

UNIVERZITET CRNE GORE
ISTORIJSKI INSTITUT UNIVERZITETA CRNE GORE

CRNOGORSKA | MONTENEGRIAN
ARTILJERIJA U | ARTILLERY IN THE
XIX VIJEKU | XIX CENTURY

Ilustrovana monografija o razvoju artiljerije u Crnoj Gori

Branko Bogdanović, stručni saradnik & Dr Radoslav Raspopović, naučni savjetnik

CRNOGORSKA ARTILJERIJA U XIX VIJEKU
MONTENEGRIAN ARTILLERY IN THE XIX CENTURY
Ilustrovana monografija o razvoju artiljerije u Crnoj Gori

Izdavač

Univerzitet Crne Gore
Cetinjska br. 2, Podgorica
www.ucg.ac.me

Za izdavača

Prof. Dr Vladimir Božović, rektor

Glavni i odgovorni urednik

Predsjednik Uređivačke komisije Istorijskog instituta
dr Radoslav Raspopović

Recenzija

Akademik Mihailo Vojvodić
Dr Milić Milićević, naučni savjetnik

Lektura

Sonja Živaljević

Likovno rješenje korica

Marina Vešović

Grafičko oblikovanje

Vesko Zindović

Štampa

Art-grafika

Tiraž

300 primjeraka

Objavlivanje ove univerzitetske publikacije odobrio je Uređivački odbor na Univerzitetu Crne Gore odlukom br. 01/9-3204/2 od 24. 11. 2021. godine

© Univerzitet Crne Gore, 2020.

Sva prava zadržana. Zabranjeno je svako neovlašćeno umnožavanje, fotokopiranje ili reprodukovanje publikacije, odnosno njenog dijela, bilo kojim sredstvom ili na bilo koji način.

CRNOGORSKA | MONTENEGRIAN
ARTILJERIJA U | ARTILLERY IN THE
XIX VIJEKU | XIX CENTURY

Ilustrovana monografija o razvoju artiljerije u Crnoj Gori

PODGORICA
2022.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
UVOD	13
Poglavlje 1: PERIOD 1800–1865. GODINE	17
Poglavlje 2: PERIOD 1865–1876. GODINE	45
Poglavlje 3: PERIOD RATA 1876–1878. GODINE	63
Nabavka topova	64
Topovi iz ratnog plijena	76
Pokušaj formiranja pirotehničke radionice	83
Poglavlje 4: PERIOD 1879–1905. GODINE	89
Nabavka topova iz Njemačke	93
Obuka artiljerijskog kadra	97
Italijanska isporuka artiljerije 1905. godine	100
Poglavlje 5: PERIOD 1905–1910. GODINE	117
Ruska isporuka topova 1909. godine	120
Poglavlje 6: PERIOD BALKANSKIH RATOVA	129
Poglavlje 7: PRVI SVJETSKI RAT	145
Francuski detašman opsadne artiljerije	153
Poglavlje 8: TRAGIČNO FINALE 1916 GODINE	167
Pljačka artiljerijskog materijala	171
SAŽETAK	187
SUMMARY	189
IZVORI	191
GLOSSAR	199
REGISTAR MJESTA I LIČNIH IMENA	205

PREDGOVOR

U razvoju moderne crnogorske države pitanje naoružanja imalo je jednu od presudnih uloga. Nakon što je Zeta, sa odlaskom posljednjih Crnojevića, pala pod osmansku vlast, za postizanje rezultata tokom dugog, viševjekovnog, perioda oslobodilačke borbe glavni cilj koji je trebalo postići bio je uspjeh u nacionalnooslobodilačkim naporima radi eliminisanja osmanske vlasti. Ključni elementi uspjeha u tom procesu bili su stvaranje slobodne teritorije i formiranje prvih organa vlasti državotvornog karaktera, u institucionalnom i normativnom smislu.

Za ostvarenje takvih rezultata, iz jedne i druge grupe, svakako odlučujući, neophodan uslov bili su uspjesi u ratovima sa neprijateljem. Oni se nisu mogli postići samo, nadaleko čuvenim, junaštvom Crnogoraca, već je u borbi za sticanje slobode i nezavisnosti zemlje veoma važna bila upotreba oružja. A kako se stepen razvoja oružane tehnike mijenjao, i stalno usavršavao, tako su i Crnogorci svoju „vojnu opremu“, do koje su dolazili na različite načine (zapljenom, poklonom, a nekad i kupovinom...), od najprostijih modela pješadijskog oružja vremenom osavremenjavali i dostigli nivo upotrebe, nikada dovoljne, modernih sistema kakva su bila artiljerijska oruđa.

Svakako da napredak ostvaren na tom planu nije bio ni brz ni lak. Naprotiv, bio je praćen brojnim izazovima i teško rješivim problemima. No, činjenica da je Crna Gora, ipak, uspjela da ostvari rezultate u korišćenju ove vrste naoružanja i da je sa manjim ili većim zastojeima pratila razvoj artiljerijskog naoružanja u drugim zemljama, a uz brojna unutrašnja organizaciona pitanja rješavala i ona

stručne prirode. Sve to nas je uputilo na zaključak da se ova oblast vojne istorije Crne Gore, u mjeri mogućeg, pokaže na stranicama ove knjigu. Dodatan motiv bio je u činjenici da je u vrijeme Velikog rata, tokom 1916, okupator svu crnogorsku artiljeriju odnio iz zemlje, i da ova knjiga, za sada, predstavlja vid podsjećanja na crnogorsku artiljeriju, istoriju njenog nastanka i razloge zbog kojih nekih njenih važnih eksponata danas nema u crnogorskim muzejima.

Ako se uzme u obzir geostrateški i geopolitički položaj zemlje, posebno tokom XIX vijeka, okružene moćnim i bogatim imperijama, jasnije je koliki je značaj mogla imati artiljerija, kao jedan od najvažnijih rodova vojske. Pri tome je potrebno naglasiti da je ovaj rod upravo u XIX vijeku doživio procvat u tehničkom, organizacionom, taktičkom i strategijskom smislu. Sistemi nastali još u XIV vijeku, do 1900. godine dostigli su vrhunac, a razvijene su i specifične vrste, u zavisnosti od tipa operacija, vojišta i korisnika (poljska, brdsko-planinska, obalska, opsadna, tvrđavska, brodska artiljerija).

Crna Gora je u razvoju artiljerije kao samostalnog roda imala niz teških izazova: brdsko-planinsko vojište, nedostatak kadra i velika finansijska ulaganja koja su daleko nadmašivala ona usmjerena na streljačko naoružanje.

Ova monografija obrađuje period od vladavine Petra I Petrovića Njegoša, kada su se u zemlji nalazila samo anahrona oruđa Republike Venecije i ona zaplijenjena od Francuske tokom Napoleоновih ratova, pa do Prvog svjetskog rata. Praktično, radi se o periodu u kome se artiljerija od sprijedpunećih, glatkocijevnih topova sa krutim lafetima uzdigla do brzometnih ostragpunećih oruđa sa elastičnim lafetima, prilagođenih savremenoj municiji i opremljenih unaprijeđenim nišanskim uređajima.

Bez obzira na uvijek ograničene finansije, crnogorska vojska je, ipak, uspijevala da prati munjeviti razvoj artiljerije, nabavljajući savremene sisteme, u zavisnosti od trenutne geopolitičke i geostrateške situacije – znači, topove različitog porijekla – od ruskih, francuskih i njemačkih, do austrijskih i italijanskih. Osim nabavke modernog artiljerijskog materijala, Crna Gora je u ovom periodu morala da izgradi i kadar neophodan za rukovanje najsavremenijim tehničkim sistemima.

Uprkos brojnim teškoćama, ciljevi kojima je Crna Gora težila podrazumijevali su da se dio oficirskog kora školuje u inostranstvu i da se tako, istovremeno, što je svojevrsno dostignuće, postavi temelj obuke u zemlji. Radi boljeg razumijevanja ovog uspjeha, treba uzeti u obzir i sam mentalitet boraca i način njihovog ratovanja. Tradicionalno njihova hrabrost se iskazivala borbom koja je počinjala sa puščanih rastojanja a rešavala sudarom prsa u prsa. Ti faktori su uticali da je Crna Gora relativno uspješno pratila razvoj streljačkog naoružanja, te da ga je nabavljala u skladu sa inovacijama i u količinama koje su uglavnom pokrivala realne potrebe vojske, a samo oružje je među borcima prihvatano sa ushićenjem.

Ovakav, vijekovima građen odnos prema načinu borbe sa neprijateljima, dovodio je, s druge strane, do apsurdne situacije. Iako se top smatrao možda najvrednijim ratnim plijenom, kod vojnika je postojao otpor prema službi u artiljeriji, kao rodu koji je dejstvovao sa udaljenosti i po udaljenom, često i nevidljivom protivniku, tako da do izražaja nije dolazila lična hrabrost tobdžija. Tako je dobrovoljnost u obuci vojnika, artiljeraca, za ovaj rod vojske predstavljala i svojevrsan psihološki problem, koji je, istina mukotrpnim radom i zalaganjem ne samo oficira nego i vladara lično, uspješno prevazilažena.

U organizacionom smislu, crnogorska artiljerija je već u drugoj polovini XIX vijeka de jure stekla status samostalnog roda, ali sve do 1916. godine je, zbog specifičnog vojišta, de facto korišćena

kao organska, odnosno, prema potrebi je pridruživana pješadijskim formacijama. U istom periodu je prerastanje čisto odbrambenih ratova u borbu za oslobođenje, osamostaljenje i državnu cjelovitost, uticalo da su se u okviru ovog roda razvijale i specifične vrste, od brdske i poljske, do opsadne, tvrđavske i obalne artiljerije.

U Crnoj Gori je postojala tradicija duga jedan vijek, da se zaplijenjeni i historijski važni, ali i topovi izbačeni zbog zastarjelosti iz naoružanja, izlažu ispred Cetinjskog manastira. Tako je do Prvog svjetskog rata nastala kolekcija od izuzetnog, ne samo historijskog, nego i moralnog značaja, koja je odslikavala uspjehe Crnogoraca u borbi za slobodu protiv moćnih protivnika i bila predmet ponosa čitavog naroda.

Upravitelj vojno-oružnih Radionica i Laboratorije (Arsenala), komandir Ilija N. Hajduković, u zbirci zapisanih pjesama i članaka, štampanoj na Cetinju 1912. godine pod naslovom: *U časovima odmora*, napisao je da u Crnoj Gori *ima danas priličan broj učuvanih stvari dobivenih u raznim bojovima*. Naveo je i da *koliko je mogao doznati Crna Gora ima: oko 180 topova raznog kalibra veličine; blizu 20.000 svakovrsnih pušaka; preko 5.000 raznih noževa i sabalja; 300 barjaka, izuzevši drugog vojnog materijala*. Sve je to bilo rastureno po unutrašnjosti Crne Gore, a samo se poneki dio mogao naći u vojnoj laboratoriji na Cetinju.

Nažalost, austrougarski okupator je 1916. godine ove rijetke primjerke prenio u Beč i uvrstio ih u zbirku Vojnoistorijskog muzeja. Koliko je nama poznato, od ove velike kolekcije na Cetinje su vraćene samo dvije topovske cijevi za koje, zbog natpisa, nije bilo dileme kome pripadaju.

Ovdje svakako treba obratiti pažnju na to da su se Crnogorci, prilikom izbora oruđa, rukovodili ne samo strategijsko-taktičkim zahtjevima, finansijskim mogućnostima, dostupnosti na tržištu i karakteristikama topova, nego i čisto praktičnim motivima. Naime, iz logističkih razloga (korišćenje zaplijenjenog materijala i kompatibilne municije) birani su ne samo topovi koji su najviše bili zastupljeni u naoružanju eventualnog protivnika (u suštini, vjekovnog – Osmanskog carstva), nego i topovi dovoljno pouzdanih i kvalitetnih ali relativno jednostavnih sistema, što je omogućavalo brzu obuku nestručnog kadra. To znači da je sve od kraja šeste decenije XIX vijeka pa do 1916. godine u Crnoj Gori preovlađivao Krupov klinasti zatvarač različitih varijanti, te u nešto manjem broju, navojno-čepni zatvarač zasnovan na De Banžovom sistemu.

S druge strane, isti sistemi, zbog pouzdanosti, bili su u eksploataciji većine zemalja u okruženju. To danas stvara problem: kako samo na osnovu pisane građe i rijetkih fotografija prikazati razvoj crnogorske artiljerije i dati preciznu atribuciju crnogorskih topova. Naime, kako je već navedeno, tokom Prvog svjetskog rata je opljačkan ne samo zaplijenjeni materijal koji se zatekao u opremi crnogorske vojske, nego i primjerci od kulturno-historijskog značaja, tako da u zemlji više ne postoje originalni eksponati. Armije država iz kojih je do 1916. nabavljan artiljerijski materijal imale su sopstvene oznake modela (uglavnom prema godini uvođenja u naoružanje), tako da se za ista oruđa u literaturi sreće više determinacija. Crna Gora je u izvornoj građi topove bilježila prema kalibru, porijeklu, sistemu i/ili popularnim nadimcima, odnosno, nije postojala autohtona jedinstvena oznaka modela. No, označavanje prema kalibru stvara specifične teškoće u identifikaciji/atribuciji topova.

Sve do sredine XIX vijeka kalibar je uglavnom označavan prema težini kugle (đuleta) koju je oruđe izbacivalo, koja je izražavana u funtama, librama, odnosno pudima. Pri tome, većina država je koristila svoje mjerne jedinice koje su se, konvertovana u grame ili kilograme, razlikovale. Postojala je i tzv. artiljerijska funta, ali ni ona nije uvijek bila mjerodavna. U drugoj polovini XIX vijeka, u zvaničnu

upotrebu se uvodi označavanje kalibra prema prečniku kanala cijevi; no, u evropskim državama su korišćene različite mjerne jedinice (uglavnom zasnovane na širini palca) poput cola (zoll) odnosno inča (inch) ili djujma (дюйм – veliki palac). Kako je veličina palca (1/12 stope) takođe varirala od zemlje do zemlje, a Pariska metrička konvencija (*Convention du Mètre*) je počela postepeno da se uvodi tek od 1875. godine, ni ovakve oznake kalibra nisu uvijek bile relevantne. Pri tome, neke armije sa dugom tradicijom su oznaku u funtama zadržale čak do Drugog svjetskog rata. Konačno, kada je većina zemalja usvojila metričko označavanje kalibra, ono je zaokruživano na najbližu veličinu u cijelim brojevima. Tako se u različitim zemljama za isti kalibar sreću različite oznake (63 mm se, na primjer, javlja kao 6, 6.5 ili čak 7 cm).

Da bismo donekle ujednačili označavanje, a uzevši u obzir da je većina artiljerijskog materijala u crnogorskoj vojci bila zasnovana na Krupovom sistemu, uglavnom smo se oslanjali na u praksi primjenjivano *Označavanje kalibra topova prema metričkom sistemu* (uredba br. 266) koje je prusko Ministarstvo rata propisalo 29. juna/10. avgusta 1871. godine (*Kaliber-Bezeichnung der Geschütze nach dem Metermass - Zusammenstellung*), kao i na uporednu tabelu poznatih oruđa.

No, da i ovde postoje odstupanja, možda najbolji primjer pružaju ostragpuneća oruđa Armstronga. Njihov konstruktor Armstrong (*William George Armstrong*, 1810–1900) je 1854. godine započeo rad na topovima, a 1858. je na tržište izbacio šestofuntovni (kalibra 2.5 in/64 mm) brdski i laki poljski, devetofuntovni (3 in/76 mm) konjički i dvanaestofuntovni (takođe kalibra 3 in/76 mm) poljski top.¹ Ovaj primjer ukazuje da u XIX vijeku ni označavanje oruđa u funtama nije uvijek bilo u koleraciji sa prečnikom kanala cijevi (kalibrom) u inčima i milimetrima.

Novo označavanje kalibra u artiljeriji prema metričkom sistemu (Nr. 266, 10. avgust 1871) (<i>Armee-Verordnungs-Blatt</i> Nr. 18, Berlin, 14. avgust 1871)			
Žlijebljena oruđa		Glatkocijevna oruđa	
Stara oznaka u funtama (pfünder, lb) ili colima (")	Nova oznaka u santimetrima (cm)	Stara oznaka u funtama (pfünder, lb) ili colima (")	Nova oznaka u santimetrima (cm)
		3 lb	7 cm
4 lb	8 cm		
6 lb	9 cm	6 lb	9 cm
		7 lb	15 cm
8"	8 cm		
		10 lb	17 cm
12 lb	12 cm	12 lb	12 cm
24 lb	15 cm	24 lb	15 cm
		25 lb	23 cm
		30 lb	16 cm
36 lb	17 cm	36 lb	17 cm
		50 lb	28 cm
		68 lb	20 cm
72 lb	21 cm		
96 lb	24 cm		
100 lb	30 cm		

Uporedni kalibar u funtama i milimetrima prema poznatim oruđima		
Kalibar		Vrste oruđa
U funtama (Pfund)	(mm)	
1/2-	40 - 42	Bedemski ili tvrđavski topovi (<i>Wall- oder Festungsgeschütze</i>)
1-	48 - 51	Laki poljski topovi (<i>leichte Feldgeschütze</i>)
3-	70 - 74	Laki poljski topovi (<i>leichte Feldgeschütze</i>)
4-	76 - 80	Francuski sistem <i>Gribeauval</i>
6-	87 - 90	Stare kulevrine (<i>alte Feldschlangen</i>) ¹
8-	96 - 100	Francuski sistem <i>Gribeauval</i>
12-	112 - 120	Francuski sistem <i>Gribeauval</i>
24-	140 - 150	Karonade (<i>Karronaden</i>) ²
42-	167 - 172	Teške karonade, laki merzeri (<i>schwere Karronaden, leichte Mörser</i>)
68-	195 - 203	Teški topovi, merzeri (<i>schwere Kanonen, Mörser</i>)
72-	199 - 210	Najteži topovi, merzeri (<i>schwerste Kanonen, Mörser</i>)
96-	220 - 240	Merzeri (<i>Mörser</i>)

¹ *Feldschlange, Coulevrine*, tip topa iz poznog srednjeg vijeka kalibra između 3,5 i 13 cm i dužine između 30 i 40 kalibara.

² *Karronade*, laki brodski top.

U Istorijskom institutu UCG u toku je realizacija projekta: „Crnogorska vojska i njeno naoružanje u XIX i početkom XX vijeka“. Projekat je zamišljen kao višetomna edicija, shodno različitim temama vezanim za istoriju opremanja i naoružavanja crnogorske vojske, kao i promjene u načinu njene organizacije.

Nedavno je završen rad na prvoj knjizi projekta, čiji naslov glasi: *Crnogorsko naoružanje (1870–1916) / Montenegrin Weapons (1870–1916)*. U njoj je obrađen razvoj pješadijskog, posebno streljačkog, naoružanja Crne Gore od 1870. do 1916. godine, na osnovu strane i domaće arhivske građe.

Korišćenjem arhivskih materijala i fotografija iz crnogorskih, kao i čeških, poljskih i drugih muzeja, tj. zemalja koje su do 1918. godine bile u sastavu Austro-Ugarske, realizacija projekta je nastavljena i u ovoj godini. Sada je u toku rad na projektu: „Crnogorska artiljerija u XIX vijeku. *Ilustrovaná monografija o razvoju artiljerijskog naoružanja u Crnoj Gori u XIX vijeku*“. Ovom monografijom se zaokružuje pregled istorijskog razvoja naoružanja crnogorske vojske do 1916. godine. U njoj je sakupljeni materijal obrađen po istorijskim periodima značajnim za istoriju crnogorske artiljerije.

Ovom knjigom se ne zaključuje projekat „Crnogorska vojska i njeno naoružanje u XIX i početkom XX vijeka“. U novim sveskama, tematski profilisanim, biće zastupljen značajan materijal, do sada nepublikovan, vezan za razvoj crnogorske vojske, njenog naoružanja, organizacije i opreme, veoma važan za vojnu istoriju Crne Gore.

Endnote

¹ *Treadise of the construction and manufacture of ordnance in the British Service*, London, 1877, 254.

UVOD

Krajem 18. i početkom prve polovine 19. vijeka artiljerija je u taktičkom i tehničkom pogledu pretrpjela radikalne izmjene. Zbog specifičnog geostrateškog položaja, ovo će se na Crnu Goru odraziti kroz iskustva stečena u sukobima sa Francuskom, odnosno, u vrijeme kada je mlada balkanska država postajala sve značajniji vojni i politički faktor.

U okruženju, izmjene i modernizacija artiljerije uslijedili su nešto ranije. Tokom Sedmogodišnjeg rata, austrijski graničari su obuhvaćeni reformama grofa Lacija (*General Franz Moritz Graf von Lacy*, 1725–1801). Laci je uveo novu organizaciju i taktiku, prilagođenu mentalitetu i borbenom značaju ove trupe. U vrijeme krute, linijske taktike, sa neophodnom gvozdenom disciplinom, graničari su korišćeni kao laka, mobilna pješadija, specijalizovana za tzv. *mali rat*; ma-

nje taktičke jedinice borile su se u rasutom stroju, vješto koristeći teren.

Regularna, stajaća vojska, koristila je pukovsku i bataljonsku artiljeriju. Oruđa, kalibra 3 funte, sa maksimalnim dometom od 260 do 750 m, pružala su neposrednu podršku pješadiji (povećavala su, praktično, gustinu streljačke vatre), sa poraznim efektima na krutu protivničku liniju. Rascjepkana duž širokog fronta, bez združivanja u veće, samostalne formacije, artiljerija je stasus roda stekla u organizacionom, ali ne i taktičkom smislu. Promjena će nastupiti sa pojavom francuske revolucionarne armije. Nedostatak discipline i obuke, neophodne za linijsku taktiku, Francuzi su nadoknadili rasutim rojevima, te vještim korišćenjem terena. Stara, organska artiljerija, nije bila dovoljno fleksibilna da prati bataljone koji su nastupali u rojevima; sem toga,

rasparčana po širokom frontu, nije imala efekta po brzo pokretnim i rasutim ciljevima. Ovo je diktiralo koncentraciju oruđa u samostalne taktičke grupe, koje bi djelovale na pojedine tačke; kao osnovna taktička jedinica ustanovljena je baterija sa 4 do 6 topova i 2 haubice. Tako se artiljerija i taktički uzdigla na nivo roda.²

Ovi pomaci odgovarali su evropskim vojštima sa biranim bitačnim mjestima, pogodnim za klasične taktičke radnje i sukobe velikih masa regularnih armija. Krajiški pukovi i frajkori (*Freicorps*), zbog specifičnog načina borenja, koristili su, istina nestandardan, ali materijal prilagodljiv najrazličitijim taktičkim zahtjevima i terenskim uslovima. U pohodu kroz Bosnu, 1716–1717, princ Eugen Savojski (*Eugen Franz, Prinz von Savoyen-Carignan*, 1663–1736) prvi je koristio lak artiljerijski materijal, pogodan za brdsko ratovanje. Ova praksa zadržaće se i nakon reformi koje su, 1753, sproveli knez Lihtenštajn (*Fürst Wenzel von Lichtenstein*, 1696–1772), te Andreas Fojerštajn (*Andreas Leopold Feuerstein von Feuersteinsberg*, 1697–1774). Iako su za minimalni kalibar poljske artiljerije usvojene 3 funte, u ratu 1757. godine, slavonskim i hrvatskim graničarima dodijeljena su 34 topa od jedne, te 4 haubice 2½ funte. Na osnovu iskustava sa lakom graničarskom artiljerijom, general Ruvri (*Johann Theodor Freiherr von Rouvray*, 1727–1789) je 1760. konstruisao konjičke topove, kalibra od 2 do 6 funti, te šajkaška, jednofuntovna oruđa. Ruvri je 1789, prilikom opsade Beograda, zapovijedao Laudonovom (*Ernst Gideon Freiherr von Laudon*, 1717–1790) artiljerijom. Analizirajući nova iskustva, stečena na srpskom vojištu, 1793. je predložio nabavku četvorofuntovnih pijemontskih brdskih topova, te konstrukciju domaćih rastavnih brdskih oruđa od 1 i 3 funte.³

U tom periodu, sve veću popularnost stiče Gribovalov (*Jean-Baptiste Vaquette de Gribeauval*, 1715–1789) sistem. Griboval je 1776. pristupio modernizaciji francuske artiljerije. Po-

sebnu pažnju posvetio je tehnologiji proizvodnje, organizaciji i teoriji, razradi tablica gađanja, te ostalih proračuna. Materijal od koga su artiljerijska oruđa izrađivana olakšao je, u prosjeku sa 22%, standardizovao kalibre na 4, 6 i 8 funti. Uveo je i gvozdene osovine, a osu ramenica spustio za 1/12 kalibra ispod ose cijevi (radi umanjenja udara na mehanizam za elevaciju – dasku sa makazama i beskonačnim zavrtnjem). Gribovalov sistem je, međutim, imao i nedostatke. Velika masa lafeta nepovoljno se odražavala na mobilnost. Na kamenitom i neprohodnom terenu drveni djelovi često su se lomili, a oruđima se nije moglo djelovati neposredno po izlasku na položaj. Razlog tome bio je u činjenici da su se prilikom transporta cijevi nalazile na pomoćnim, transportnim gnijezdima, što je zahtijevalo njihovo premještanje u borbeni položaj.⁴

Napoleon Bonaparta (*Napoleon Bonaparte*, 1769–1821) je bio svjestan pobrojanih mana pa je pokušao da ih ukloni izmjenama na novim sistemima – AN IX (1800–1801) i AN XI (1802–1803). No, usljed permanentnog ratnog stanja, do svog konačnog pada Napoleon Bonaparta nije uspio ne samo da opremi armiju novim, nego je u hroničnom nedostatku artiljerije, u naoružanje uvodio i zaplijenjene, najčešće zastarjele topove drugih država.

Osim što je nastojao da modernizuje francusku artiljeriju, Napoleon je pomagao i organizaciju, obuku i preoružanje turske artiljerije (*Kapıkulu Topçu* i *Humbaracı Ocağı*) pod Selimom III (*Selīm-i sālis Şehid*, 1761–1808). Selim je 1793. svog bliskog prijatelja i savjetnika, Mustafa Rešid-efendiju (*Çelebi Mustafa Reşid Efendi*), postavio za supervizora zaduženog za modernizaciju artiljerije, topolivnica i barutana (*Süratçı Nazırı*). Rešid se koristio iskustvima francuskih instruktora koji su bili angažovani još od XVIII vijeka, prvensteno Kloda Bonevala (*Claude Alexandre Comte de Bonneval*) alias Humbarači-paše (*Humbaracı Ahmet Paşa*, 1675–1747), te Fran-

soa de Tota (*François Baron de Tott*, 1733–1793), ali i novounajmljenih eksperata. Još 1773, pod uticajem De Tota, a po naredbi sultana Mustafe III (*Muṣṭafā-yi sālis*, 1717–1774), osnovan je novi artiljerijski kor *brzih (lakih) topova (Sūrat topçuları)*, jačine 250 ljudi. Kao plod takvog rada, u istanbulskoj *Tophane Âmire* pokrenuta je proizvodnja poljskih oruđa (*Sahra Topçusu*) sistema Griboval u kalibru od 6 funti (9 cm) – tzv. *Sūrat topçuları*.⁵ Osim toga, Osmanlijama su dostavljani i gotovi topovi (uglavnom materijal iz ratnog plijena). Poslije Austerlica (2. novembar 1805) i Požunskog mira (26. decembar 1805), Napoleon je požurio da dopre u blizinu pobunjenih djelo-

va turskog carstva. U prvoj polovini 1806. okupirao je Dalmaciju, nakon čega je opservacione punktove, i pored odličnih političkih odnosa sa Portom, postavio kod pobunjenih, praktično nezavisnih ajana i paša Vidina (*Ocman Pazvantoglu*, 1758–1807), Skadra (*Ibrahim paša Buṣaṭli*, 1796–1810) i Janjine (*Tepedelenli Ali Paša*, 1744–1822), ali i u Travniku, koji je bio sjedište bosanskog sandžakata (live). Ovdje su francuski instruktori obučavali turske artiljerce, a materijal iz Bosne i Dalmacije privlačili na granice neprijateljske Crne Gore. Sve to svakako nije moglo ostati nepoznato vladici Petru I Petroviću (1748–1830).⁶

Endnote

² М. Наумовић, М, *Тактика I*, књ. I, Београд, 1901, 45, 57.

³ Oruđa su se, radi transporta, rastavljala na 5 djelova: cijev, lafet, osovину i dva točka. Dolleczek, A, *Geschichte der Österreichischen Artillerie von den frühesten zeiten bis zur gegenwart*, Wien, 1887, 293-294, 322, 331-332.

⁴ Major J. E. Hicks, *French Military Weapons 1717-1938*, New Milford, Connecticut, USA, 1973, 140-144. Napoleon je pobrojane mane pokušao da otkloni na novim sistemima, AN.IX (1800-1801) i AN.XI (1802-1803).

⁵ Kalibar od 6 funti, zastupljen u većini evropskih armija, u Francuskoj je smatran nestandardnim.

⁶ Милорад Екмечић, *Година 1906. у српској Револуцији, Бој на Мишару 190 година касније*, Зборник радова са научног скупа у Шапцу, Шабац 1997, 35-41; Славко. Гавриловић, *Грађа бечких архива о Првом српском устанку*, књ. I, 1804-1810, Београд 1985, 174-175, 203-205, 213, 221.

Poglavlje 1

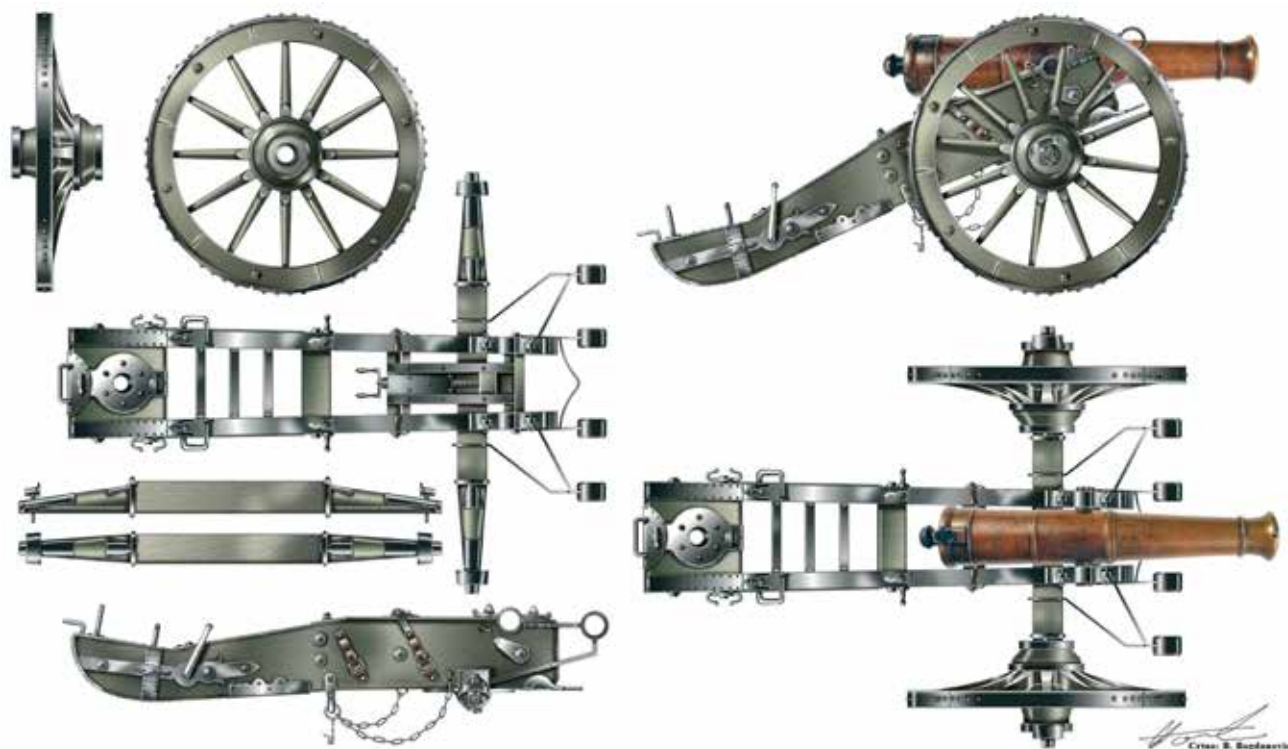
PERIOD 1800-1865. GODINE

Austrijska iskustva iz XVIII i sa početka XIX vijeka Crnogorcima su, prvenstveno zbog geografskog položaja, bila nedostupna. Bliskost Mletačke Republike (*Serenissima Repubblica Veneta*) i Dubrovnika (*Repubblica di Ragusa*), sa uveliko razvijenom proizvodnjom kvalitetnih topova, čiji su topolivci tokom XV i XVI vijeka značajno doprinijeli razvoju osmanske artiljerije, nije se mogla iskoristiti zbog same vrste materijala (uglavnom brodska i teška oruđa). Tako su prva iskustva sticana u sukobima sa permanentnim protivnikom – Osmanskim carstvom i ajanima okolnih oblasti, čija je artiljerija bila razvijena pod francuskim uticajima. U suštini, presudnu važnost za shvatanje značaja onovremene savremene artiljerije za Crnogorce su imale operacije vođene u sadejstvu sa ruskim i britanskim vojnicima u borbama protiv – Francuza.⁷

Još tada je postalo jasno da, zbog plemenske vojne organizacije, tradicionalne taktike, zasnovane na brzim udarima manjim, mobilnim

jedinicama, te konfiguracije terena, Crnoj Gori najviše odgovaraju laki, rasklapajući brdski topovi uprošćene konstrukcije, koji su se mogli transportovati na rukama ili tovarnim grlima. Ograničena finansijska sredstva i nepostojanje stručnog kadra, međutim, nisu pružali uslove za primjenu bilo kakvih saznanja iz oblasti savremene taktike, ili nabavku i upotrebe odgovarajuće artiljerijske tehnike. Osim toga, geografski položaj je onemogućavao dopremanje artiljerijskog materijala iz inostranstva.

Ruski pukovnik Miloradovič (*Михаил Ильич Милорадович, ?–1726*) je po prispjeću u Crnu Goru, u martu 1711, sa gramatom ruskog cara Petra Velikog s pozivom na ustanak, referisao kancelaru Golovkinu (*Головкин Гавриил Иванович, 1660–1734*) da je *entuzijazam hrišćana veliki i da se oni svuda dižu protiv Turaka i da su ... svi ovi ratnici dobri, ali ubogi: topova i ostalih ratnih zaliha nemaju*.⁸ U pismu ruskom konzulu u Veneciji, Dmitriju Bocisu (*Боцис*

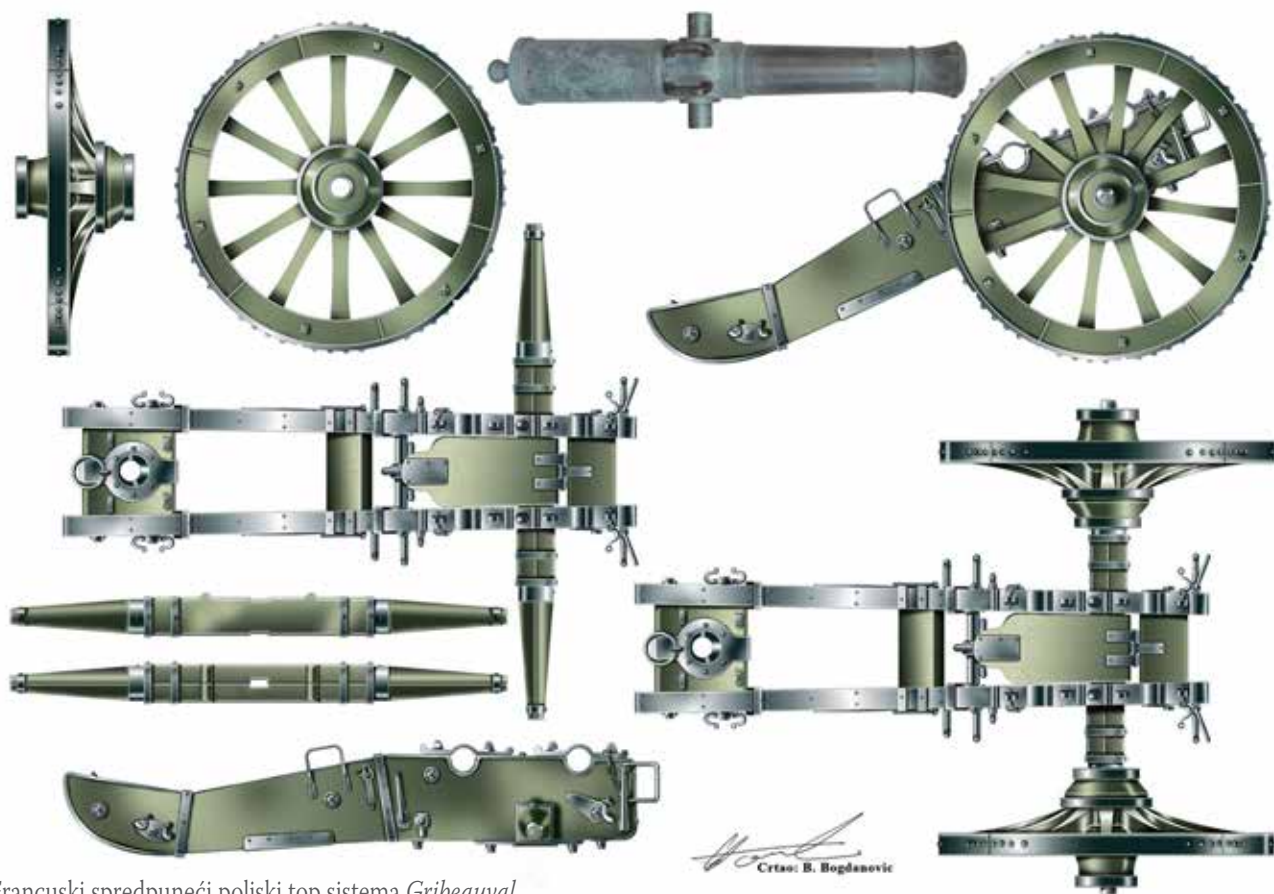
Austrijski spredpuneći poljski top sistema *Lichtenstein* M1797.

Дмитрий Федосеевич), Miloradović je napomenuo da Crnogorci u nedostatku artiljerije nijesu uspjeli da ovladaju dobro utvrđenim mjestima poput Nikšića, Spuža, Trebinja, Grahova i Podgorice.

Osim toga, kao i svi brđani, Crnogorci su bili odlični borci na planinskom vojištu, ali nisu imali dovoljno iskustva u opsadnim operacijama. Topove je bilo nemoguće nabaviti pošto je Venecija uvela blokadu jadranske obale, strogo kontrolišući uvoz oružja u Crnu Goru. Slično je postupila i Dubrovačka Republika. Kada su se u avgustu 1711. obratili Senatu sa molbom za pomoć u naoružanju, zahtjev Crnogoraca je odbijen.⁹ Istina, ovo je u suprotnosti sa tvrdnjom da su tokom rusko-turskog rata 1710–1711, Crnogorci raspolagali sa dva upotrebljiva topa, nabavljena iz Dubrovnika.¹⁰ Tokom operacija u ovom ratu, zaplijenjeno je nekoliko turskih, a određen materijal je najvjerovatnije poticao i iz Drugog morejskog rata (1714–1718). Tako se u Crnoj Gori

nalazio manji broj mletačkih i turskih cijevi još iz XVIII veka, kalibra od 24 do 48 funti, zastarjelih sistema i bez upotrebne vrijednosti.¹¹

Poslije boravka crnogorske delegacije u Beču krajem 1777. godine, kada su na put za Rusiju krenuli guvernadur Jovan Radonjić, arhimandrit Petar Petrović i serdar Ivan Petrović i susreta sa kancelarom Kaunicom¹², a zatim njihovog neuspjelog spoljnopoličkog nastupa u ruskoj prijestonici (1778–1779)¹³, i ponovne posjete Beču 1779. godine¹⁴ uslijedio je dolazak prve austrijske misije u Crnu Goru. Tokom te misije 1782. godine, posvećene sagledavanju mogućnosti o eventualnoj saradnji sa Crnom Gorom, pukovnik karlovačkog graničarskog puka (*Carlstädter Gränz-Infanterie Regiment Nr.63*) Franc Paulić (*Franz Paulich*) je austrijskom caru Jozefu II (*Joseph II*, 1741–1790) o svojoj misiji u Crnoj Gori napisao tri izvještaja, koja je 10. aprila 1782. godine podnio caru. U njima su, osim detaljnog opisa stanja u Crnoj Gori, date i precizne procje-

Francuski spredpuneći poljski top sistema *Gribeauval*.

ne njenih spoljnopolitičkih pozicija. U jednom od izvještaja je naveo da je praktično nemoguće ostvariti direktnu drumsku vezu sa Cetinjem jer su se između dvije države nalazile teritorije mletačke Dalmacije i turske Bosne. Veza preko Dubrovnika je također bila nemoguća jer bi se moralo proći kroz Herceg Novi i Kotor. No najveći problem su činili putni pravci koji su bili *tako vrletni, da bi topove trebalo prenositi na rukama, što su Crnogorci pokušali da urade s jednim trofuntášem, poklonom Petra Velikog; iako je top bio na rasklapanje, jedva su ga dovukli do Nikšića, gdje su ga i ostavili.*¹⁵

Paulićevo mišljenje je bilo da bi se, zbog surevnjivosti Mletačke Republike i osmanske imperije, obuka Crnogoraca u artiljeriji mogla izvesti samo u Austriji. Pukovnik je predlagao da se s tim ciljem od sinova iz najuglednijih crno-

gorskih kuća u Austriji formira jedan bataljon za obuku jačine četiri čete. Kada bi se vratili u domovinu, ovi pitomci bi činili odred jačine 150–200 boraca, zadužen za održavanje reda u zemlji – znači, neku vrstu vojno-policijske formacije.¹⁶ Ovaj plan nije realizovan, ali je Paulićevo izvještaj najbolje ukazivao na smetnje koje je Crna Gora imala kada je u pitanju nabavka materijala i obuka artiljerijskih kadrova.

No, istorijska zbivanja krajem XVIII i početkom XIX vijeka uticala su da Crna Gora u međunarodnim okvirima izrazitije postane realan važan vojno-politički faktor. Na njen uvećan vojni značaj ukazuje i podatak da je tokom zajedničkih operacija sa ruskim i britanskim snagama od 1806. do 1814. godine protiv francuskih trupa Molitora (*Gabriel-Jean-Joseph, comte Molitor, 1770–1849*), Loristona (*Jacques Alexandre Ber-*

Francuski poljski top 12 funti sistema *Gribeauval* M1793.

ard Law, marquis de Lauriston, 1768–1828) i Marmona (*Auguste Frédéric Louis Viesse de Mar- mont*, 1774–1852) zaplijenjen znatan broj oruđa. Tako su Crnogorci samo 13/25. septembra 1806. kod Cavtata (*Ragusavecchia*) zaplijenili 38 francuskih topova. Treba imati u vidu da su 1806. prvi put zaposjeli i Kotor.¹⁷ Kotor je bio jedan od važnih mletačkih utvrđenja, dobro opremljen artiljerijom. Nakon kratkotrajne austrijske vladavine koja je u posjed grada ušla mirovnim ugovorom u Kampo Formiju (*Cjampfuarmit, Campo Formio, Campoformido*), Kotor je, u skladu sa odredbama Požunskog mira (*Friede von Pressburg*) trebalo da zaposjednu francuske trupe. No, Bokelji i crnogorske snage pod komandom Petra I Petrovića, uz sadejstvo ruskog odreda sa kapetanom I klase Grigorijem Belim na čelu (*Григорий Григорьевич Белли*, 1756–1826), inače dijelom ekspedicije admirala Dmitrija Senjavina (*Дмитрий Николаевич Сенявин*, 1763–1831), 12/28. februara 1806. godine su preuzeli grad i sva utvrđenja. Prema tajnim tačkama Tilsitskog mira (*Traits de Tilsit*, 25. juna/7. jula

1807), ruske i crnogorske snage su bile primorane da evakuišu Kotor. Senjavin je carsko naređenje o evakuaciji primio 13/25. jula, a Boka Kotor-ska je napuštena do 2/14. avgusta 1807. godine.

Vladika Petar I Petrović je u novi sukob sa Francuzima ušao 8. septembra 1813. godine. Crnogorci su 18. i 27. septembra zauzeli obalske forove Rose i Verige, a snage predvođene Vukolajem Jovanovim Radonjićem (1770–1832) su zauzele for Trojica. U bateriji Rose je zaplijenjeno 4 a u Verigama 3 topa. Tako se kotorsko utvrđenje našlo u okruženju crnogorsko-bokeljskih snaga, a britanskoj floti je bio otvoren put u zaliv. Iz topova koje su posjedovali odranije, kao i onih zaplijenjenih, otvorena je vatra na francuske položaje. No, kotorsku tvrđavu je moglo ugroziti samo dejstvo sa visa Vrmac. Britanski kapetani Vilijam Hoste (*William Hoste*, 1780–1828) i Džon Harper (*John Harper*, 1772–1855) su sa fregatom *HMS Bacchante* i brig-sluptom *HMS Saracen* (klasa broda sa 16 topova) 30. septembra/12. oktobra ušli u zaliv i 2/14. oktobra 1813 od Bokelja preuzeli 10 francuskih topova zaplijenjenih na

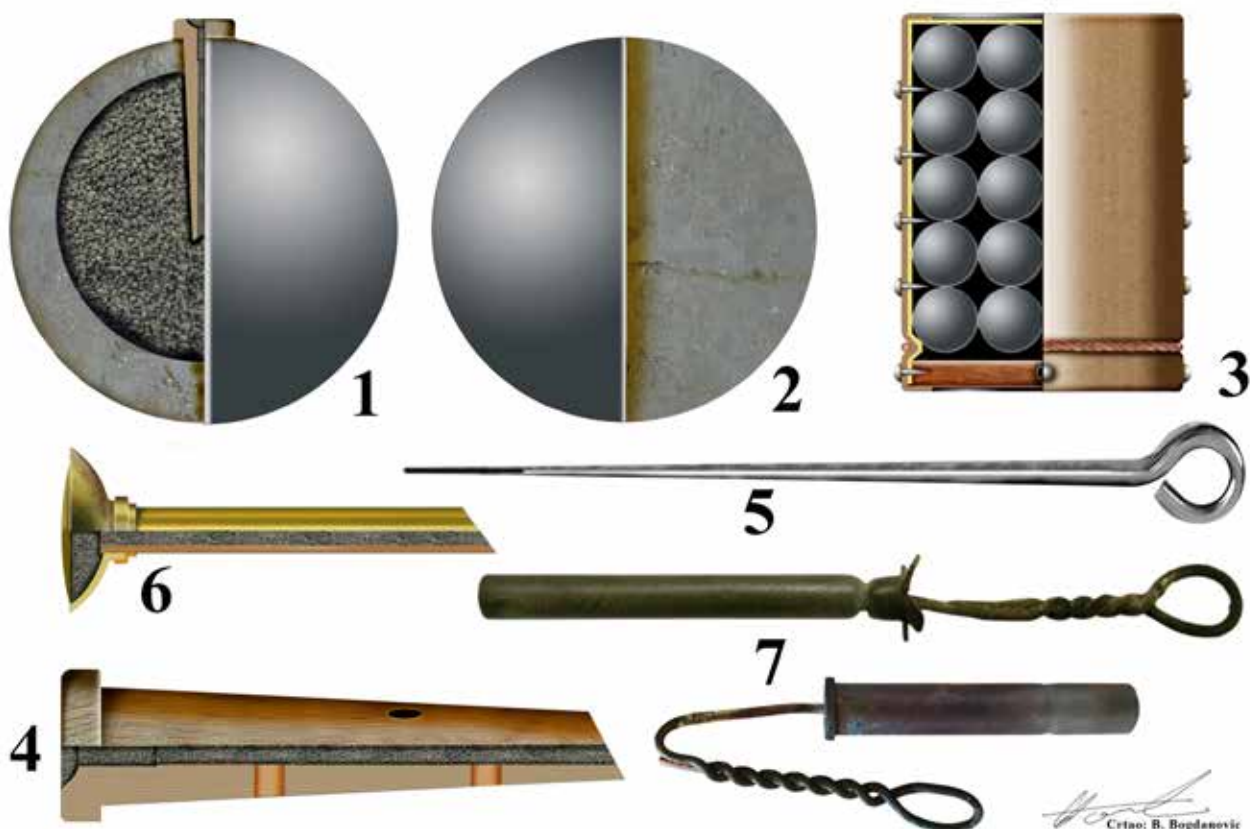
ostrvu Sv. Đorđe kod Perasta, kao i oruđa iz Herceg Novog (*Castelnuovo*).

Vladika Petar je insistirao da Britanci ova oruđa ustupe opsadnim snagama oko Kotora kao pojačanje. No, Hoste je privremeno napustio zaliv i vratio se tek krajem decembra, kada je iskrcao topove i mornaričku pješadiju. Tako su Crnogorci, uz pomoć britanskih mornara, dva teška topa (karonade, *carronade*) kalibra 18 funti (*18 pounder*, 138 mm) i dvije *mortire* (merzera) kalibra 11 inči (*11 inch*, 280 mm) izvukli rukama, pomoću užadi i čekrka, na Vrmac, što su Francuzi smatrali nemogućim. Zahvaljujući ovom podvigu, kompletna francuska posada od 600 ljudi, sa generalom Gotjeom na čelu (*Jean-Joseph Gauthier*, 1765–1815), bila je primorana da 27. decembra 1813/8 januara 1814. preda utvrđenje.¹⁸

Nažalost, položaj Bokokotorskog zaliva, Crne Gore i Brda, zavisio je od interesa velikih

sila. Ruski imerator Aleksandar I je, pozivajući se na klauzule Pariskog mira (potpisan 18/30. maja 1814), 20. maja/1. juna 1814. pisanim putem obavijestio Petra I Petrovića Njegoša da je odlučeno da se Kotor preda Austrijancima.¹⁹ Čitava provincija sa Kotorom je 10/22. juna 1814. prešla u austrijske ruke, a vladika Petar I je sa svojim Glavnim stanom 11/23. juna napustio grad.²⁰

Činjenica je da je jedan dio oruđa stečenih tokom sukoba od 1806. do 1814. bio prenijet na Cetinje. Od ne manjeg značaja su i iskustva stečena protiv savremeno opremljenog protivnika i opsadnih operacija, koja su ukazala na odlučujući značaj artiljerije u savremenim ratovima. No, kao i ranije, zbog karakteristika zaplijenjenih topova (uglavnom brodski i tvrđavski, velikog kalibra i mase), nepovoljnog terena za transport i nedostatka obučenog ljudstva, oni su, praktično, bili neupotrebljivi na crnogorskom vojištu.

Municija za spredpuneće glatkocevnne topove: 1. granata; 2. Ćule; 3. karteć; 4. drveni tempirni upaljać granate; 5. igla za čišćenje šalje; 6. upaljać osnovnog punjenja topa; 7. frikcionni upaljać osnovnog punjenja topa.

Po svemu sudeći, operativno su korišćeni samo lakši merzeri (*mortire*) koji se se mogli transportovati i na rukama. Stare francuske topove u Crnoj Gori zabilježio je 29. maja/11. juna 1838. godine i Jegor Petrovič Kovaljevski (*Егор Петрович Ковалевский*, 1809–1868). Zapisao je da se na skadarskom ostrvu Lesendro koje su Crnogorci zaposjeli 1833. godine, nalazilo utvrđenje sa *dva mala, ispravna, veoma lijepa topa, na kojima se, između delfina, uočavao francuski carski orao*.²¹

Ovakva situacija je ostala nepromijenjena i u narednim decenijama. Prema Ljubomiru Poleksiću, Petar II Petrovič Njegoš (1830–1851) je raspolagao samo sa jednim upotrebljivim merzerom i to sumnjivog kvaliteta i nepoznatog porijekla.²² Ovo je u suprotnosti sa sačuvanim podacima, osim ako autor nije mislio samo na oruđe pogodno za brdoviti teren.

Najbolji primjer je plijen iz akcije Vida Boškovića i Mirčete Pešića na Spuž (*Spux*), 1834. godine. Trudeći se da ne kompromituje obećanja o dobrosusjedskim odnosima sa Turcima, Petar II Petrovič Njegoš (1813–1851) je 30. aprila/12. maja iste godine ruskom vicekonzulu u Dubrovniku (*Ragusa*), Jeremiji Gagiću (*Иеремия Гагич*, 1783–1859), iznio verziju prema kojoj su Bjelopavlići, u noći između 19. i 20. aprila (1. i 2. maja), osujetili napad spuških Turaka i na terenu zaplijenili jedan top.²³ Njegoš je inače Boškovića i Pešića, *glasovite bjelopavličke junake*, koji su live-ni top oteli turskoj vojsci iz Spuža, nagradio *malim puškama okovanim srebrom (ledenicama)*, a *deset drugih iz njihove družine sa po jednijem talijerom i paketom fišeka*.²⁴

Austrijski konfidenti su, međutim, imali tačan uvid u incident. Prema njima, Martinići su izvršili noćni prepad na Spuž i zaplijenili jedno gradsko oruđe. Top je, navodno, sa lafetom i točkovima (...*Kanonne samt den Radern*) bačen preko gradskog bedema a potom, preko Zagarča (*Zagarzi*), do 4/16. maja, prenijet na Ceti-

nje (*Cettigne*). Teško je reći da li se drveni lafet raspao prilikom pada niz zidine i na koji način je oruđe velike mase (čak i ako je u pitanju bila samo cijev), bespućem uopšte prenijet na razdaljini od skoro 50 kilometara.

Vladika Petar I Petrovič-Njegoš (1748-1830).
Vialla de Sommières, Voyage historique et politique au Montenegro, 1820.

Vršilac dužnosti okružnog poglavara u Kotoru (*Cattaro*), Gabrijel Ivačić (*Gabriel Ivacich*, ? – 1854), 27. aprila/9. maja 1834. je u izvještaju Gubernijalnom predsjedništvu u Zadru (*Zara, Hauptstadt des Königreichs Dalmatien im Kaisertum Österreich*) precizirao da se radilo o dvanaestofuntovnom topu (120 mm).²⁵

Vuk Stefanović Karadžić (1787–1864) je imao priliku da isto oruđe lično vidi prilikom boravka na Cetinju (od 6/18. septembra do 12/24. oktobra 1834) i iste godine je u *Auslandu* (*Außland*) pisao o njemu. Prema Vuku, radilo se o topu kalibra oko 5 funti, dugom 4 lakta (...*eine vier Ellen lange, etwa finfpfundige Kanone*). Nije

Britanski kapetan *William Hoste* (1780-18828).
Akwarel *Henry Edridge* (1768-1821).

jasno da li je Vuk mislio na bečki, crnogorski ili kratki lakat; u zavisnosti od toga, oruđe bi bilo dugo ili 1.780 ili skoro 2.880 milimetara, što je odgovaralo dvanaestofuntovnom oruđu.²⁶ Zaplijenjeni top je zapazio i njemački putopisac Hajnrih Štiglic (*Heinrich Wilhelm Stieglitz*, 1801–1849): *Crnogorci u prolazu i danas* (1841) *sa ponosom i samopouzdanjem gledaju top koji su zaplijenili u Spužu i postavili ga ispred manastira na Cetinju – to je prvi predmet na koji Vladičin pogled prema zapadu padne kad rano ujutru priđe svom prozoru.*²⁷

Godinu nakon *Spušskog incidenta* (10/22. marta 1835), 12 Crnogoraca pod vođstvom *Kenja Stankova* (*Kenjo Stankov Janković*, 1797–1861), popa *Toma Davidovića* (*ličnog sobara vladike Petra II*), *Miloša Jankovića* (*Милош Јанковичь*) i *Periše Radovića* (*Периша Радовичь*), iznenad-

nim prepadom je zauzelo Žabljak (*Anovi*, Žabljak Crnojevića) – važno strateško uporište, locirano sjeverozapadno od ušća Morače u Skadarsko jezero, koje je zatvaralo pravce prema Podgorici i Skadru.²⁸ Bez obzira na pojačanje od 200 boraca koje je, predvođeno Vukom Lješevićem (*Vuk Koičin Kostić-Lješević*, 1790–1840), Milom Martinovićem i Filipom Đuraškovićem, pristiglo iz Rvaša (*Рвашиџ*, selo iz Ceklina; danas naselje u opštini Cetinje), zbog nepovoljne geopolitičke situacije i nespremnosti za ozbiljniji sukob sa Turskom (Hafiz-paša je odmah pokrenuo svoje trupe),²⁹ utvđenje je *poharano* i evakuisano. Tom prilikom, od 4 oruđa zatečena na bedemima, na Cetinje su prenijeta samo dva.³⁰ Crnogorci su topove nazvali *Krnjo* i *Zelenko*, a Petar II je naredio da se na njima ugraviraju njegovi stihovi.³¹

Ova oruđa su među Crnogorcima uživala posebno poštovanje pošto su ih, vremenom, simbolično povezali sa Ivanom Crnojevićem (1442–1490), gradeći legendu da su još od njegovog vremena zaostali na Žabljaku.³² Inače, krštavanje topova različitim imenima staro je koliko i pojava artiljerije. U ranom periodu razvoja, proizvodnja topova je bila prvenstveno spoj mukotrpnosti sticanih iskustvenih znanja, zanata i umjetnosti, a svaki komad je imao svoje specifičnosti prema kojima je dobijao i ime. Ovaj običaj se zadržao i kasnije, nakon početka serijske izrade i stvaranja artiljerije kao roda. Crnogorci su i kasnije pojedine topove krštavali prema porijeklu, mestu zarobljavanja ili specifičnom događaju. *Zelenko* je nadimak svakako dobio po boji patinirane bronzene od koje je bio izliven, dok je *Krnjo* tako nazvan vjerovatno zbog uočljivog oštećenja cijevi.

No, za naše prostore je i inače indikativno da se topovi sa nadimcima *Krnjo* i *Zelenko* sreću u istoriografiji i narodnoj poeziji. Tako je u Livnu 1833. godine postojao top *Zelenko*. Naziv je dobio prema boji metala. *Na njemu je bila zabilježena god. 1579. Sprijeda na topu bila je ptica kos, a pred njom su bili napisani stihovi na njemačkom*

jeziku: *Na vrh stabla u zelenoj šumi, pjevam, dok zidine preda mnom padaju (Auf Baumes Spitz im grunen Wald Sing ich; vor mir die Mauer fällt). Još su na topu dvije konjske glave, a između njih je krasan grb. Na kraju topa je Bog Bakuš (Bahus). Iste, 1833, bilo je na Sokolu (Soyon, Sochol, Gračanički kraj) 7 topova, a po predaji bio je ovdje i top Krnjo, koji se često spominje u narodnim pjesmama.*³³ Da su ovi nadimci čak predstavljali i sinonim za određenu vrstu oruđa, još 1896. godine je pisao Ivan Zovko: *Krnjo-top – najgroznije i najžasnije oružje. Kad bi on pucao ne bi ostalo 'Ni u ženi dijete, ni u koblli ždrijebe'. Orila bi se i brda i doline od njegove huke i treske. Zelenko je top, koji ni u čem ne zaostaje iza Krnje. Nerazdruživo se u govoru običnom spominju. Je li se jedan spomenuo – spominje se i drugi. Razlikuje se od svog Oresta (nerazdružnog druga) samo u tome, što je on gluho pucao i davao 'vatru brez plame-na.*³⁴ Konačno, 1813. godine isti nadimak – *Krnjo*

– ponio je i gvozdeni top oštećen zrnom koje je rikošetiralo prilikom udara o cijev i nakon toga usmrtilo Hajduk Veljka Petrovića (1780–1813).³⁵ Po svemu sudeći, i žabljački *Krnjo* je nadimak dobio po oštećenju sa lijeve strane, pri ustima cijevi, koje je očito nastalo od udarca *gelera*.³⁶

Samo prema sačuvanim šturim opisima danas bi se teško odredio tip oruđa koje je zaplijenjeno u Spužu. Kako su oruđa od 5 funti bila neuobičajena, vjerodostojniji bi bio Ivačićev navod o kalibru od 12 funti (120 mm), koji je odgovarao i dužini od 4 lakta (2840 mm). Vuk je na licu mjesta mogao izmjeriti samo dužinu ali ne i kalibar, koji se određivao masom (izraženom u funtama) punog sferičnog projektila, prečnika nešto manjeg od presjeka kanala cijevi. Ovaj top je zbog dimenzija i mase bio neupotrebljiv na crnogorskom vojištu, pa je i logično što je sve vrijeme predstavljao samo trofejni eksponat.³⁷

Pogled na vis Vrmac iznad Kotora na koga su u januaru 1814 izvučena oruđa za opsadu grada. Fotografija 1890 godine.

Rovinski navodi da je samo na jednom od topova sa Žabljaka urezan natpis koji je *sočinio Vladika*. No, po Njegoševom nalogu, stihovima su obilježene sve tri zaplijenjene cijevi. Tako je na oruđu iz Spuža upisano:

*"Јунаштво те Вида и Мирчете
и њихове гласовите чете
са тврдога Спужа уграбише,
Црној Гори тебе пренесоше.
24. марта 1833".*

Istovremeno, na topovima sa Žabljaka urezano je:

*"Црногорци кад оно витешки,
Жаблак Тврди Турски похараше,
Онда мене старца, заробише,
На Цетинь Србско довукоше
Мъсеца марта 10. 1835",
te,*

*"Жаблак ме Цетинњу дарова насилу
Мъсеца марта 10 1835".*

Topove sa Spuža i Žabljaka je tokom svog puta po Crnoj Gori zabilježio ruski historičar Aleksandar Popov (Александр Николаевич Попов, 1820–1877), a o njima je pisao i Kovaljevski (Егор Петрович Ковалевский, 1809–1868): *Crnogorci su jedne jesenje noći iznenada napali tursku tvrđavu Spuž i zaplijenili su ogroman top... Pridjev (ogroman) koji je upotrijebio Kovaljevski ide u prilog tezi da se radilo o teškom, opsadnom oruđu. Ruski historičar dalje navodi kako je grupa smjelih Crnogoraca zauzela Žabljak... i iz tvrđave odnijela topove.*³⁸ Stare, zaplijenjene turske topove ispred Manastira zabilježio je 1883. godine i njemački sveštenik i putopisac Bernard Švarc (Bernhard Wilhelm Schwarz, 1844–1901). Švarc piše kako su se *u prostranom dvorištu nalazile stare, moćne topovske cijevi koje su u krvavim*

*Mortira (merzer) kalibra 11 inči (280 mm).
Vojni muzej Lisabon.*

borbama zaplijenjene od Osmanlija. Na nekima od njih se mogao vidjeti utisnut dobro poznati sultanov kaligrafski monogram (Tugra, tuğrâ), a na drugima su se nalazili grafiti ushićenih pobjednika. Tako se na jednoj cijevi mogao pročitati nat-

Vladika Petar II Petrović-Njegoš (1813-1851).

Festung Spusch.

Spuš, sa koga je u noći između 1. i 2. maja 1834 zaplijenjen top.
Gravira Schwarz Bernhard, 1883.

pis: 'Silom me na Cetinje prenio vojvoda N.N.'...³⁹ Sasvim je moguće da je Švarc, u suštini, citirao loše preveden natpis sa *Krnja*. Kako je osmanska imperija artiljerijska oruđa, sve do 1918. godine, obavezno žigosala Tugrom aktuelnog sultana, moguće je da je njenački hroničar vidio i topove zaplijenjene tokom rata 1876–1878. godine.

Prema originalima koji se, na sreću, danas čuvaju u Njegoševom muzeju u Biljardi na Cetinju, *Krnjo* je gvozdeno oruđe, izliveno u dvodjelnom kalupu, bez ručica (*delfina, dolphin, henkel*), kalibra 110 mm (12 funti odnosno 4 oke) dužine 1075 mm (3,5 stopa odnosno 4,7 osmanskih kariša, *karis*). Na ramenima se može razaznati broj 78 (٧٨). Prema kategorizaciji iz XVIII i XIX vijeka, ovakvo oruđe je spadalo u poljske haubice (*Canon obusier de campagne de 12 livres*). *Zelenko* je drugačije konstrukcije; bronzana cijev je kalibra 90 mm (4 funte odnosno 1,5 oke), dužine 1500 mm (5 stopa ili 7 *kariša*). Zanimljivo je da se na *Zelenku* može uočiti broj 1131 (١١٣١), što se tu-

mači kao godina proizvodnje – 1718–1719 (*Muharram* 1131/novembar-decembar 1718 – *Dhul Hijjah* 1131/oktobar-novembar 1719). U tom periodu, osmanska vojska je raspolagala uvoznim (*kâfiri, nevjerničkim*) i domaćim (*osmâni*) oruđima, izlivenim u carigradskoj topolivnici (*Top-*

Današnji izgled spuške Glavice. Položaj utvrđenja pokazuje napore uložene da se sa zidina skine zaplijenjeni top.
Foto Marianne van Twillert.

hanei Amire), takozvanim galeonima (*kalyon*) i galiotima (*yan-i kalyata, galiot*) kalibra 1,5 oke ili 4 funte bez ručica. No, *Zelenko* po svim ostalim karakteristikama odgovara standardnom brzom (lakom) topu (*Sütrat Topçu*) sa kraja XVIII i

ma Štiglicu, pred Cetinjskim manastirom prvo su bila postavljena četiri gvozdene oruđa: *Ispred kapije manastirskih zidina postavljena su 4 turska topa, od kojih je jedan nedavno zaplijenjen tokom noćnog prepada pod vođstvom Vladikinog*

Cijev topa *Krnja* zaplijenjenog 10/22. marta 1835 na Žabljaku. Na cijevi ugravirani stihovi vladike Petra II Petrovića-Njegoša. Zbirka Narodni muzej Cetinje, Njegošev muzej – Biljarda.

početka XIX vijeka sistema *Gribeauval* M1765, kalibra 1,5 oke i dužine cijevi od 7 *kariša* (1540 mm; dužina kanala cijevi 1460 mm), što ne korespondira sa urezanim 1718–1719. godinom.

Putopisci i hroničari su zabilježili da je Crna Gora u vrijeme Petra II Petrovića Njegoša raspolagala sa više od ova tri trofejna topa. Pre-

*sobara na tursku pograničnu tvrđavu.*⁴⁰ Ista oruđa su 1838. prenijeta pred novosagrađenu *Biljardu*.⁴¹ Tršćanski botaničar Bartolomeo Bjazoleto (*Bartolomeo Biasoletto* (1793–1858) je zabilježio da su prilikom posjete saksonskog kralja Fridriha Avgusta II (*Friedrich August II*, 1797–1854) Cetinju, 1838. godine, u čast visokog gosta ispred

Rekonstrukcija originalnog izgleda *Krnja*.

ulaza u rezidenciju Petra II Petrovića Njegoša bila postavljena na zemlju i poduprta kamenjem 2 do 3 topa malog kalibra.⁴² U pratnji Fridriha Avgusta nalazio se i austrijski kapetan Venecijanskog pješadijskog puka br. 45 sa sjedištem u Zadrugu (*Venezianisches Infanterie-Regiment Nr. 45, Zara*), Fridirih Orešković (*Hauptleute Friedrich*

hroničar stanja u Crnoj Gori sve do sredine XIX vijeka. Prikupljene informacije sistematizovao je u svom *Memoaru o ispravljaju granice između Dalmacije i Crne Gore*.⁴³

Orešković u sjećanjima navodi kako mu je (Njegoš) lično povjerio da je *Ceklinskoj opštini, koja se na malim čamcima bavi gusarenjem na*

Cijev topa *Zelenko* zaplijenjenog 10/22. marta 1835 na Žabljaku. Na cijevi ugravirani stihovi vladike Petra II Petrovića-Njegoša. Zbirka Narodni muzej Cetinje, Njegošev muzej – Biljarda.

Oreskovich). Orešković će, kao adutant dalmatinskog guvernera Vencela Fetera fon Lilienberga (*Wenzel Vetter von Lilienberg, 1770–1840*), septembra 1837. biti i član komisije za razgraničenje između Austrije i Crne Gore. U sporazumu

Skadarskom jezeru, poklonio jedan mali top da bi, pomoću njega, prilikom svojih pljačkaških pohoda, bili van dometa turskog puščanog zrna u slučaju ako bi ih Turci potjerali.⁴⁴

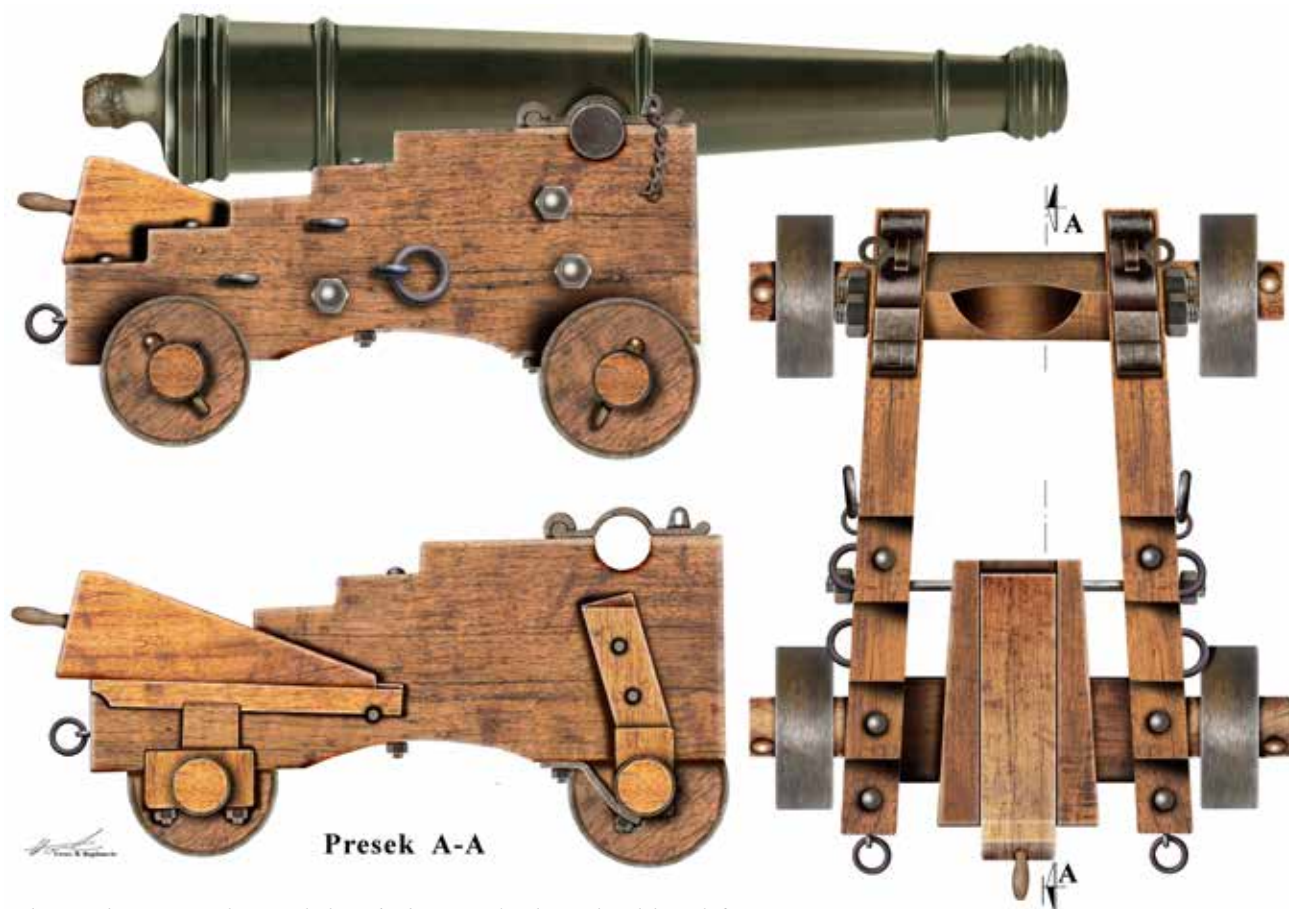
Skadarski vezir Osman-paša Skopljak

Rekonstrukcija originalnog izgleda *Zelenka*.

sa knezom Meternihom (*Klemens Wenzel Lotnar von Metternich, 1773–1859*), Lilienberg je naredio Oreškoviću da se zbog prikupljanja informacija približi crnogorskom vladaru i drugim uglednim Crnogorcima, tako da kapetan postaje

(*Osman Mazhar Pasha, ?–1861*) je 16/28. i 17/29. septembra 1843. *prevarnim načinom zavladao (Vranjinom i) crnogorskim malim ostrovom, zovomim Lesendro... (Crnogorci) sa Medeđa (Meded, k.2287 m) gađase malom lumbardom (ostr-*

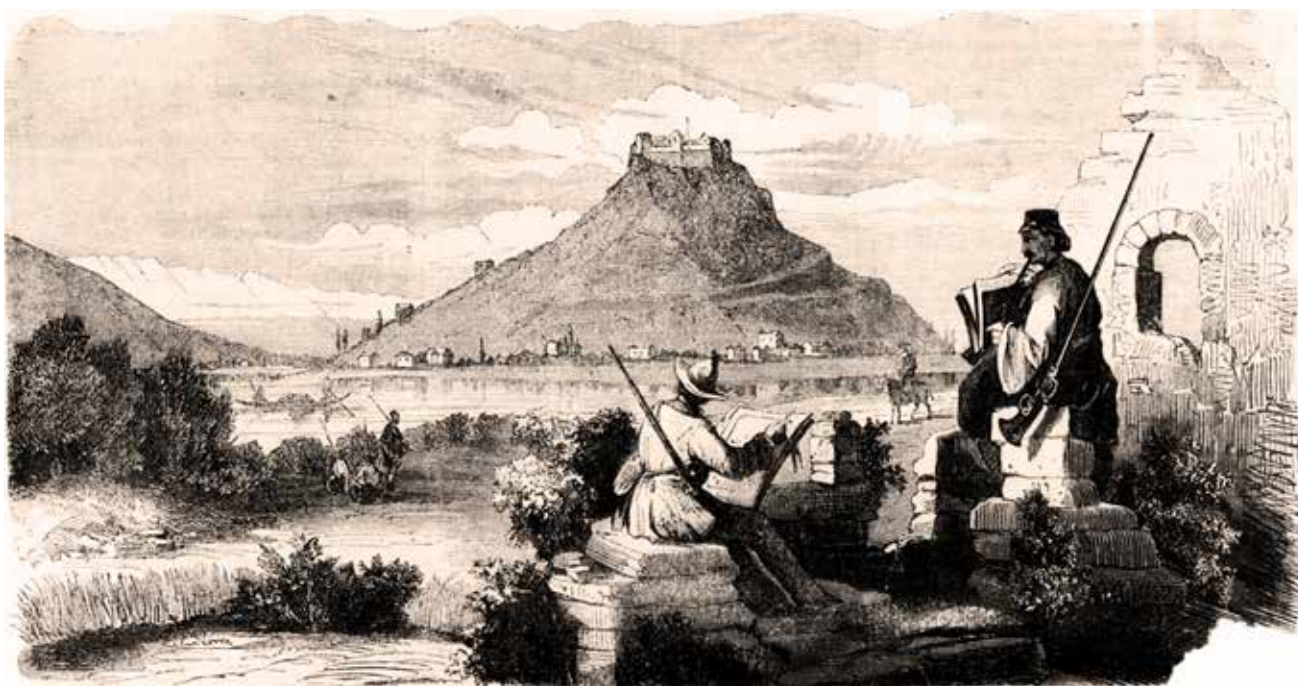

Rekonstrukcija originalnog izgleda *Zelenka* na tvrđavskom i brodskom lafetu.

va u *Skadarskom blatu*), ali jedno što je mala *lumbarda*, a drugo što je odveć udaljena, (pa se nije ... moglo ništa učiniti. Vladika je u dopisu od 24. oktobra/5. novembra 1843. Jeremiji Gagiću (1783–1859) opisao ove sukobe i neuspjeh sopstvene artiljerije: jedan dio turske vojske, predvođene lično skadarskim pašom, 16. istoga mjeseca (16/28 oktobra) dođe jezerom u lađe; lađah je bilo voenih turskih (šajke) s topovima 15, a bez topova 50 do 60... te udare na ostrov naš Vranjinu... Sedamnaesti istoga mjeseca (17/29. oktobra) opališe Turci selo Vranjinu, u kojemu je bilo oko 30 do 40 kuća, kuće sve do temelja razore. Našijeh bude oko 60 ljudi mrtvi i ranjeni i uhvaćeni na Lesendro i na Vranjinu. Turaka je i više tri puta toliko bilo mrtvi i ranjeni, ali sve isto Turci ostaše pobjeditelji na ovome malome ostrovu. Neprijatelj je 19/31. oktobra, sa bombama i

topovima, od kojih su neki (bili) jaki, (koji do 12 funti kugl(u) potež(u) (kalibra 12 funti), produžio nastupanje ka selu Dodošima. Ovdje su Turci suzbijeni i natjerani na povlačenje ka žabljačkoj *fortici* (utvrđenju). Neprijatelj je nastavio da postojećom flotilom obezbjeđuje Vranjinu i Lesendro, na kome su počeli da se utvrđuju i ojačavaju ga sa nekoliko topova.

Bez plovila opremljenih artiljerijom, Crnogorci su mogli samo sa kopna da opsjedaju i bombarduju Lesendro, ali sa slabim rezultatima pošto topova dobri nisu imali. U pismu Gagiću od 19. novembra/1. decembra, Njegoš ponavlja du su ...Turci dovezli 15 s topovima snabdjeveni brodova (šajki) i preko 40 prevoznih lađa, pa s prvima svud unaokolo čuvaju (Lesendro) i brane... Istina, i mi smo naperili dva topa, te tučemo ukrepljenja koja su Turci na pomenutom ostrovu

ZABJAK. SUR LES BORDS DU LAC DE SCÛTARI (MONTÈNÈGRO). — Page 160.

Izgled Žabljaka oko 1860 godine.
Iz zbirke Jason Lyall.

načinili, no budući da su naši topovi stari i rdavi, a k tome ni zrna ne imajući dosta, pa i što ih je nisu od kalibra, zato i ne možemo imati željenoga uspjeha, ali pri svem tom barem uzemirujemo neprijatelje, pa i štete im ponešto činimo.⁴⁵ Svakako moramo vjerovati Njegoševim riječima, pogotovo što ni u kom slučaju ne bi preuveličavao kvantitet svoje artiljerije. Moguće je da su dva stara i rdava topa koja Vladika navodi u pismu Gagiću, francuski topovi izvučeni sa Lesendra, a koje je 29. maja/11. juna 1838 godine zapazio Kovaljevski. S druge strane, Aleksandar Popov navodi da su Crnogorci tokom ovih borbi *jedne tamne noći*, uspjeli da sa Lesendra (ili Vranjine?) otmu jedan top, prenesu preko Morače i sa obližnjeg polja, puneći ga puščanim tanadima (kartečom), iz nje ga djeluju na Turke.

Osmanlije su insistirale da im se oruđe vrati, ali su ga Crnogorci, da bi izbjegli dalje političke implikacije, prenijeli na Cetinje. Štaviše, Popov dalje navodi kako su i Piperi, ohrabreni

Današnji izgled Žabljaka. Položaj utvrđenja pokazuje napore uložene sa se sa zidina skinu zaplijenji topovi.
Foto Marianne van Twillert.

uspjehom kod Lesendra, oteli jedan top sa Kolašina; oruđe je, međutim, bilo tako velike mase da ga je bilo nemoguće transportovati. Tako je top pretopljen na licu mjesta a bronza je prodana u Kotoru.⁴⁶ Ukoliko su ovi navodi tačni, oni najbolje ukazuju koliko je crnogorsko vojište bilo nepogodno za transport težih oruđa. Poleksić navodi da je Njegoš prije 1847. godine (najkasni-

Knjaz Danilo I Petrović-Njegoš (1826-1860).
Litografija Anastas Jovanović (1817-1899).

je u jesen 1843) i od *tršćanskog trgovca Vučinića* dobio *dvije gvozdene lumbarde* (merzera).⁴⁷

Konačno, prema članku *Crna Gora i vladika Petar Petrović II* objavljenom 4/16. novembra 1851. u časopisu *Lloyd*, u *dvorištu Biljarde* nalazila su se četiri *crnogorska topa*, *zaplijenjena od Turaka*, kojima je, samo u izuzetnim prilikama, rukovao *nadstojnik Arsenala*, *...senator koji je ranije služio u austrijskoj artiljeriji*.⁴⁸ Ovi ekspoziti predstavljali su tadašnju mobilnu artiljeriju ali i embrion kasnijeg Vojnog muzeja Ministarstva vojnog, zaduženog da *čuva ... od Turaka zarobljene topove*. Zbirka je kasnije uvećavana oruđima zaplijenjenim na Vučjem dolu, Fundini i drugim slavim poprištima.⁴⁹

O kalibru topova kojima je Crna Gora raspolagala sredinom XIX vijeka pouzdanije podat-

ke imamo tek iz 1851. godine. Naime, vladika Petar II Petrović Njegoš je, krajem 1849. godine bio svjestan opasnosti koja Crnoj Gori prijete od trupa Omer-paše Latasa (*Mihajlo Latas, Omar Paša Latas*, 1806–1871). Njegoš je pokušao da izdejstvuje pomoć i podršku Rusije, ali u Peterburgu, u to vrijeme, nisu bili spremni da podrže ni Crnu Goru ni Srbiju. Tako je Vladika bio primoran da preduzme samostalnu akciju. Preko tršćanskih brodovlasnika i trgovaca Spiridona Gopčevića (1807–1861) i Andrije Stojkovića nabavio je izvjesne količnine artiljerijske municije. Granate su kupljene u Londonu, a Njegoš je Andriji Stojkoviću 20. decembra 1849/1. januara 1850. pisao *da kako prispiju tu* (u Trstu) *ona zrna, a Vi se postarajte svojski, da se odma prekrcaju na kakvu trabakulu i otprave za ovamo* (*per transito a Montenegro*) *s preporukom da ih Gd. Stef. Bjeladinović* (kotorski trgovac Stefan Bjeladinović) *u Kotoru primi i amo pošalje*.

Ipak, Austrija je, pozivajući se na zabranu izvoza oružja, zaplijenila tovar u Trstu i tako spriječila njegov transport u Crnu Goru. Zbog sve kritičnije situacije, Njegoš je u više navrata bezuspješno urgirao kod okružnog poglavarstva u Kotoru i zamjenika guberijalnog namjesnika Dalmacije u Zadru, Vlaha (Blaža) Getaldića (*Biagio Ghetaldi*, 1788–1872, inače takođe pjesnika) da se propuste granate. Kada je 17/29. septembra 1850 u pratnji adutanta guvernera Dalmacije, Lazara Mamule (*Lazarus von Mamula*, 1795–1878) na Cetnje doputovao Đorđe pl. Stratimirović (1822–1908), sada kao konjički potpukovnik u ulanskom puku br.4 (*Uhlanen Regiment Nr. 4 Kaiser Franz Joseph*), Njegoš je bio ohrabren njegovim dolaskom pa je preduzeo nove korake pokušavajući da uspostavi direktan kontakt sa najvišim zvaničnicima u Beču.

Na osnovu dogovora sa Stratimirovićem, Njegoš je 5/17. novembra 1850, brodom Austrijskog Lojda *Baron von Kubek*, krenuo za Trst, navodno, zbog liječenja u Italiji. No, iz Trsta

je produžio direktno u Beč. Kao cilj posjete austrijskoj prestonici takođe je navedena konsultacija sa ljekarima, ali i posredovanje u trenutnom sporu među crkvenim vlastima (spor vladike Pavla Platona Atanackovića i patrijarha Josifa Rajačića). U Beč je stigao 17/29. novembra i smjestio se u gostionici *Zum Römischen Kaiser*. Zahvaljujući zalaganju i posredovanju bana Josipa Jelačića (*Joseph Graf Jelačić von Bužim*, 1801–1859), crnogorski vladar je 2/14. decembra uspio da od austrijskog premijera i ministra spoljnih poslova Feliksa Švarcenberga (*Felix Fürst zu Schwarzenberg*, 1800–1852) dobije dozvolu za uvoz ratnog materijala u Crnu Goru.

Nakon što je 3/15. decembra napustio Beč, Njegoš je u Trst ponovo prispio 6/18. decembra 1850. godine. Vojvoda Pero Tomov Petrović Njegoš (1800–1854) ga je već 2/14. februara 1851. godine obavijestio da je materijal naručen preko Gopčevića i Stojkovića na putu za Crnu Goru. Jedan bokeljski jedrenjak dovezao je municiju do Kotora, a u Crnu Goru je prebacio Stefan Bjeladinović. Gopčević je 5/17. aprila isporučio još 1600 zrnah od topa. U suštini, radilo se o sanducima streljačke municije, 1600 topovskih đuladi i šaltri neophodnoj za pravljenje baruta. Zagrebačke *Narodne novine* su 5/17. maja objavile vijest svog dopisnika iz Zadra da je u Kotor stiglo nekoliko stotina topovskih zrnah od 4 i 8 funtih iz Trsta, gdje su ih kupili Crnogorci.⁵⁰ Ukoliko se novinski izvještaj uzme kao vjerodostojan izvor, Crnogorci su raspolagali sprijedpunećim glatkocijevnim oruđima kalibra 4 i 8 funti (80 i 100 mm).

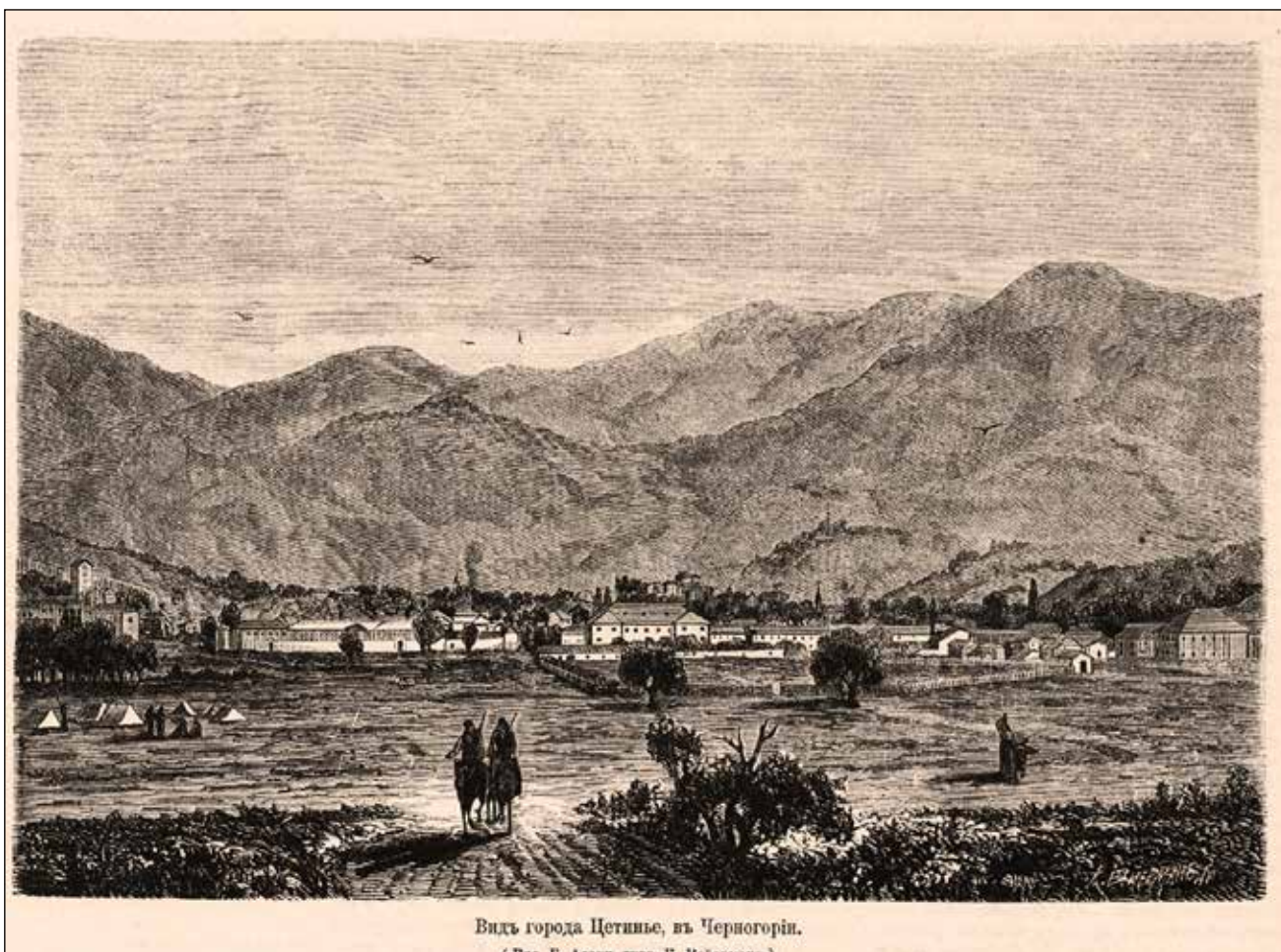
Najveći nedostatak u artiljerskom materijalu Crna Gora će osjetiti u ratu 1852–1853. godine. Odvajanje crkvene od svetovne vlasti, odnosno, odluka od 1. marta 1852. kojom je prihvaćeno *obstojateljstvom vremena i napretku čelovječkog uma, sirječ, da postane država mirska i nasljedstveno knjažavstvo*, kao i preuzimanje knjaževskog dostojanstva od strane Danila Petrovića uz blagoslov Rusije, naglo su zaoštrili crnogorsko-turske odnose. Porta se borila da

po svaku cijenu zadrži suverenitet nad Crnom Gorom. Danilo je na osmanski otpor reagovao otvorenim podrškom nemirima u Hercegovini. No, kulminacija krize izbila je kada su Ceklinjani, predvođeni Kenjom Stankovim Jankovićem, u noćnom jurišu između 31. oktobra/12. novembra i 1/13. novembra, po drugi put zauzeli Žabljak. Posljednji čin je izazvao žestoku reakciju Porte, koja je naložila skadarskom veziru Osman-paši da po svaku cijenu povрати tvrđavu. Bez ikakvog artiljerijskog iskustva, Crnogorci su primorali zarobljene turske tobdžije da na napadače djeluju iz gradskih oruđa. Od četiri zarobljenika, samo je jedan odbio naređenje i *posječen* je.⁵¹ Turci su pokušali da povrate tvrđavu bombardujući je sa neosvojenih okolnih forova, prvenstveno sa *kule Perkočevića*. Turske kule su mnoge povaljane (bile) i još (su) se samo dve drž(ale), zrna im od topova sa Žabljaka (nisu mogla) škoditi ništa, jer su odveć podsobom, i zato naređeno je, da se sa Cetinja drugi topovi dovuku.⁵²

Tokom kratkotrajnog primirja 7/19. i 8/20. novembra, Crnogorci su sa Cetinja dovukli kvalitetnije oruđe, i *sprama Perkočevića proklete one kule udesno od Filipovog krša naperili, tako da su je s ovog mesta (12/24 novembra) celij dan gađali*.⁵³ Kada je srušena *Perkočevića kula*, Crnogorcima još (nije ostalo) ništa drugo nego gdekoju kulicu na Cukalju ispod Žabljaka sa zemljom sravniti, pa im Žabljak slobodnim oko njega dviženjem sa svim čist u rukama ostati.⁵⁴

Austrijska štampa je početkom sljedeće godine izvještavala kako je *Tatarin* (kurir) u *Solun donio vijest kako su trupe Mahmud-paše bezuspješno pokušale da povrate utvrđenje te da je u borbama Mahmud-paša ranjen a njegov adutant poginuo*.⁵⁵ Na oštra upozorenja Rusije i velikih sila, knjaz Danilo I Petrović (1851–1860) je bio primoran da naredi evakuaciju Žabljaka. Austrijska štampa je tvrdila da su Crnogorci tvrđavu napustili bez većeg protivljenja, smatrajući da ona ne pruža nikakvu taktičku prednost te nisu ni imali namjeru da je ozbiljnije brane.⁵⁶ Crnogorci

Cetinje.
Crtež G. Agaci, litografija Karl Vejerman (Вейерман Карл Рудольфович).

su 13/25. decembra 1852. zapalili sve kuće i iz grada ponijeli 4 tvrđavska topa.⁵⁷

U to vrijeme već je bilo poznato da je Portin izaslanik i komandant trupa u Bosni i Hercegovini, mušir (*müšir*, maršal) Omer-paša Latas dobio direktivu da krene u napad na Crnu Goru. Formalnu objavu rata označio je sultanov ferman od 14/26. decembra 1852, a operacije su započete 29. decembra 1852/8. januara 1853. godine. Crnogorsko-turski rat je prijetio da poremeti odnos snaga i uticajne sfere na Balkanu. Ovo je primoralo Beč da napusti dotadašnji rezervisan stav i pokuša da učvrsti pozicije u Crnoj Gori. Prvi korak je preduzelo Ministarstvo inostranih poslova. Krajem 1852. predložilo je Ministarstvu rata da i zvanično ukine zabranu izvoza ratnog

materijala u Crnu Goru. Ministar inostranih poslova grof Buol-Šauenštajn (*Karl Ferdinand Graf von Buol-Schauenstein*, 1797–1865) je 28. decembra 1852/9. januara 1853. izvijestio cara Franca Jozefa (*Franz Joseph*, 1849–1916) da je u *opservacionu misiju* kroz Bosnu i Hercegovinu ponovo upućen Đorđe Stratimirović, u međuvremenu proslavljen kao junak iz sukoba 1848–1849.

Stratimirović je do 18/30. januara trebalo da podnese izvještaj generallajtnantu grofu Friedrichu Kellneru fon Kelenstajnu (*Friedrich Kellner von Köllenstein*, 1802–1881), koji je od 23. decembra 1852/4. januara 1853 sa vojno-civilnim guvernerom Dalmacije, Lazarom Mamulom obilazio primorje, uključujući i Kotor.⁵⁸ U Kotor

Bitka na Grahovu, borba za topove, 1 maj. 1858.
Illustrierte Zeitung, Leipzig, 1858.

je fregatom *Novara* doputovao i zapovednik austrijske flote, nadvojvoda Maksimilijan (*Ferdinand Maximilian Joseph Maria von Österreich*, 1832–1867), što ukazuje na austrijsko interesovanje za zbivanja na crnogorskoj granici. Stratirović je od Kelnera trebalo da dobije dalje instrukcije vezane za Crnu Goru.

Radi dogovora o vrsti i načinu doturanja pomoći, u Beču je tokom januara 1853. boravio knjažev izaslanik i viceprezident *Praviteljstvujušćeg senata crnogorskog i brdskog*, Đorđije Sava Markova Petrović (1800–1868). Petrović se 15/27. decembra 1852. spustio iz Cetinja u Kotor, odakle je, 3/15. januara 1853, Lojdovim parobrodom prispio u Trst i produžio vozom za Beč. U

Trst se vratio 17/29. januara i brodom Spiridona Gopčevića *Štirbe* produžio za Kotor.⁵⁹

Đorđije Petrović je u Beču imao niz susreta sa ruskim poslanikom Fontonom (*Фонтом Антоном Антонович*, 1780–1864), austrijskim ministrom inostranih poslova i carevim ađutantom, generalom grofom Buolom (*Karl Ferdinand Graf von Buol-Schauenstein*, 1797–1865). Dogovoreno je da se Crnoj Gori iz kotorskog Arsenala besplatno ustupi 2.400.000 pušanih metaka (*fišeka*) i jedna brdska baterija od 4 glatkocijevna trofuntovna topa (75 mm) sistema Lihtenštajn M1797/1838 sa municijom i posadom.⁶⁰ Austrijske novine su već 8/20. januara izvijestile da se Petrovićeva misija u Beču odvija uspješno, da je

angažovan jedan artiljerijsko-inženjerijski oficir slovenskog porijekla i da je naručena municija na putu za Crnu Goru.⁶¹

U međuvremenu, 18/31. januara, Đorđije Petrović je iz Kotora stigao na Cetinje kako bi preuzeo komandu nad svojim trupama.⁶² U to vrijeme u Beču se zatekao i službenik ruskog Ministarstva za rudarstvo i so (*Департамент горных и соляных дел*) i oficir Korpusa rudarskih inženjera (*Корпус горных инженеров*), Jegor Petrović Kovaljevski, koji je po nalogu Petrogradskog kabineta preko Kotora i Bara putovao u štab Omer-paše Latasa. Ruskom emisaru su, navodno, najviše austrijske instance naznačile kako je Crnoj Gori, po ličnom nalogu Franca Jozefa, dodijeljeno 12 topova (2-3 baterije).⁶³ Dopisnik novosadskog *Srbskog Dnevnika* je 13/24. januara potvrdio da Crna Gora *naskoro očekuje morem 300 centi (zenter)*⁶⁴ *baruta i dvije baterije topova (a šest topova (već) ima na Cetinje*. Marko Dragović (1852–1918) potvrđuje da je Franc Jozef knjazu Danilu uputio pomoć od 12 topova sa posadama pod komandom Đorđa Stratimirovića. U istom radu se, naime, citira i Stratimirovićevo pismo knjazu Danilu upućeno iz Kotora 24. februara/18. marta 1853. godine. Austrijski potpukovnik, navodno, napominje da *pet malih topova sa posadama (koji su ostali) u Crnoj Gori treba da se vrate, (pošto su predstavljali) samo pozajmicu. Što se tiče municije, ona je mogla ostati u cjelini, kao i šest regularnih topova i top od 3 funte*.⁶⁵

Kelner je, naime, u januaru upućen u Kotor da organizuje dotur pomoći, dok je Stratimirović *dobio dozvolu* da se pridruži crnogorskoj vojsci. Stratimirović je u Kotoru prihvatio austrijsku bateriju i angažovao posadu sastavljenu od Čeha-veterana, preobučenih u crnogorsku nošnju. Istovremeno, vrbovao je i 24 Bokelja (kao svoju *ličnu gardu*). Sa Stratimirovićem je kao dobrovoljac pošao i major Drugog banijskog pešadijskog graničarskog puka br. 11 (2. *Banal-Mil-Grenz-IR Nr. 11, Petrinja*) Artur (*Arthur von Nugent*, 1825–

1897), sin feldmaršala, grofa Laval Nugenta (*Laval Graf Nugent von Westmeath*, 1777–1862). Po teško prohodnom terenu i velikim smetovima, Stratimirović je do 3/15. februara 1853. uspio da na Čevo izvuče sve topove. Istovremeno, u sabornoj crkvi Velike Gospe u Njegušima i u domu Vukotića u Čevu organizovao je dva municijska depoa.

Zanimljivo je da su Česi granate manjeg kalibra koristili i kao ručne bombe, što je psihološki negativno djelovalo na turske vojnike.⁶⁶ Takođe treba naglasiti da su Austrijanci, nakon okupacije Crne Gore, a povodom smrti Franca Jozefa (8/21. novembar 1916), isporuku topova i Stratimirovićeve angažman pokušali da iskoriste u propagandne svrhe, kao potvrdu o *decenijskoj prijateljskoj saradnji dvije države: Tokom velike opasnosti od Turske, Franc Jozef je (knjazu Danilu) 1852. poslao generala Stratimirovića sa topovima, municijom i posadom; (prema Knjazu je) pokazao i veliku ličnu naklonost, uputivši mu generalnog guvernera Dalmacije, barona Mamulu*.⁶⁷

U drugoj fazi rata, 3/15. februara, turske snage Selim-bega, zapovjednika Bara, skoncentrisane prema crnogorskim položajima u Crmnici, krenule su prema Godinju. U Selim-beogovom korpusu se nalazilo i 4000 *nizama* (regularnih vojnika) transportovanih brodom iz Carigada.⁶⁸ Artiljerijsku pripremu izvršile su baterije brodova jezerske flotile, a neposrednu podršku pješadiji pružao je jedan iskrcani brodski (*šajkaški*) top (*Şayka-Geschütz, Tschaiken, Csaiken - Kanone*). U žestokoj borbi, koja je trajala do 19. časova, Turci su poraženi a brodsko oruđe je zaplijenjeno i svečano predato Đorđiju Petroviću. Prema austrijskim izvještajima sa Cetinja od 7/19. februara, radilo se o jednom merzeru (*Mörser*).⁶⁹ Trupe Đorđija Petrovića su u boju na Limljanima u Crmnici zaplijenile još jedno oruđe i 250 oka (315 kg) baruta.⁷⁰ *Московске ведомости* su 26. februara/17. aprila 1853. potvrdile da su Crnogorci za

vrijeme ratnih operacija zaplijenili dva topa, a i izvještač novosadskog *Srbskog Dnevnika* navodi da su kod Godinja (*na blatu*) zaplijenjene dvije lađe i dva oruđa (*двіе лађе и двіе лубарде*).⁷¹

Sporazum Turske i Crne Gore o miru potpisan je u Podgorici, 16/28. februara 1853. godine. Ovim dokumentom bilo je predviđeno uspostavljanje *status quo ante bellum* te povraćaj zaplijenjenih artiljerijskih oruđa. Obje strane su, međutim, otezale sa izvršenjem tačaka Podgoričkog sporazuma i, po svemu sudeći, oruđa nisu vraćena Turcima.

Knjaz Danilo je tokom sukoba sa Turskom shvatio da je školovani kadar bitan preduslov za stvaranje moderne vojne organizacije. Upravo zbog nedostatka savremene organizacije i obučenog ljudstva, artiljerija nije egzistirala kao samostalan rod. Oruđa su po potrebi pridodavana pješadijskim jedinicama i, u suštini, najviše su doprinosila gustini streljačke vatre. Danilove ambicije su bile da osamostali i ovaj rod i, koliko je to moguće, organizuje ga na savremenim principima. Koristeći promjenu međunarodnih odnosa, trudio se da u što kraćem roku osposobi kadar koji bi podržao njegove reforme. Krajem jula 1853. obratio se St. Peterburgu sa molbom da ce crnogorskim mladićima omogućiti školovanje u ruskim obrazovnim zavodima. Ruski poslanik u Beču Mejendorf (*Пётр Казимирович Мейендорф*, 1796–1863), je već 1/13. avgusta saopštio kako se car Nikolaj I (*Николай I*, 1796–1855) saglasio da se o državnom trošku po dva pitomca prime na Vojno a jedan na Duhovno sveučilište (*Духовно-учебное заведение*), pa su Mašo Vrbica (1833–1898) i Ilija Božović odmah upućeni u Mihailovsko artiljerijsko učilište (*Михайловское Артиллерійское Училище*) u Sankt Peterburgu.⁷²

Samo nekoliko mjeseci nakon Podgoričkog sporazuma, 9/21. septembra 1853, Istočno pitanje je kulminiralo prekidom rusko-turskih diplomatskih odnosa i ruskom okupacijom Vlaš-

ke i Moldavije. Krimski rat je oficijelno počeo turskom objavom neprijateljstava Rusiji, 22. septembra/4. oktobra 1853. U to vrijeme u St. Peterburgu su se sukobljavale dvije struje u pogledu cjelishodnosti ustanka balkanskih naroda koji bi podržao ruske ratne napore. Za ovu ideju je bio zagrijan lično ca Nikolaj I, dok su kancelar Karl Vasiljevič Neseljrode (*Карл Васильевич Нессельроде*, 1780–1862) i Ivan Fjodorovič Paskević (*Иван Федорович Паскевич*, 1782–1856) izražavali skepticizam i određenu suzdržanost. Konačno, odabrano je srednje rešenje; tajna propaganda za pokretanje ustanka. S tim ciljem, 5/17. januara 1854. je preko Kotora na Cetinje ponovo doputovao inženjer-pukovnik Kovaljevski.⁷³

Kovaljevski j, u Crnoj Gori boravio od 2/14. juna do 17/29. septembra 1838. te od 24. marta/6. aprila do 4/16. aprila 1852. godine. U Crnoj Gori se ponovo pojavio u februaru 1853, kao jedan od posrednika i pregovarača sa Omer-pašom Latasom. Tokom četvrtog boravka, sagledavši situaciju u zemlji, inženjer je predložio da se na Cetinje pošalje nekoliko ruskih tehničkih oficira koji bi formirali fabriku baruta, te da se opozovu crnogorski pitomci (poslije samo dva nepotpuna semestra) kako bi se iskoristili za organizaciju, obuku ali i podizanje morala crnogorske vojske.⁷⁴ Peterburg je u prvom trenutku prihvatio ove sugestije; odobrio je 60.000 rubalja za nabavku naoružanja, odredio je jednog inženjerijskog i jednog artiljerijskog oficira i naložio nesvršenim pitomcima *učebne* baterije Mihajlovskog artiljerijskog učilišta, Mašu Vrbici i Iliji Božoviću, da ce vrata u zemlju. Ove brzoplete i po balkanski region opasne planove osujetio je Mejendorf; spriječio je transfer novca i dalji put inženjerca, ali su mu *promakli* artiljerijski štabni kapetan Osip Karlovič Komstadius i pitomci Mašo Vrbica i Ilija Božović.⁷⁵

Ignorišući austrijski i srpski, ali i stav ruske diplomatije prema uplitanju u Istočnu krizu,

MONTENEGRINS BRINGING TURKISH CANNON TO CETINJE AFTER THE BATTLE OF GRAHOVO.

Crnogorci donose na Cetinje topove zaplijenjene na Grahovu.
Drvorez, William James Linton (1812-1897).

Kovaljevski je nastavio svoje akcije. Povezao se sa Novicom Cerovićem (1805–1895) a, zabrinut koncentracijom 2.000 turskih vojnika prema Vasojevićima, razmatrao je mogućnost koncentracije crnogorskih artiljerijskih oruđa na Grahovu.⁷⁶ Na Cetinju je prikupljeno 16 tona baruta; kapetan Komstadius je opremio nedostajućim lafetima i osposobio za upotrebu 14 topova (vjerovatno 4 sa Žabljaka, 6 austrijskih i dva zaplijenjena od Turaka 1853) i tako oformio prve crnogorske baterije. Istovremeno, polovina od 10.000 rubalja kojima je raspolagao Kovaljevski (Kovaljevski je 20. aprila/2. maja ađutantu knjaza Danila za ovu svrhu predao više od 5.000 rubalja, odnosno, 14.726,20 florina), zatim dio ruske subvencije za 1853. godinu kao i austrijska dotacija za opravku crkava i manastira, utrošeni su na ilegalnu nabavku oružja i municije.⁷⁷ Čitav plan pokazao se, međutim, nerealnim, pa su Kovaljevski

i Komstadius, maja 1854, povučeni u ruski Glavni stan.⁷⁸ Komstadius je kao kapetan lajb-gardijske artiljerijske brigade već 24. oktobra/5. novembra poginuo u odbrani Sevastopolja, tokom bitke kod Inkermana.

Knjaz Danilo je shvatio da je opoziv Maša Vrbice i Ilije Božovića bio pogrešan potez. Juna 1855. na petrogradsko *Военное Училище* uputio je Vida Jokaševa Pejovića i Joka Mališina Jovičevića, a na *Николаевское Инженерное Училище* – Mateja Ilovog Davidovića.⁷⁹

Danilo je 28. septembra/10. oktobra 1859. preporučio Jovana, sina vojvode Lazara Vlahovića, Petra, sina senatora Novice Cerovića (1805–1895), te Nikolu, sina senatora Iva Radonjića, da se *po potrebi državnoj posvete na voene nauke na voenoj akademiji (Artiljerijskoj školi)* u Beogradu. Ova tri mladića su još rješenjem *Попечительства Просвещения И.№.3840* od

19/31. oktobra 1853.j prihvaćeni da kao stipendisti srpske vlade pohađaju gimnaziju u Beogradu.⁸⁰

Ipak, kako je po *Ustroeniju (Projektu) Artiljerijske škole* (od 6/18. marta 1850) jedan od uslova za upis u prvu godinu Artiljerijske škole bio i završenih sedam razreda *Realke* ili gimnazije, Kosta Cukić je 11/23. septembra 1859. (I.N°.3656) odgovorio da Vlahović i Radonjić ne mogu biti primljeni u *Akademiju* jer još nisu *svršili propisanij broj klasa*.⁸¹ Jovan Vlahović i Nikola Radonjić primljeni su tek 1861. u prvu godinu 6. klase *Artiljerijske škole*. Vlahović je 17/29. novembra 1866. stekao čin pješadijskog potporučnika, ali je Radonjić pokazao daleko manje uspjeha.⁸² Ilija Garašanin (1812–1874) je 23. oktobra/4. novembra 1864. bio primoran da izvije-

sti knjaza Nikolu da je Nikola Radonjić zbog nediscipline isključen sa *Akademije*. Četiri mjeseca je odslužio u pješadijskom bataljonu stajaće vojske, a potom je bio premješten u laboratorijsku četu kragujevačke *Topolivnice* kako bi tamo, pod ličnim nadzorom Milivoja Petrovića Blaznavca (1824–1873), izučio *spravljanje* pješadijske i artiljerijske municije – vještine ništa manje značajne za Crnu Goru. Radonjić, međutim, nije pokazao nikakav napredak ni u Kragujevcu, pa je Garašanin, 21. septembra/3. oktobra 1865, izvijestio knjaza Nikolu kako *ovog mladog čovjeka vraća na Cetinje*.⁸³

Završetak Krimskog rata i prividno smirivanje Istočne krize nisu razriješili crnogorske probleme zaostale još od Podgoričkog sporazuma iz 1853. godine. Danilo je usmjerio napore ka

Crnogorci donose na Cetinje topove zaplijenjene na Grahovu.
Mackenzie G. Muir, Irby P. Adelina, *Travels in the Slavonic Provinces of Turkey-in-Europe*, 1866.

međunarodnom priznanju knjaževine i razgraničenju sa Turskom. Radi pritiska na Carigrad, ali i evropske mjerodavne krugove, podržavao je pokrete hercegovačkih ustanika, a Grahovljanima je preporučio da obustave sva davanja Turskoj.⁸⁴

Porta se u to vrijeme konačno odlučila da dugogodišnje sporove sa Crnom Gorom razriješi silom oružja. Trupe Ferik Husein-paše (iz Carigrada u Hercegovinu detaširane linijskim brodom i dvije fregate marta 1858), u čijem sastavu su se nalazile lovačke trupe (*Jägern, Nişancı Taburu*), vojnici 5 i 6 Gardijskog puka (*muhafiz alaylari*) i dvije baterije poljskih topova, 24. aprila/6. maja 1858. zaposjele su položaje na Grahovcu, koji je dominirao Grahovom. Prve borbe započeli su vojnici Riječke nahije već 25. aprila/7. maja u 8 časova. Operacije su sutradan obustavljene na 4 časa radi snabdijevanja trupa vodom i eventualnih pregovora o primirju. Ovo zatišje Crnogorci su iskoristili da blokiraju pravce prema Klobuku i Korjenicima i tako, praktično, potpuno opkole Turke. Koncentracija crnogorske vojske na visovima koji su dominirali nad turskim logorom dovršena je do 28. aprila/10. maja. Uvidjevši bezizlaznost situacije, Husein paša je 1/13. maja u 7 časova pokušao proboj ka Klobuku. Na njegove trupe izvršen je silovit, koncentričan napad svih crnogorskih i hercegovačkih jedinica. Turci su se donekle držali dok se komora i artiljerija nisu zaglavile na neprohodnom terenu. Tada je nastupila panika koja je dovela do potpunog uništenja Husein-pašinih trupa. Crnogorski plijen je, između ostalog, činilo i 8 poljskih sprijedpunećih topova sistema Griboval.⁸⁵

Pobjeda na Grahovcu značila je samo jednu, istina slavnu, epizodu u permanentnim crnogorsko-turskim sukobima. U to vrijeme Crna Gora je bila pod pritiskom ruske politike koja nikako nije željela da izgubi trajni oslonac na Balkanu i žestoko se protivila Danilovim naporima na uređenju odnosa sa Portom.⁸⁶ Iako je Danilo u suštini želio proširenje crnogorskih teritorija, Peterburg je ideju o priznavanju nominalnog tur-

skog sizerenstva smatrao sopstvenim porazom. Crnogorci su ucjenjivani mogućnošću ukidanja godišnje državne subvencije, ali je zato krajem novembra 1856, u nadi da to doprinosi ratnim pripremama, za nabavku naoružanja odobreno 5.000 srebrnih rubalja (doduše, iz sume crnogorskog kapitala).⁸⁷

Čak i poslije crnogorsko-turskog razgraničenja, 1859, situacija u Hercegovini nije se bitnije smirila. Rovito stanje (odbijanje crnogorskih plemena koja su ostala na turskoj teritoriji da poreze plaćaju Carigradu) prijetilo je izbijanjem novih sukoba. Turci su krajem 1860, iz predostrožnosti, u Hercegovini stacionirali 13 regularnih bataljona ca 22 topa. Januara naredne godine izbio je novi hercegovački ustanak, u kome su sadejstvovale crnogorske čete. Aprila 1862. eskalacija sukoba je rezultirala turskom objavom rata Crnoj Gori. Vrhovni zapovjednik turskih snaga, Omer-paša Latas, komandu nad hercegovačkim trupama sa 22 ranije privučena topa povjerio je Derviš-paši (*Derviş Paşa*), dok je južnu vojsku, sa 2 brdske i jednom poljskom baterijom, stavio pod komandu skadarskog valije Abdi-paše (*Avdi Paşa*). Snage vojvode Miljana Vukova i Novice Cerovića su 7/19. aprila kod Bijelog Polja porazile Husein-pašin (*Husein Paşa*) i Avdi-begov (*Avdi-bey, Paşa*) odred i zaplijenile 4 topa.

Operacije su se, međutim, odvijale nepovoljno po Crnu Goru, pa je 27. avgusta/8. septembra 1862. potpisan mir. Sem 4 oruđa zaplijenjena 7/19. aprila 1862. kod Bijelog Polja, Crnogorci su u sukobima 1861–1862. zadobili: oktobra, na Pivi – 4, 7/19. decembra, u boju na Ravnom – 3, 15/27. marta 1862, u Vasojevićima – 2, zatim, 2/14. aprila 1862, u boju sa Derviš-pašom – 2, u borbama od Bileća do Nikšića – 3, kod Kleka, u Banjanima – 4, te, krajem jula 1862, u boju na Dodošima–1 top.⁸⁸

Sve do popisa vojske 1863–1864, u Crnoj Gori nije postojao obučeniji artiljerijski kadar. Bivšeg *nadstojnika Arsenala, ...senatora koji je ranije služio u austrijskoj artiljeriji*, odnosno,

- ⁷ Томас, Р, *Francuski Revolucionarni i Napoleonovi ratovi*, Београд 1965, 502-503.
- ⁸ *Все это войны добрые, только убогие, пушек и прочих военных припасов не имеют..*“. видјети у: Соловьев С.М. *История России с древнейших времен. Сочинения*. Кн.VIII. Т.16. Москва, 1993, 363.
- ⁹ *Политические и культурные отношения России с югославянскими землями в XVIII в. Документы*. Москва, 1984, 40; *Лешиловская И.И, Дубровник и Россия // Славянские народы Юго-Восточной Европы и Россия в XVIII в*, Москва, 2003, 259.
- ¹⁰ Глигор Станојевић, *Црна Гора у доба Владике Данила*. Цетиње, 1955, 74.
- ¹¹ Спиридон Гопчевић, *Црногорско-турски рат 1876-1878. године*, Београд 1963, 27, 403. Вјероватно су били у питању картауни од 48 фунти с почетка 18. вијека, калибра 183 mm, дужине 3,3 m као и 24-фунтовни топови калибра 150 mm и масе од 1.200 до 1.500 килограма. Картаун, *Kartaune* је нјемачки превод италијанског назива *quartana bombarda*, односно, оруда које је испалјивало гвоздenu куглу чија је маса износила $\frac{1}{4}$ масе стoфунтовног пројектила главног топа (*Hauptbüchse*). Иначе, не треба мијешати Спиридона Гопчевића Младег, историчар, астроном, ратног извјештача и писца (1855–1928) са тршћанским трговцем, бродовласником и родољубом Спиридоном Гопчевићем Старијим (1815–1861).
- ¹² У Бечу је црногорску делегацију примио аустријски канцелар Кауниц. Изасланици из Црне Горе упознали су аустријску владу о разлозима доласка у Петроград и политички неодмјерено представили основни циљ пута потребом раскидања свих веза с руским двором. Понуда да у спољнoполитичком животу Црне Горе Аустрија заузме раније мјесто Русије није изазвала посебну пажњу бечких званичника. Истовремено с вођењем политичких разговора, аустријски званичници су радиле на преселјаванју Црногорца у поједине аустријске области, што је за војне потребе Аустрије имало већи значај. Ради тога је почетком априла 1779, у воде Будве у близини Школја упловило шест аустријских бродова. Ипак, план одвођења великог броја људи из Црне Горе ради ступања у аустријску војну службу је пропao. Глигор Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе*, Београд 1962, 40.
- ¹³ Изјаве date током разговора у Бечу, прије одласка у Русију, о прекиду односа с руским двором, злослутно су се показале тачним. Може се слободно рећи да никакви конкретни резултати нијесу остварени. Према каснијем свједочењу Петра Петровића, садржаном у писму Кoлегiji иностраних дјела Русије из 1785. године, „у течају шестомјесечног бављења у Петрограду“ они су „више пута молили, преко књаза Потемкина“ да им се „допусти видјети Caricu, no његову Свјетлост књаза Потемкина видјесмо само три пута“. Рazoчарани, били су принуђени да, „без икаквог успјеха“, напусте Петроград. Исто, 40.
- ¹⁴ Неупсио бoравак црногорске делегације у Русији утицаће на њене даље кораке према аустријском двору по повратку у Беч. Суштина ставова изнијетих државној канцеларији у Бечу изражавала је недвосмислену ријешеност да се раскину односи с Петроградом и упућивала на спремност Црногорца да се приклоне Аустрији. Они су потврђени и у писаној представи коју су у форми конвенције на аустријски захтјев поднијели црногорски делегати. Понуда коју су чланови црногорског изасланства учинили у Бечу, на повратку из Русије, само је потпуније изражавала оно што се као вид политичке праксе већ било појавило у односу према аустријском двору и што је упућивало на стварање новог политичког концепта о сили заштитници Црне Горе. Године 1779, осим у предложеној конвенцији црногорских делегата: Јована Радоњића, Петра Петровића и Ивана Петровића, и у три друга посебна документа, од којих је један датиран 20. априлом, црногорски главари и митрополит Арсеније Пламенец тражили су „да сва њихова браћа постану carevi поданици“. Др Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија у XVIII веку*, Београд 1912, 5.
- ¹⁵ Др Владан Ђорђевић, *Исписи из бечких архива, документи за дело Црна Гора и Аустрија*, Београд, 1913, 99.
- ¹⁶ *Нjegoш и Хрвати, Поводом 200 година рођења Петра II Петровића Нjegoша*, Загреб, 2011, 90. Др Radoslav Raspopović, *Исторija Дипломатије Црне Горе 1711-1918*, Podgorica 2009, 44
- ¹⁷ Р. Томас, *исто*. Видјети: Бранко Павићевић, *Црна Гора и Бока Которска од пожуноског до тилзитског мира 1805-1807*. Историски записи 3-4, Титоград 1985.
- ¹⁸ Sir William Hoste, captain, *Memoirs and Letters*, Vol.2, London, 1833, 218-222; Velimirovitch dr Nikola, *Französische-slavische Kämpfe in der Bocca di Cattaro 1806-1814*, Bern, 1910.
- ¹⁹ Др Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814-1894, Српска краљевска академија наука и уметности*, посебна издања, књ. XLIX, Београд 1924, 4; Ђоко Д. Пејовић, *Црна Гора у доба Петра I и Петра II*, Београд 1981.
- ²⁰ Lazar Tomanović, *Događaji u Voki Kotorској od године 1797-1814*, Dubrovnik, 1922; Ю. П. Аншаков, *Черногория после Тильзитского мира. Которский вопрос в 1813–1814 годах, Исследования зарубежной истории. Мемориал имени С. Б. Семёнова*, Самара 2019, 141.
- ²¹ „...две пушки, небольшие, но очень красивые и в исправном состоянии, с орлом между цаmfами. Ковалевский

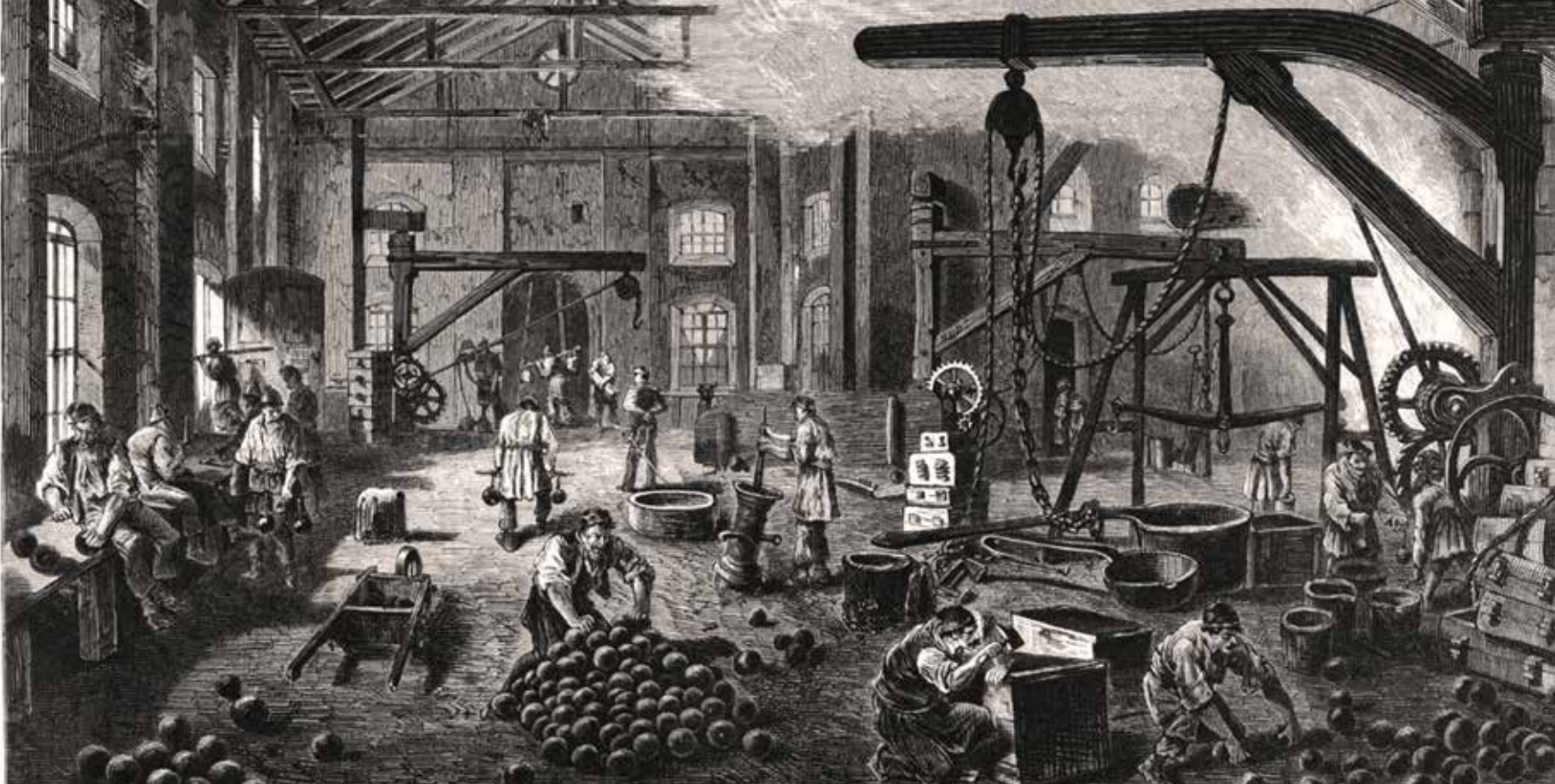

- 22 Е. П., Собрание сочинений, Том 5, Черногория и славянские земли. Четыре месяца в Черногории. Спб. 1872.
 23 Л. Полексих, *Кратак преглед историјског развоја црногорске војске, Ратник*, свеска X, год. XLVII, Београд, октобар 1831, 81.
- 23 Народни музеј Црне Горе (НМЦГ), Архив dvora (АД), ф. Приновљени рукописи, корија Njegoševog pisma od 30. IV 1834.
- 24 Лубомир Ненадовић, *О Црногорцима, писма са Цетиња 1878. године*, СКЗ књ. 212, Београд, 1929, 65-66.
- 25 *...ли сапоне de calibre, come si dice di dodici*. Historijski arhiv Zadar (HAZ), Spisi Namjesništva za Dalmaciju 164 (b, XIa. c. X/4, 1834).
- 26 Петар Поповић, *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку, 1804–1913, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење*, књ. XXXV, Београд 1987, 89-91; *Ein Blick auf Montenegro im Spätjahr 1834, Das Ausßland, Ein Tagblatt für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker* №. 365, 31. Dezember 1834, 1457,1458; *Montenegro und die Montenegriner*, Stuttgart und Lübingen 1837, 58. Vuk je mogao izmjeriti dužinu cijevi ali ne i kalibar u funtama (težinska mjera). Crnogorski lakat je iznosio oko 710 mm a bečki – 777,6 mm; Милан Влајинац Милан, *Речник наших старих мера*, III свеска, Београд, 1968, 511. No, u upotrebi je bio i kratki lakat, od 445 mm.
- 27 *...noch heute blicken die vorübergehenden Montenegriner mit stolzem Selbstgefühl auf die in Spusch eroberte, vor dem Kloster zu Zetinje aufgestellte Kanone – einer der ersten Gegenstände, auf die das westwärts gerichtete Auge des Vladika fällt, wenn er früh Morhens an sein Fenster tritt*. Stiglitz, Heinrich, *Ein Besuch auf Montenegro*, Stuttgart/Tübingen, Gotta, 1841 (*Reisen und Länderbeschreibungen der älteren und neuesten Zeit*, 21.Lfg.). 8vo. LIV, 63.
- 28 Е. П. Ковалевский, *nav. djelo*. Istu tvrdnju iznio je i Fridrih Orešković. Orešković Fridrih, *Memoari o ispravljajanju granice između Dalmacije i Crne Gore, Njogoš i Hrvati, Povodom 200 godina od rođenja Petra II Petrovića Njogoša*, Zagreb, 2011, 90.
- 29 *Serkes Hafiz Paşa*, валија скадарски (*Scutari, Shköder*) od 1833. do 1835.
- 30 Александр Попов, *Путешествие въ Черногорию*, Санктпетербургъ, 1847, 99-102.
- 31 *Пушкамъ этимъ даны были имена крня и зеленко, и на одной изъ нихъ вырѣзана надпись сочиненная владыкой*. Павле А. Ровински, *Црна Гора у прошлости и данас*, том II, дио 2, глава XV, Ст. Петербург, 1901, 78-80 П. А. Ровинский, Черногорія въ ея прошломъ и насаощемъ, Томъ II, Часть 2, Санкт Петербург, 1901, 78-80.
- 32 *Глас Црногорца* бр. 38, год. XV, Цетиње, уторник 23. септембра 1886, 2-3.
- 33 Hamdija Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi, Naše starine*, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N. R. Bosne i Hercegovine, I, Sarajevo, 1953, 22, 41; Prof. Anđelka Kaić, *Okupacija Livna, Kalendar Svetoga Ante za prestupni 1936*, Sarajevo, 1936, 135-140. Мирјана Детелић, *Епски градови – лексикон*, Београд 2007, 248.
- 34 Ivan Zovko, *Zbirčica o oružju*, *Sarajevski list* br. 17, god. XIX, Sarajevo, 9. februar 1896.
- 35 С.К.М, *Смрт ајдук Вельковог топа, Подунавка* бр. 31, год. I, Земун, 4 октобар 1856, 247-248; А, *Смрт Хајдук-Вельковог топа, Политика* бр. 1434, Београд, 14 јануар 1908, 2.
- 36 Ovi nazivi su bili duboko urezani u narodnu svijest. Tako su tokom NOB, borci 10. hercegovačke brigade NOVJ svoja dva topa iz milošte zvali 'krnjo' i 'zelenko'. Enver Čemalović, *Mostarski bataljon*, Mostar, 1986, 189; Mensur Seferović, *Istočno i zapadno od Neretve*, Beograd, 1981, 156.
- 37 Vjerovatno staro austrijsko dvanaestofuntovno (119,5 mm) gvozdeno oruđe iz 1776. godine, dugo 2.987 mm i teško 1.568 kilograma. W. Gohlke, *Geschichte der gesamten Feuerwaffen bis 1850*, Leipzig 1911, 96.
- 38 Александр Попов, *Путешествие въ Черногорию*, Санктпетербургъ, 1847, 32; Ковалевский Е. П., *nav. djelo*, 147.
- 39 *In dem geräumigen Hofe aber lagern alte, mächtige Kanonenrohre, die in blutigen Gefechten den Osmanlis abgenommen wurden. Auf manchen von ihnen sieht man noch in schöner Arbeit die bekannte Chiffre des Sultans eingraviert, während andere sich gefallen lassen mussten, dass ihnen die frohlockenden Sieger auch allerhand scherzhafte In-schriften einritzten. So liest man auf einem dieser riesenhaften: Es lockte mich mit Gewalt nach Cetinje Woiwode N. N., und dergleichen mehr. Schwarz dr Bernhard, Schiledurng einer Reise durch das Innere nebst Entwurf eine Geographie des Landes*, Lepzig, 1883, 77.
- 40 *Klostermauern... die vier türkischen Kanonnen vor dem Thore, deren eine unlängst erst aus einer türkischen Gränzfestung durch nächtlichen Ueberfall unter Anführung eines bischöflichen Kammerdieners herübergeholt...* Stiglitz, 74.
- 41 Stiglitz, isto, 74.

- ⁴² *Due in tre pezzi di cannone di non gran calibro, erano posti sul suolo appoggiati à sassi, dinanzi l'ingress dell abitazion e di monsignore, coi quali festeggia va Cettigne l'arrivo e partenza lassù di S. M. il re di Sassonia.* Biasoletto Bartolomeo, Kilibarda Vesna, *Viaggio in Montenegro di Federico Augusto di Sassonia*, Lecce, Pensa Multimedia, 2000, 76-77.
- ⁴³ Velimir Vujačić, *Veze Crnogoraca i Hrvata u doba Svetog Petra I Njegoša*, Matica (www.maticacrnogorska.me), 2013.
- ⁴⁴ Fridrih Orešković, *Memoari o ispravljaju granice između Dalmacije i Crne Gore, Njegoš i Hrvati, Povodom 200 godina rođenja Petra II Petrovića Njegoša*, Zagreb, 2011, 90.
- ⁴⁵ Љубомир Полексић, *Кратак преглед историјског развоја црногорске војске*, Ратник, свеска X, год. XLVII, Београд 1931, 81. П: П: Његош Јеремији Ј. Гагићу, Цетиње, 24. октобра 1843; П. П. Његош Јеремији М. Гагићу 19. новембра 1843, Петар II Петровић Његош, *Изабрана писма*, Цетиње-Београд, 1974.
- ⁴⁶ А. Попов, *nav. djelo*, 102-103, 183.
- ⁴⁷ Љ. Поповић, *nav. djelo*. Austrija je 1836. godine uva u naoružanje gvozdene šestofuntovne (93 mm) merzere sa cilindričnom komorom, dužinom cijevi od 2,51 kalibra i masom od 31 kg. Teško je, međutim, povjerovati da su tršćanski Srbi uspjeli da iz lokalnog Arsenala nabave ova moderna formacijska oruđa.
- ⁴⁸ Бранко Павићевић, *Један занимљив чланак о Његошу из 1851. године (članak Montenegro und der Vladika Pietro Petrovich II)*, Гласник Цетињских музеја (ГЦМ) VII, Цетиње 1974, 199, 201.
- ⁴⁹ Н. Stieglitz, *Ein Besuch auf Montenegro*, Stuttgart und Tübingen 1841, 62-63; Љ. Ненадовић, *О Црногорцима - Писма са Цетиња 1878. године*, СКЗ, коло XXXI, књ. 212, Београд 1929, 65-66; Др Јефто Миловић М., *Како су Црногорци заплијенили један топ са Служа*, Историјски записи бр. 3, год. XXI, књ. XXV, Титоград 1968, 467-475.; др. Pero Soć, *Prilozi za kulturnu istoriju Crne Gore sa 70 slika*, Београд, sine anno, 20, 28.
- ⁵⁰ Ljubica Klančić, *Njegoševa misija u Beču 1850. godine, Историјски записи* год. XIV, св. XVIII, св. 1, Титоград 1961, 83-96.
- ⁵¹ *Србски Дневник* бр. 45, Нови Сад, 29. новембар 1852, 3.
- ⁵² *Србски Дневник* бр. 47, Нови Сад, 6. декембар 1852, 3.
- ⁵³ *Србски Дневник* бр. 48, Нови Сад, 10. декембар 1852, 3.
- ⁵⁴ *Србски Дневник* бр. 49, Нови Сад, 13. декембар 1852, 2.
- ⁵⁵ *Fremden-Blatt* Nr. 17, Jhrg. VII, Wien, 20. januar 1853, 1.
- ⁵⁶ *Fremden-Blatt* No. 22, Jhrg. VII, Wien, 26. januar 1853, 1.
- ⁵⁷ Бранко Павићевић, *Књаз Данило*, Београд, 1990, 80, 91-95.
- ⁵⁸ *Србски Дневник* бр. 3, Нови Сад, 10. јануар 1853, 3; *Србски Дневник* бр.4, 14. јануар 1853, 2.
- ⁵⁹ *Србски Дневник* бр. 3, Нови Сад, 10. јануар 1853, 3; *Србски Дневник* бр. 4, 14. јануар 1853, 3; *Србски Дневник* бр. 7, Нови Сад, 24. јануар 1853, 3; *Fremden-Blatt* No.14, Jhrg. VII, Wien, 16 januar 1853, 1.
- ⁶⁰ Austrijski trofuntovni sprijedpuneći brdski topovi sistema Lihtenštajn 1838. su modernizovani utoliko što su stare, bronzane cijevi zamijenjene gvozdenim (kalibar 75,5 mm), dužina cijevi 1147 mm, masa 240 kg). Konusne cijevi (bez prstenova i delfina) jednostavno su bile postavljene na rastavne drvene lafete sistema Griboval.
- ⁶¹ *Die Presse* No. 28, Jhrg. 6, Wien, 3. februar 1853, 5.
- ⁶² *Die Presse* No. 26, Jhrg. 6, Wien, 1. februar 1853, 5.
- ⁶³ *Haus-Hoff u. Staats-Archiv Wien* (HNSAW), Russland, IX, K 35, *telegram Neseljrodea Kovaljevskom od 18/31. maja 1853.*
- ⁶⁴ U zavisnosti od zemlje jedna centa je iznosila 50 ili 100 kg.
- ⁶⁵ *...dem Befehle meiner Vorgesetzten folgend beehre ich mich eurer Durchlaucht zur Kenntnis zu bringen, dass die sich in Montenegro befindenden fünf kleinen Kanonen wie aush die hiezu gehorende Mannschaft, die wir nur leihweise ubelassen haben, zuruckzuerstatten sind. Was die Munition betrifft, so kan dieselbe ganzlich verbleiben, ebenso auch die sechs regularen und die 3 Zentimeter (?) -Kanonen...* Dragović M, *Ein Beitrag zur Geschichte von Montenegro aus der Zeit des Fürsten Danilo*, *Illustrierte Cetinjer Zeitung* Nr. 10, Jhrg. II, Cetinje, 4. februar 1917, 2; *Србски Дневник* бр. 12, Нови Сад, 11. фебруар 1853, 3.
- ⁶⁶ Б. Павићевић, *nav. djelo*, 109, 111, 113-114; В. Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814–1894*, 69-80. Austrijsku brdsku bateriju je od 1797. do 1851. godine činilo 4, a od 1851 - 6 oruđa. Danas je teško utvrditi da li je Stratimirović imao jednu ili dvije baterije na raspolaganju. U svakom slučaju, u Crnoj Gori je ostalo 6 topova koji su korišćeni sve do rata 1876–1878. Б. Богдановић, *Армијеријско наоружање црногорске војске 1850 -1878. године*, ГЦМ, књ. XI, Цетиње 1978, 122.
- ⁶⁷ *In grosser Türkennot schikte ihm Franz Joseph im Jahre 1852 den General von Stratimirović mit Kanonen, samt Mu-*

- nition und Bedienungsmannschaft; auch erwies er ihm daurend hohe persönliche Gunst, als deren Zeichen die Entsendung des Generalgouverneurs von Dalmatien, des Generals Baron Mamula. G.H, Montenegros Beziehungen zum Kaiser und König Franz Joseph I, *Cetinjer Zeitung* Nr. 20, 1 Jahrg, Cetinje, 26 november 1916, 2.
- ⁶⁸ *Die Presse* No. 25, Jhrg. 6, Wien, 30. Jänner 1863, 5.
- ⁶⁹ *Die Presse* No. 50, Jhrg. 6, Wien, 1. März 1863, 6; *Die Presse* No. 52, Jhrg. 6, Wien, 3. März 1863, 5; Б.Павићевић, *нав. djelo*, 143.
- ⁷⁰ *Die Presse* No. 54, Jhrg. 6, Wien, 5. März 1863, 6; Poleksić Lj, *нав. djelo*, 81.
- ⁷¹ *Србски Дневник* бр. 15, Нови Сад, 21. фебруар 1853, 4; *Србски Дневник* бр. 16, Нови Сад, 25. фебруар 1853, 4; *Србски Дневник* бр. 17, Нови Сад, 28. фебруар 1853, 4.
- ⁷² Prema ruskim izvorima, 1853. je odlučeno da se odmah primi 5 a, nakon toga, svake godine po tri pitomca. Crna Gora je tek 1855. poslala 5 pitomaca, pri čemu su, na Danilovu molbu, dvojica primljena na vojno, jedan na inženjerijsko a ostali na duhovno učilište. *Архив внешней политики Российской империи* (АВПРИ), Ф. Славянский стол, 1855, Д. 4177, Л. 1, 5—6 об, I, 14—15.
- ⁷³ Historijski arhiv u Zadru (HAZ), 402 (b. IX 1.854), *Mamula*, 6/18. januar 1854.
- ⁷⁴ Р. Јовановић, *Мисија Ј. П. Ковалевског у Црној Гори 1854*, Историјски записи XXI, Титоград 1958, 29-30.
- ⁷⁵ Р. Јовановић, *нав. djelo*, 29, 30, 33; Н. И. Хитрова, *По поводу записки Е. П. Ковалевского о Восточном вопросе*, Българска академия на науките, Институт по истории, в память на академик Михаил Димитров, 681.
- ⁷⁶ HAZ, 412, (b.IX.a.X/2 1.18549, 176-173), *Mamula Zahu, Zadar*, 14/26. januar 1854.
- ⁷⁷ Б. Павићевић, *нав. djelo*, 188-189, пр. 60. Р. Јовановић, *нав. djelo*, 43.
- ⁷⁸ *Isto*, 198.
- ⁷⁹ *Isto*, 221.
- ⁸⁰ МС, АО, f. za 1857.
- ⁸¹ МС, АО, f. za 1859.
- ⁸² *Србске Новине бр.* 136, год. XXXII, Београд, 19. новемабр 1866, 1 (593).
- ⁸³ МС, АО, f. za 1864; МС, АО, f. za 1865.
- ⁸⁴ Ванјани су током једног локалног sukoba 1857, у карaulи на Velimlju, заплијенили оруђе (названо “*Капетан-топом*”) које је transportовано на Cetinje. Љ. Полексић, *нав. djelo*, 82.
- ⁸⁵ *Isto*, 37; В. Ђорђевић, *нав. djelo*, 125, 134; А. Лаиновић, *Побједа на Граховцу 1858. године у списима савременика*, Цетиње 1958, 88-90; *Vojna enciklopedija* 3, Beograd 1960, 412-413. Podaci o broju oruđa koja su dejstvovala u bici različiti su; negdje se navodi da su Crnogorci imali samo 2 topa (*Vojna Enciklopedija*) a negdje - jednu brdsku bateriju (А. Lainović). I u *Vojnoj enciklopediji* се tvrdи да је Husein-paša imao 6 или 10 topova. Većina izvještaja, međutim, slaže се да су Crnogorci заплијенили сва оруђа, односно, 8 topova (*Mamula 2/14. maja 1858, izvještaj Br. 478*); Нићифор Дучић, архимандрит Цетињски, *Бој на Граховцу, Војин*, год. II, Београд, 1865, 382.
- ⁸⁶ Neostvarena očekivanja u pogledu međunarodnog priznanja Crne Gore на Pariskom kongresu 1856. године, осим разочарања због изостале подршке Русије, условила су и његов одлазак у Париз. Knjaževa posjeta caru Napoleonu III проиша је из политичке кризе у коју су били запали crnogorsko-ruski donosi. Представљала је покушај да се у Francuskoj пронађе saveznik за међународно признање независности Crne Gore. Међутим, посјета francuskom dvору и разговори које су претходно водили knjaževi изасланици упutilи су crnogorsku spoljnu politiku од заhtјева за независношћу у правцу у коме се она није кретала претходна два vijeka – ка pregovorima с Portom ради званичног признања osmanske врhovне власти. Мада је идеја о vazалној потчињености турском sizerenu podrazumijevala извјесне ustupke Porte, оваква spoljнopolitička оријентација била је противна основном смјеру dotадашњих ослободилачких napora Crnogoraca. Iако му није приступљено iskreno, питање турског sizerenstva озбиљно је разматрано на Cetinju. Због oslanjanja на Francusku, овакви spoljнopolitički potezi Crne Gore naišli су на оштру реакцију руског двора. Видјети : Д. Вуксан, *Књаз Данило Петровић Његош, друга година владе (1853)*, 12. Бранко Павићевић, *План књаза Данила за регулисање односа са Портом 1856. године*, Историјски записи, Титоград, 1960, св. 1, 53—54.
- ⁸⁷ Б. Павићевић, *isto*, 270-271. Ruski kancelar је новембра 1851, након Njegoševe смрти, саставио referat о извршењу testamenta по коме је требало прерасподијелити sredstva crnogorske благајне. Radilo се о 195.000 rubalja које је прикупio Petar II Petrović. Knjaz Danilo, Kovaljevski и Mejendorf одлучили су да се изврши transfer crnogorskog kapitala у Petrogradsku банку, да се deponovana sredstva (glavnica) не diraju, а да се користи само kamata. Б. Павићевић, *isto*, 39, 52, 55. Ова sredstva су, међутим, мимо sporazума, коришћена и ненамјенски, поготово за nabavku наоружања.
- ⁸⁸ Љ.Полексић, *нав. djelo*, 82; *Vojna enciklopedija* 2, Beograd 1959, 270.

Poglavlje 2

PERIOD 1865-1876. GODINE

jednog starog upravitelja Dvora koji je, putujući u inostranstvo, imao prilike da posmatra topove i rad oko njih, u zemlji je zamijenio samo jedan mladić koji se nekoliko mjeseci vježbao u nekoj ruskoj učebnoj bateriji.⁸⁹ Očito da je autor ovih riječi mislio na Maša Vrbicu sa kratkotrajnim iskustvom u učebnoj bateriji Mihailovskog artiljerijskog učilišta. Pri tome, skromni, nehomogeni i zastarjeli artiljerijski park bio je praktično neupotrebljiv u uslovima savremenog ratovanja.

Tokom šezdesetih godina XIX vijeka došlo je do otopljenja odnosa Srbije i Crne Gore. Ovo se ogledalo kako na političkom, tako i na vojnom planu. U suštini, približavanje političkih ideja diktiralo je i planiranje zajedničkih vojnih poteza. Izgleda da su prvi razgovori o eventualnoj vojnoj saradnji pokrenuti tokom krštenja Nikoline ćerke Ljubice-Zorke Petrović Njegoš (1864-1890).⁹⁰ Ljubica je rođena 11/23. decembra 1864, a knjaz Nikola je predožio da se kumstva primi Mihailo Obrenović (1823-1868). Srpski knjaz je

prihvatio ponudenu čast i kao zastupnike na krštenju predviđenom na Sv. Savu, 14/26. januara 1865, poslao državnog savjetnika Đorđa Milovanovića (1813—1885) i ličnog ađutanta, kapetana Ljubomira Ivanovića (1836-1879). Milovanović i Ivanović su iz Beograda krenuli 31. decembra 1864/12. januara 1865, a na Cetinje su, preko Pančeva, Budimpešte, Trsta i Kotora, doputovali 11/22. januara.

Ivanović je imao i zadatak da prikupi informacije o stanju crnogorske vojske i potrebnoj pomoći koju treba uputiti Cetinju. Poslije krštenja i četvorodnevno boravka, delegati su 14/26. januara preko Kotora krenuli nazad za Srbiju. Tokom povratka, u Beču su šest dana sa knjaževim ađutantom Mihailom Zegom (1833—1911) razrađivali planove, a u Beograd su doputovali 20. februara/4. marta.⁹¹ Milovanović je na Cetinju odlikovan *komanderskim ordenom za nezavisnost Crne Gore*, Ivanović – III stepenom istog ordena, a knjaz Mihailo im je 11/23. marta

*blagovolio pravo primanja i nošenja odličja.*⁹²

Milovanović je 28. februara/12. marta 1865. izvijestio Nikolu da se Ivanović *brine za sve narudžbine, koje je tamo dobio. Plan kasarne načiniće drugi i poslaće ga zajedno sa malim šatorom... Isto tako predao je i pismo, u kome su neke tamošnje potrebe izložene g. Garašaninu.*⁹³

Dva mjeseca kasnije, 7/19. aprila 1865, knjaz Mihailo Obrenović je obavijestio knjaza Nikolu da bi želio da proslavi pedesetogodišnjice Takovskog ustanka u Topčideru, na Duhove (23. maja/4. juna), prisustvuju i predstavnici Crne Gore. Proslava je ujedno bila prilika za nastavak razgovora o vojnoj saradnji i eventualnom načinu nabavke i isporuke naoružanja Cetinju bez znanja velikih sila.

Knjaz Nikola je 29. aprila/11. marta odgovorio da na svečanost šalje svog tasta, predsjednika Senata, vojvodu Petra Vukotića (1826–1907).⁹⁴ Vukotić je u pratnji Mihaila Zege u Beograd stigao 20. maja/1. juna.⁹⁵ Tokom boravka delegacije u srpskoj prestonici, Garašaniin je Vukotiću uručio ponudu da Srbija Crnoj Gori stavi na raspolaganje 13.000 (forinti?) za nabavku streljačkog naoružanja i municije i pismeni predlog knjaza Mihaila da se na Cetinje pošalje jedan artiljerijski oficir koji bi razmotrio mogućnosti za podizanje topolivnice *gorskih* (brdskih) topova. Crnogorski izaslanici su 9/21. juna iz Beograda krenuli u Crnu Goru preko Beča.⁹⁶

U austrijskoj prijestonici su se sastali sa ruskim poslanikom Štakelbergom (*Эрнест Густавович Штакельберг*, 1814–1870) radi dogovora o novčanoj pomoći, neophodnoj za nabavku streljačkog naoružanja. Prema ovome se može zaključiti da je, uprkos Garašaniinovoj ponudi, prednost davana ruskoj finansijskoj pomoći u nabavci pušaka. Nakon dobijenog obećanja da će St. Peterburg obezbijediti potrebna novčana sredstva, crnogorski predstavnici su 28. juna/10. jula sa fabrikantom Tomasom Sederlom (*Thomas Sederl*, 1816–1896) iz bečkog predgrađa

Otakring (*Waffenfabrikant in Ottakring*), ugovorili isporuku 4000 sprijedpunećih perkusionih pušaka sistema *Lorenz M1854/II*.⁹⁷ Petar Vukotić je nastavio put do Trsta, gdje ga je sačekao ruski konzul u Dubrovniku, Konstantin Dimitrievič Petkovič (*Дмитриев-Петкович*, 1824–1898). Konzul je predsjednika Senata otpratio od Trsta do Dubrovnika, a tokom puta su razmijenjene informacije o razgovoru sa Štakelbergom i detaljima oko isplate streljačkog oružja.⁹⁸

Petkovič je pismenim putem obavijestio i knjaza Nikolu da se našao sa Vukotićem i da su tokom zajedničke plovidbe od Trsta do Dubrovnika razmotrili aspekte vojne pomoći.⁹⁹

No, Rusija u tom trenutku nije bila spremna da Crnoj Gori dostavi i teže naoružanje, pa je prihvaćen Garašaniinov predlog o izgradnji topolivnice. Knjaz Nikola je u pismu od 18/30. jula 1865. srpske vlasti obavijestio da novčana sredstva za nabavku pušaka nije prihvatio pošto su ona dobijena od Rusije, ali je spreman da razmotri plan o izgradnji livnice. Ova ideja se na prvi pogled činila opravdanom pošto bi transport gotovih topova bio skopčan sa implikacijama zbog neprijateljskog stava susjednih država. Planom je bilo predviđeno da se u Crnoj Gori postojeći trofejni topovi preliju u savremenije sisteme, kao i da se ... *za nji municija li(je) i (prave) lafeti*. Srbija je, navodno, bila spremna da pošalje majstore i *sve što je bilo nužno od mašina* i da snosi *onu čast troškova koja se odnosi na platu oficira i majstora i nabavku mašina*.¹⁰⁰

Sa ciljem da razgleda i na mestu prouči način, kako bi se u Crnoj Gori ponajbolje doskočilo oskudici ... *osobito u dobrim izolovanim gorskim topovima*, u prvoj polovini 1865. iz Srbije je na Cetinje poslat artiljerijski kapetan Velimir Stefanović (1831–?).¹⁰¹ Tačno vrijeme Stefanovićevog dolaska u Crnu Goru nije moguće utvrditi, ali se iz pisma knjaza Nikole Garašaninu od 29. jula/10. avgusta 1865, vidi da je misiju do tada obavio i da se vraća u Srbiju.¹⁰² No, nakon is-

Knjaz Nikola I Petrović-Njegoš (1841-1921).

crpnog Stefanovićeovog izvještaja, Beograd je odustao od prvobitnog predloga. Ova odluka je imala dvostruku pozadinu. Zaključeno je da su planovi oko izgradnje topolivnice u tom trenutku nerealni zbog nedostatka sredstava, sirovina i stručne snage; Srbiji, koja je imala daleko bolji geografski položaj, neophodne uslove, angažovane inostrane stručnjake pa i iskustva još iz perioda 1806–1813, za ovakav projekat je trebalo više od jedne decenije.

I sam knjaz Nikola je povodom odluke *predpohvaljenog srbskog Praviteljstva da se nekom sumom novaca priskoči u pomoć Crnoj Gori, da bi se odslen spomenuto oružje ovde izrađivati i udesivati moglo*, sa oprezom napomenuo da je (Garašaninu) *predobro poznato koliko su malehna sredstva, koja bi meni moguće bilo u takvi veoma koristni poduhvat uložiti*. Drugi razlog je

vjerovatno bio u činjenici da bi osamostaljivanje Crne Gore u pogledu nabavke naoružanja doprinijelo njenom prestižu, što Beogradu nije odgovaralo. Knjaz Mihailo se konačno opredijelio za soluciju da se Crnoj Gori poklone gotovi topovi, na kojima bi obuku izvodili srpski oficiri, te da se na Cetinju organizuje i osposobi radionica za izradu (prvenstveno) pješadijske municije. Pismom od 28. decembra 1865/9. januara 1866. obavijestio je knjaza Nikolu kako je naložio ministru vojnom da, čim to transportne mogućnosti dozvole (topljenje leda na Savi), počne sa odašljavanjem ojačane brdske baterije. Oruđa je trebalo *prividno preneti u pritjažanje fabrikanta bečkog Sederla*. U ime Tomasa Sederla, topove bi od Trsta transportovao njegov opunomoćenik, srpski vojni liferant Lazar Trifković.

Odluka o isporuci oruđa Cetinju donijeta je uz znanje Petrograda, ali nije promakla ni budnom oku Beča. Austrijski ministar policije Belkredi (*Richard Graf von Belcredi*, 1823–1902) je skoro mjesec dana prije zvaničnog Mihailovog pisma, 5/17. decembra 1865, izvijestio ministra spoljnih poslova, grofa Aleksander fon Mensdorf-Puljija (*Alexander Graf von Mensdorff-Pouilly*, 1813–1871), o srpskoj odluci da Crnogorcima poklone šest trofuntovnih topova.¹⁰³

Artiljerijski materijal je iz Kragujevca prebačen u Beograd, ukrcan na šlepove i Dunavom transportovan do Beča. Topovi su od austrijske prestonice do Trsta prevezeni željeznicom, gdje su ukrcani na brod Austrijskog Lojda *Albanija* (porinut 1842. kao *Baron von Kubek*, 1852. preimenovan u *Albania*); brod je 1/13. marta prvo pristao u Dubrovniku, a materijal je 7/19. marta 1866. iskrcan u Kotoru. Ovdje su ga preuzeli Crnogorci i prenijeli na Cetinje.¹⁰⁴ Austrijski poslanik u Carigradu, baron Prokeš-Osten (*Anton Graf von Prokesch-Osten*, 1795–1876), u svojoj depeši №.13 od 15/27. marta 1866, naveo je kako se Porta žalila što je iz Trsta, *via* Dubrovnik, Crnogorcima ekspedovano 300 sanduka municije.

je i 8 izoliranih topova. Austrijski ministar inostranih poslova je odgovorio da se radilo o srpskom poklonu Crnogorcima, koji je morao biti propušten jer je embargo na izvoz i tranzit oružja u Tursku (Crnu Goru) bio ukinut još 9/21. maja 1865. godine.¹⁰⁵

Poklonječinila ojačana baterija sprijedpunećih brdskih žlijebljenih četvorofuntovnih topova sistema La It (*La Hitte*) M1858 /1863.¹⁰⁶ Brdski topovi su se od poljskih oruđa M1863 razlikovali po konstrukciji lafeta koji je bio *sa panjem*, odnosno, rastavni, radi lakšeg transporta po brdovitom terenu. Ova (izvorno francuska) oruđa usavršili su i prilagodili srpskom vojištu Miliivoje Petrović-Blaznavav i italijanski kapetan Lanolini. Uz 8 topova poslato je 10 lafeta, 24 transportna samara, rezervni alat i pribor, 4.000 granata sa *konkusionim* (udarnim) upaljačima sistema Flajšhandel (*Fleischhandel'scher Concussionszunder*) i 4.000 *fišeka* (svilenih kesa sa po 700 g topovskog baruta).

Brdski top 85 mm sistema *La Hitte* M1863

Kalibar 85,6 mm

Broj trapeznih žljebova 6

Ugao uvijanja žljebova 6° 54' 24"

Dužina cijevi 1060 mm

Masa cijevi – 100 kg

Masa lafeta sa točkovima 125 kg

Masa granate 3420 g.

U dogovoru sa knjazom Mihailom, ministar vojni Miliivoje Petrović-Blaznavac je 9/21. februara 1866. uputio na Cetinje, radi obuke Crnogoraca u rukovanju dostavljenim oruđima, kapetana I klase Milutina Jovanovića (1828–1888). Mihailo je krajem istog mjeseca o dolasku instruktora obavijestio knjaza Nikolu. Pred polazak u Crnu Goru, tačnije, 9/11. februara 1866, Jovanović je detaljne instrukcije dobio od iskusnog stručnjaka (u vojno-tehničkom ali i političkom

smislu), ministra vojnog Miliivoje Petrovića-Blaznavca. Sa ovim oficirom u Crnu Goru su došli i narednik Aleksa Đorđević, *jedan podnarednik za laboratoriske rote Panta Peiović (koji će imati urediti spremu za municiju topova) i jedan štab trubač Todor Koić.*

Kako se ne bi poremetili odnosi sa Austrijom i Rusijom, Garašanin je u pismu od 28. februara/12. marta zamolio knjaza Nikolu da Jovanovićeve misija ostane u tajnosti i da se što prije završi. Nešto kasnije, na Cetinje je stigao i oružani inženjer Vladimir Ilić.¹⁰⁷ Obuka 51 pitomca za artiljerijsku struku započeta je 1/13. marta 1866. godine, na brdskoj bateriji od 8 topova koja je prispjela iz Srbije. Nakon tromjesečne uspješne obuke koja je završena 1/13. juna, Jovanović je zamolio crnogorskog vladara da mu odobri povratak u Srbiju.¹⁰⁸ Ovo mu je dozvoljeno 17/29. juna, a kapetan je Cetinje napustio 18/30. juna 1866. godine. Nekoliko dana pred odlazak, tačnije 10/22. juna 1866, Jovanović je u izvještaju knjazu Nikoli naveo da je osnovnim pravilima do nivoa bataljona obučeno 110 pješaka, rukovanju oruđima 51 *tobdžija* (artiljerac), a osnovnim trubnim znacima – 8 trubača. Ovi ljudi su već 15/27. jula mogli biti poslani kao instruktori u svoja plemena.

Što se tiče *Laboratorije*, svi pitomci su bili obučeni u spravljanju artiljerijskih i pješadijskih *fišeka*. Kako je po Jovanovićevoj procjeni Crnoj Gori bila neophodna zalih od bar 2,5 miliona puščanih patrona, predložio je knjazu da se pješaci zadrže do 30. oktobra/11. novembra, kako bi svaki dan, naizmjenično po 80 ljudi, u *Laboratorijumu* izlivali zrna i uvijali patrone. Po njegovom proračunu, ovakvom organizacijom bi se dnevno pripremalo po 20.000 *fišeka*, tako da bi se do novembra izradilo 500.000 patrona. U isto vrijeme, vojnici bi davali stražu oko *dvorca i Laboratorijuma*, a subotom i *prazničnim* danima bi ih Aleksa Đorđević dodatno usavršavao u pješadijskoj obuci.

Knjaz Mihailo Obrenović (1823-1868).

Jovanović je za komandira prve *baterie učtivo pre*(poručio) *Knjževskoj Svetlosti gospodina Savu (Savo Vrbicu)... a za oficire: Agicu Barjaktara (Agica Lakić, artilj. kom.?),¹⁰⁹ Tomu Plan... (Tomo Plamenac) i Savu Graovca (Savo Graovac).. Glavna komanda u smislu izobraženja vojničk.. pešacima i artilerijom, ... imala bi se predati ađutantu Vaše Knj(ažeske) Svetlosti gospodinu Maši Vrbici (1833–1898). Za inšpektore koi ćedu u plemena nadzirati, preporučeni su Đuzo Vukotić, Boško Dragov, Stevan Matanović, Mijailo Bošković i Nikola Radonić.¹¹⁰ Knjaz je prihvatio ove preporuke; Mašo Vrbica je postavljen za prvog zapovjednika crnogorskog *topništva* (artiljerije), ali ga je na položaju ubrzo zamijenio Savo Vrbica.*

Nakon odlaska Milutina Jovanovića, njegove dužnosti na Cetinju je preuzeo narednik Đorđević. Pitomci artiljerijskog kursa su do 15/27. oktobra na Cetinju tri puta nedeljno usavršavali stečene vještine, a nakon toga su upućeni u plemena radi prenošenja znanja vojnicima po nahijama. Prema Đorđevićevim uputstvima, ovi *instruktori* su vježbanja po plemenima vršili skoro svakodnevno od 1/13. novembra 1866. do 16/28. aprila 1867. godine.

Instruktori su 15/27. aprila 1867. godine pozvani na Cetinje da od 19. aprila/1. maja započnu sa obukom po dva odabrana vojnika iz svake čete za nove tobdžijske nastavnike, ali je epidemija kolere osujetila izvođenje kursa.

Ovakav vid obuke po plemenima, obično nedjeljom i praznikom (20 do 30 dana godišnje), nastavljen je sve do 1876. godine. Kontinuitet je prekinut samo 1869. godine, zbog složene političke situacije u okruženju.

Aleksa Đorđević se, bez obzira na dolazak novih srpskih oficira, u Srbiju vratio tokom druge polovine 1870; Todor Kojić je Cetinje napustio još 1868, a Panta Pejović tek 1872. godine.¹¹¹ Knjaz Nikola je bio zadovoljan radom srpskih instruktora, pa u pismi od 17/29. juna 1866, napominje knjazu Mihailu da je kapetana Jovanovića odlikovao Danilovim krstom III stepena, a dvojicu podofidira i štabs-trubača je nagradio *oficirskim sabljama* i predložio ih za prijevremeno unapređenje. Nakon odlaska Đorđevića, u dopisu *Namesništvu* od 11/23. septembra 1870, pohvalio je petogodišnji rad narednika i preporučio ga za unapređenje.¹¹²

Da su preporuke crnogorskog knjaza uvažene, potvrđuje pismo №.1204 ministra inostranih djela Kneževine Srbije Dimitrija Matića (1821–1884) predsjedniku crnogorskog Senata Boži Petroviću od 8/20. marta 1869. godine, uz koje su bili priloženi i potporučnički ukazi za Pantu Pejovića i Aleksu Đorđevića koji su se još uvijek nalazili na Cetinju.¹¹³ U vrijeme boravka

Ilija Hadži-Milutinović – Grašanin (1812-1874).

instruktora na Cetinju, a u skladu sa planovima, na tadašnjoj periferiji grada, u podnožju Škrke, proširen je stari objekat *Laboratorijuma*, koji u svom izvještaju od 10/22 juna 1866. godine počinje kapetan Milutin Jovanović.¹¹⁴

U to vrijeme, prvenstveno u Beogradu, planirano je da se dalje produbljivanje crnogorsko-srpske saradnje pretoči u pisani dokument o planu za zajedničku borbu za oslobođenje i ujedinjenje dva naroda. Mihailo je načelniku ministarstva inostranih dela Milanu Piroćancu (1837–1897) povjerio misiju da knjaza Nikolu u osnovnim crtama upozna o planu saradnje. Crnogorski vladar je saslušao povjerenika i 24. maja/5. juna 1866. pismenim putem obavije-

stio Mihaila da *ne čezne ni za čim toliko koliko za podpunim sporazumljenjem (k)oje se između (njega) i (Mihaila) na korist narodnu što na čvršćem temelju utvrditi ima.*¹¹⁵

Knjaz Mihailo je 23. juna/5. jula odgovorio da je od Milovanovića i Piroćanca primio zahtjev da se na Cetinje pošalje *jedan čovek od poverenja* koji bi održavao direktnu vezu između dva vladara kada su u pitanju predstojeći tajni planovi o sklapanju saveza. Dalje, radi *podmirenja* (crnogorske) *oskudice u barutu i olovu* (ministar) *Voenih dela* (je) *dobio nalog da* Cetinju isporuči *tri hiljade oka baruta* (i) *35.000 oka olova*. Srbija je bila spremna da u Beču za Crnu Goru kupi i 4.000 *đuladi* (punih, sferičnih projektila, vjerovatno za stare, trofundovne glatkodevne austrijske topove), ali pod uslovom da se nađe fabrikant koji bi pristao na isplatu tek po isporuci robe.¹¹⁶

Na kraju pisma, Mihailo je obavijestio Nikolu da je *Minister vojeni dobio nalog da na Cetinje pošlje jednog oficira* (koji) *će proučiti Crnu Goru u njenom vojenom značaju i naznačiti strategične točke.*¹¹⁷ Crnogorski knjaz je 28. jula/9. avgusta odgovorio da *u društvu sa* (Mihailovim) *zamenikom pri krštenju druge ćerke, kojega za sigurno drži da ćega mu naskoro ovamo spremiti, može i onaj oficir doći, radi proučenja Crne Gore u njezinom vojničkom značaju i strategičkim njezinim tačkama.*¹¹⁸

Očito je da su se politička i vojna pitanja opet rješavala pod pokrićem zajedničke proslave važnijih datuma. Kneginja Milena je 14/26. jula 1866. rodila drugu ćerku, Milicu, što je Nikola iskoristio da za kuma ponovo pozove knjaza Mihaila. Zvanični poziv su 20. avgusta/1. septembra u Beograd donijeli lični Nikolin adutant Mašo Vrbica i arhimandrit Nićifor Dučić (1832–1900). Tokom boravka delegacije u Beogradu, *načelnik spoljašnjeg odjeljenja kneževе kancelarije i načelnik ministarstva inostranih dela*, Miloje S. Lešjanin (1830–1867) je dobio zadatak da napiše nacrt ugovora, koji su odobrili Garašanin i knjaz Miha-

Vojvoda Petar Vukotić (1826-1907).

ilo. Lešjanin je određen da na Cetinju, na kršćenju, zastupa kneza Mihaila, ali i da knjazu Nikoli ponudi dokument na potpis.

Dučić, Vrbica i Lešjanin su iz Beograda krenuli 29. avgusta/10. septembra.¹¹⁹ (*Načertanije*) da (se) u iskrenom sporazumevanju radi na oslobođenju i ujedinjenju naroda... izazvalo je podozrenje knjaza Nikole zbog paragrafa koji su se ticali načina eventualnog ujedinjenja sa Srbijom i dinastičkog nasljeđa. Nakon što je tačkom 5 predviđeno da se *naročito osigurava sada vladajućem knjazu Crne Gore rang princa od vladajuće porodice i prvenstvo pred svima, posle vladaoca i njegovog zakonitog nasljednika, ako bi takvog bilo*, ugovor je obostrano potpisan na Cetinju, 23. septembra/5. oktobra 1866. godine. Lešjanin i Dučić su se u Beograd vratili tek sredinom oktobra, što ukazuje koliko su bili naporni pregovori oko teksta *Načertanija*.¹²⁰

Knjaz Nikola je ponovo zatražio da mu Beograd pošalje *jednog sekretara koji će voditi državne poslove u duhu zaključenog ugovora*, a pokrenuo je i pitanje oficira, koji je trebalo da prouči i *uredi ratnu snagu Crne Gore*. Na preporuku i insistiranje arhimandrita Nićifora Dučića, Ilija Garašanin je 25. novembra/7. decembra 1866. odabrao Milana Piroćanca i kapetana I klase Ljubomira Ivanovića – znači, osobe već poznate na Cetinju. Piroćanac je, u suštini, trebalo da predstavlja čovjeka koji bi obavljao dužnosti od povjerenja (povjerljivog sekretara umjesto smijenjenog Mihaila Zege). Piroćanac je na Cetinje doputovao 5/17. januara 1867. godine. Piroćančeva uloga je bila političke prirode (bez miješanja u poslove kapetana Ivanovića), odnosno, prvenstveno je bio zadužen da radi na pitanju ujedinjenja dvije knjaževine, te da ubijedi Nikolu da će (ujedinjenje) *ne samo slavu (njegovom) imenu uveličati i ovekovečiti, nego se još otvoriti sebi izgled na mnogo sjajniji položaj nego što mu ga i sam ugovor osigurava*.¹²¹

Kapetan Ivanović je na Cetinje doputovao nešto kasnije, pošto je 10/22. januara 1867. do Kotora dopratio dva topa, granate i barut. Tokom boravka u crnogorskoj prijestonici, isključivo se bavio vojnim pitanjima; uz narednika Aleksu Đorđevića je nastavio Jovanovićev program obuke crnogorske vojske. Na poslovima vojne organizacije od neprocjenjivog značaja mu je bila pomoć knjaževog ađutanata, Stanka Radonjića (1841–1889), koji je, kao svršeni pitomac francuske vojne akademije Sen Sir, imao sve kvalifikacije za navedene poslove. Ivanović je imao dobro mišljenje o sposobnostima crnogorskih vojnika i nadao se brzom reorganizaciji i modernizaciji vojske.

Po povratku sa Cetinja, 15/27. juna 1867, Piroćanac je podnio opširan izvještaj u kome je Crna Gora bila prikazana u sivim bojama. Za razliku od Ivanovića i njegovog prethodnika kapetana Jovanovića, Piroćanac je o Mašu Vrbici

iznio nepovoljno mišljenje, tvrdeći da *ima pretenzija razumevati se u vojnim pitanjima, premda u stvari ništa ne razume*.¹²² Kada je u pitanju organizacija crnogorske vojske, Piroćanac je zabilježio da se *već više od godinu dana počela zavoditi i sad se može reći da je zavedena narodna vojska u Crnoj Gori, no na načinu usvojenom u Srbiji*. Iz ovih riječi se može zaključiti da Piroćanac, za razliku od Ivanovića, nije razumio mentalni sklop, tradiciju i običaje kao i karakter odbrambenog sistema i plemenske organizacije, pojednostavljeno ih izjednačavajući sa srpskim projektom Narodne vojske.¹²³

Knjaz Nikola je Piroćanca i kapetana Ivanovića odlikovao *ordenom II reda Za nezavisnost Crne Gore* (Ivanović je već posjedovao isti orden III klase), a knez Mihailo im je 1/13. juna 1867. odobrio primanje i nošenje odličja.¹²⁴

Problem isporučioca i transporta topovskih đuladi, baruta i olova – materijala koji je obećan pred potpisivanje *Načertanija*, nije riješen do 28. jula/9. avgusta 1866. godine. Zbog toga je početkom avgusta u Beč otputovao Mašo Vrbica. Tamo je, (opet) uz pomoć srpskog vojnog liferanta Trifkovića, sklopljen ugovor sa To-

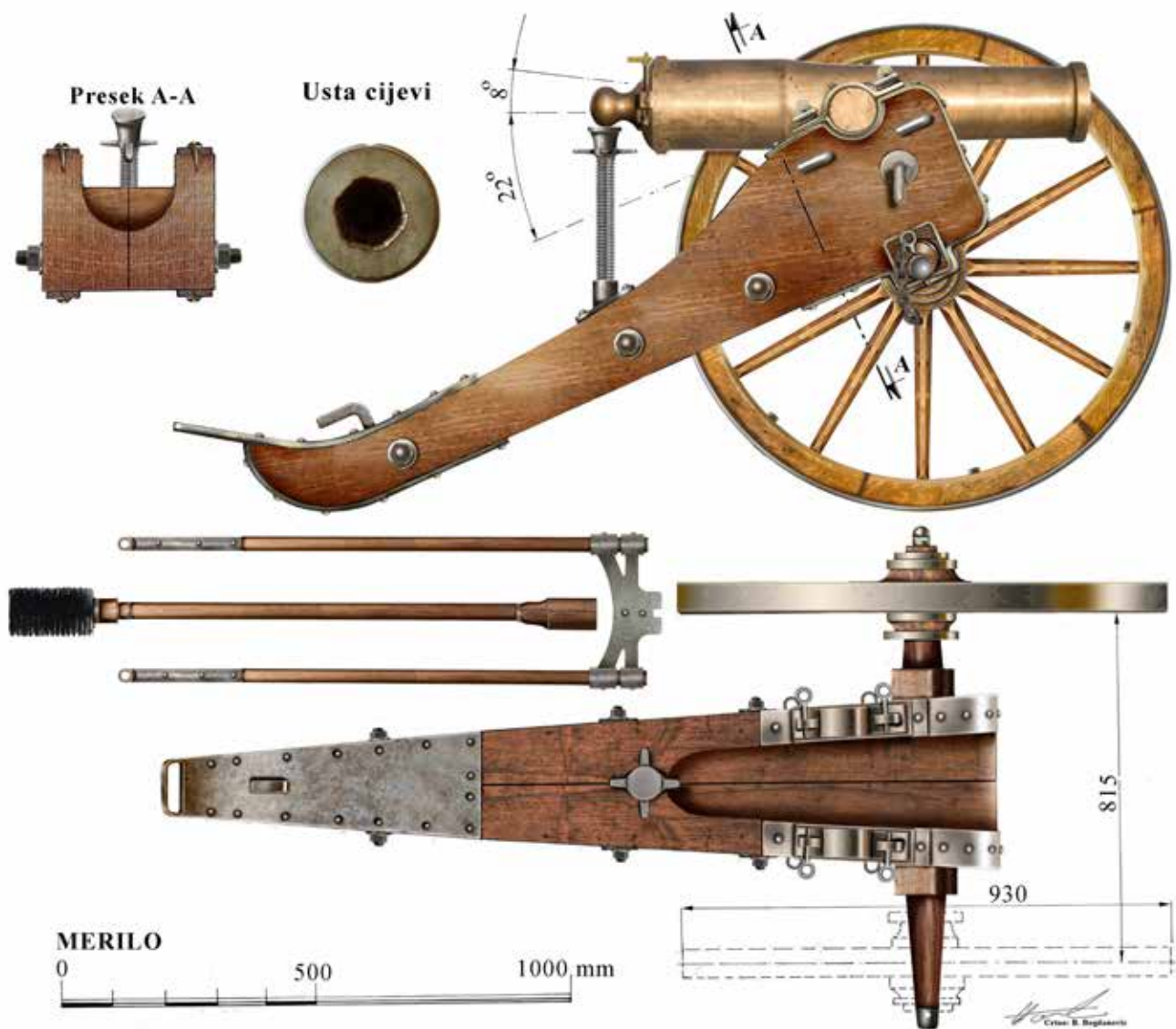

Vojvoda Mašo Vrbica (1833-1898).

Artiljerijski kapetan Lazar Čolak-Antić (1839-1877).

masom Sederlom. Sem municije, poklona srpske vlade, Lazar Trifković je za Crnogorce, o svom trošku, kupio i dva topa. Cio transport je u pratnji kapetana Ljubomira Ivanovića stigao u Kotor 10/22. januara 1867, a knjaz Nikola se 28. januara/9. februara zahvalio srpskom vladaru i obavijestio ga da su *predmeti vojni, koje mi je vaša Svetlost poslednje doba poslali izvolila pristigli ovde u dobrom stanju i potpuno po spisku. Ja sam duboko blagodaran vašoj Svetlosti na neumornom staranju, koi ona za korist celog srbstva neprestaje imati. I ja smoje strane činim u tome pogledu sve što mi moje male sile dopuštaju i u tom cilju silazio sam pre kratkog vremena do Bjelopavlića gde sam dobio uverenja pregledajući uspeh u obučavanju vojske, da naši uzajamni trudi neće bezkoristni ostati*.¹²⁵

Presek i detalji brdskog spredpunećeg žlebljenog četvorofuntovnog (85 mm) topa *La Hitte* M1858/63.

Za zasluge učinjene tokom nabavki ratnog materijala, knjaz Nikola je Lazara Trifkovića odlikovao Danilovim krstom. Na predlog Ministarskog savjeta i ministra inostranih djela, knez Mihailo je dao saglasnost da g. *Lazar Trifković ovdašnji trgovac može primiti i nositi orden III stepena Knjaza Danila za nezavisnost Crne Gore, koji mu je Njegova Svetlost Knjaz crnogorski Nikolaj I izvolio podariti.*¹²⁶

Prema svemu sudeći, knjaz Nikola je 1867. godine zakupio ili dobio na poklon od Beograda još četiri brdska oruđa. Na ovo ukazuje pismo

Iliji Garašaninu od 4/16. maja, u kome *nepropušta* (priliku da ga) *umoli ... da* (se po)brin(e), *kako bi* (mu i ona) *četiri topa* (za) *koe* (je) *dozvoljenje dobiveno*, (bila isporučena) *i koi su ... od velike neophodne* (nu)žde.¹²⁷ Dosta dobro informisani Spiridon Gopčević (pseudonim *Leo Brenner*, 1855–1928) napominje da je Crna Gora nabavila 12 srpskih *laitovaca*, a turski potpukovnik Mehmed Subhi u radu iz 1901. godine takođe navodi da su Crnogorci iz Srbije dobili 12 sprijedpunećih (*ağızdan dolmali*) topova.¹²⁸

Prateći razvoj crnogorsko-srpskih odnosa, Austrija se pribojavala da se snaga crnogorske artiljerije ne uveća. Tako je guverner Dalmadije, general Josip Filipović (*Joseph Freiherr Philippovich von Philippsberg*, 1819–1889), u izveštaju №.101 od 7/19. januara 1867, tvrdio da je arhimandrit Dučić ugovorio isporuku 24 topa. Čak je i francuski konzul u Skadru (*Scutari, Shkodër*), Obare (*Louis-Gabriel-Galdéric Aubaret*, 1825–1894), 9/21. marta 1869, obavijestio svoju vladu kako je, navodno, iz Srbije u Crnu Goru trebalo da stigne 20 topova.¹²⁹

Inače, u oktobru 1866. Jovanovićev posao u Crnoj Gori nastavio je kapetan Jovan Vlahović. Vlahović je u suštini bio oficir zadužen da prouči i *uredi ratnu snagu Crne Gore*. Na Cetinju je sastavio tablice gađanja, artiljerijska pravila i inventar materijalno-tehničkih sredstava baterija, a donio je i novo izdanje beogradskog Ministarstva vojnog iz 1867, *Voeni vatromet*.¹³⁰ U ovom uputstvu je do detalja bilo obrađeno ustrojstvo pirotehničkih radionica, konstrukcija i proces proizvodnje svih aktuelnih upaljača i način laboracije artiljerijske municije, što je bilo od velike koristi cetinjskom *Laboratorijumu*. Po povratku u Beograd, knezu Mihailu je podnio iscrpan izvještaj o stanju u Crnoj Gori, sa posebnim osvrtom na nedostatak municije.¹³¹

Knjaz Nikola je, osim oficira, službenika i podoficira koji su direktno na Cetinju učestvovali u obuci i pružanju pomoći crnogorskoj vojsci, nagradio i ličnosti koje su doprinijele isporuci topova; *artiljerijskog kapetana pri kragujevačkoj Artiljerijskoj upravi*, Lazara Čolak-Antića (1839–1877) odlikovao je *ordenom III stepena knjaza Danila I, ministra vojenog* Milivoja Petrovića-Blaznavca – II redom *ordena za nezavisnost Crne Gore* i *upravitelja kragujevačke topolivnice, kapetana artiljerijskog I klase* Damjana Borisavljevića – III redom istog odličja. Knjaz Mihailo je Lazaru Čolak-Antiću 10/22 marta, a Milivoju Blaznavcu i Damjanu Borisavljeviću –

29 maja/10 juna 1867 odobrio da mogu primiti i nositi crnogorska odlikovanja.¹³²

Nakon Mihailovog ubistva 1868, zbog neispunjenih obaveza koje su proizilazile iz *Načertanija*, odnosi dvije kneževine su zahladnjeli i iz Srbije nijesu više isporučivana artiljerijska oruđa. Iznimku je činila jedino municija i artificije. Knjaz Nikola je 9/21. avgusta 1869. zamolio Nemesništvo za isporuku .8000 frikcionih upaljača (*Kupfernes Frictionsbrandel*) M1859, neophodnih za paljenje La Itovih topova.¹³³ Ova nabavka artiljerijske municije, a pogotovo nabavka đuladi 1865–1867, najbolje govori da je zaključak srpskih stručnjaka o nemogućnosti organizacije livnice (čak i đuladi) bio ispravan. Srbija je, naime, sa dugogodišnjim iskustvima livnice đuladi u Majdanpeku, bila svjesna da je izgradnja i rad čak i umanjene varijante sličnog pogona u Crnoj Gori potpono iluzorna, što će se pokazati kao tačna konstatacija sve do 1916. godine.

Što se tiče obuke artiljeraca, većina domaćih izvora navodi da je ona zamrla i prije ubistva kneza Mihaila i zahlađenja političkih odnosa. No, boravak srpskih podoficira sve do 1872, kao i Vlahovićeva uloga, ovo negiraju. Tako je Crnogorcima dobro poznati Milutin Jovanović, sada u činu majora, 5/17. septembra 1870. godine po treći put doputovao Cetinje, navodno u pokušaju da obnovi vojnu saradnju dvije kneževine.¹³⁴

Pitanje je koliko je ova misija bila uspješna ali, prema nekim izvorima, od oktobra 1870. godine na Cetinju je kao instruktor ponovo boravio i Jovan Vlahović. *Kotarski povjerenički pristav ravnateljstva* (oblasni opunomoćeni službenik direktorata) u (zadarskom) *namjesništvu*, Mane Budisavljević (*Emanuel, Manojlo pl. Budisavljević*, 1836–1893) je, naime, u martu 1871. doputovao na Cetinje radi pregovora o regulisanju poštanskih veza između Austrije i Crne Gore. Budisavljević je tom prilikom *izvršio obhodnju* (smotru) *jedinice od 250 Crnogoraca koje je obučavao srpski časnik* (oficir) *Vlahović*. *Ta jedinica*

Izgledi granate, tipova cijevi i brdskog spredpunećeg žlebljenog četvorofuntovnog (85 mm) topa *La Hitte* M1858/63.

trebala je biti jezgrom buduće suvremene crnogorske vojske. Budisavljević je zabilježio kako je vidio 20 bogoslova kako egzerciraju s puškama pod vodstvom srpskog nadporučnika (kapetana) Vlahovića (a) ovi bogoslovi trebali su zamijeniti stare i neuke svećenike kao učitelji i vojne starešine.¹³⁵

U prilog ovoj tvrdnji ide i činjenica da je Vlahović sa francuskim doktorom Gabrielom Frileom (*Gabriel Frilley*), koji je na Cetinju od 1870. do 1880. radio kao dvorski ljekar, 1876. godine u Parizu objavio knjigu *Savremena Crna Gora (Le Monténégro contemporain)*. Isti austrijski izvori spominju i navodni ponovni boravak

Brdski top 85 mm *La Hitte* M1858/63 u borbenom položaju.

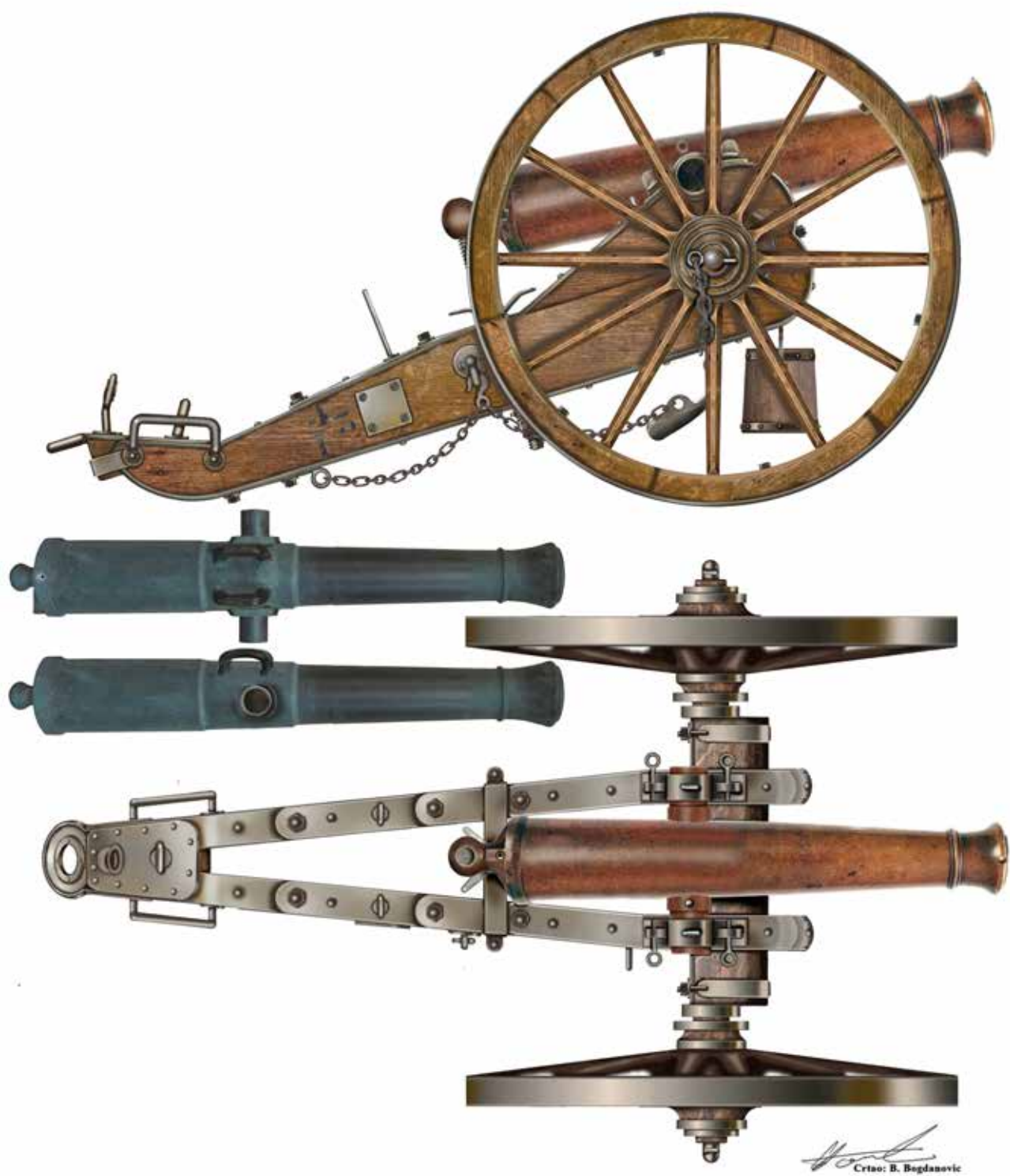
majora Ljubomira Ivanovića na Cetinju 1873. godine, koji je izradio karte i proučio i obilježio strateški važne tačke za operacije crnogorske vojske.¹³⁶ Konačno, u zemlji su sve preduslove za dalju obuku vojnika imali Stanko Radonjić, Savo i Mašo Vrbica.

Na skupu starješina sa knjazom, održanom na Cetinju od 15/27. januara do 19. januara/31. januara 1871, a na osnovu popisa vojnih obveznika iz prethodne, 1870. godine, predloženo je i usvojeno novo *preustrojstvo crnogorske vojske*. Prema novoj uredbi, (u većini literature se navodi da je usvojena 1/13. januara 1871), vojska je organizovana na plemensko-teritorijalnom principu; nahije su obrazovale brigade, plemena bataljone, a sela čete, vodove i desetine. Četa se sastojala od 100 do 120 vojnika, četiri čete sačinjavale su bataljon, dok su od nekoliko bataljona formirane brigade. Praktično, *redovna* vojska je imala 23 pješadijska bataljona, a više taktičke jedinice činilo je 6 brigada (Katunsku, Hercegovačku, Bjelopavličku, Riječko-Crničku, Pipersko-Brato-

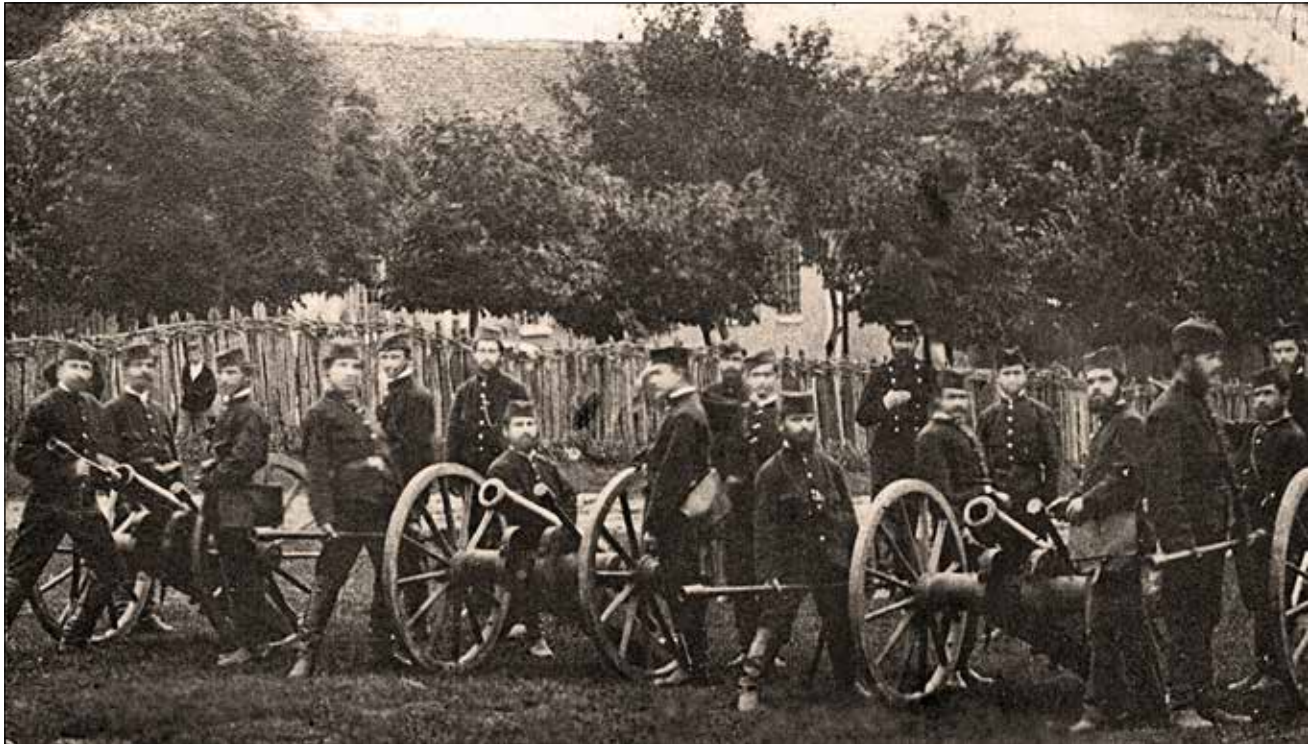
nožičko-Rovačku i Moračko-Vasojevičku). Svaka brigada davala je po jedan bataljon Garde (ukupno 6, inkorporiranih u sedmu, brigadu Garde) i nešto artiljerijskog materijala koji je činio jednu bateriju.¹³⁷ Teško je prihvatiti tvrdnju da je ovo ustrojstvo predstavljalo začetke prelaska artiljerije u samostalni rod; jedina baterija ili pojedina oruđa korišćena su prema potrebi, inkorporacijom u pješadijske taktičke jedinice, što znači da je *topništvo* ostalo na organskom nivou.¹³⁸

Pripreme i obuka oficirskog sastava prema novom ustrojstvu¹³⁹ započeta je na Cetinju 10/22. februara 1871. godine. Oko 15/27. juna *vojska cetinjska i njeguška* (1. Njeguško-Cetinjski bataljon I Katunske brigade) *imala je prvu manevru na polju njeguškom. Manevra je po sudu znalaca ispala sasvijem dobro*.¹⁴⁰ Da se reorganizacija ipak nije razvijala tako dobro, ukazuje predlog dopuna reformi koje je već 1872. godine podnio Stanko Radonjić, oficir sa iskustvom stečenim na Sen Siru.

Poljski spredpuneći žlebljeni top 85 mm *La Hitte* M1863.

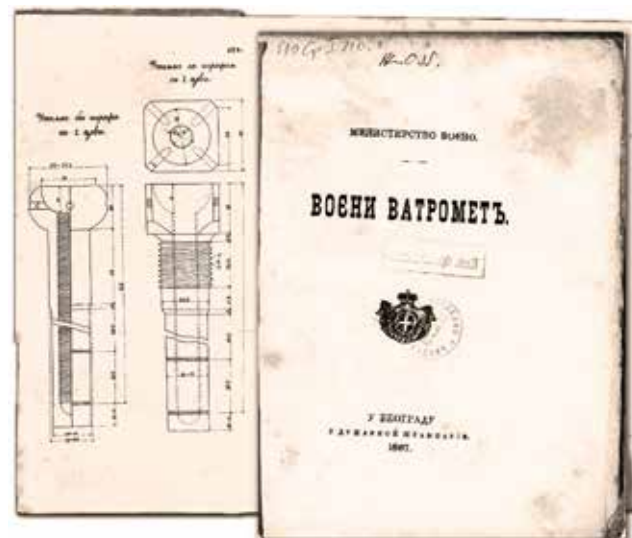
Srpska brdska baterija *La Hitte*, kakva je 1866. godine poklonjena Crnoj Gori.

Njegovim *Projektom o reformi*, crnogorska vojska je trebalo da bude ustrojena iz pješadije, artiljerije i administracije i podijeljena na I klasu od 17 do 50 godine i II klasu preko 50 godina. Artiljerija bi se podijelila na *tehničku* i *frontovsku*, s tim što bi osnovnu taktičku jedinicu predstavljala baterija. Baterija jačine 4 oruđa bila bi podijeljena u poljski i brdski vod. *Tehnička artiljerija* rukovodila bi svim tehničkim zavodima i ustanovama. Za borački sastav *frontovske artiljerije* birali bi se najhitriji, a za nastavnike i starješine najsposobniji ljudi. Vojska bi se osposobljavala po pravilima koja su važila u srpskoj vojsci. U novostvorenu *Glavnu vojnu upravu* inkorporirala bi se *učebna baterija*, u kojoj bi obuka odabranog, najsposobnijeg kadra, trajala 3 godine.

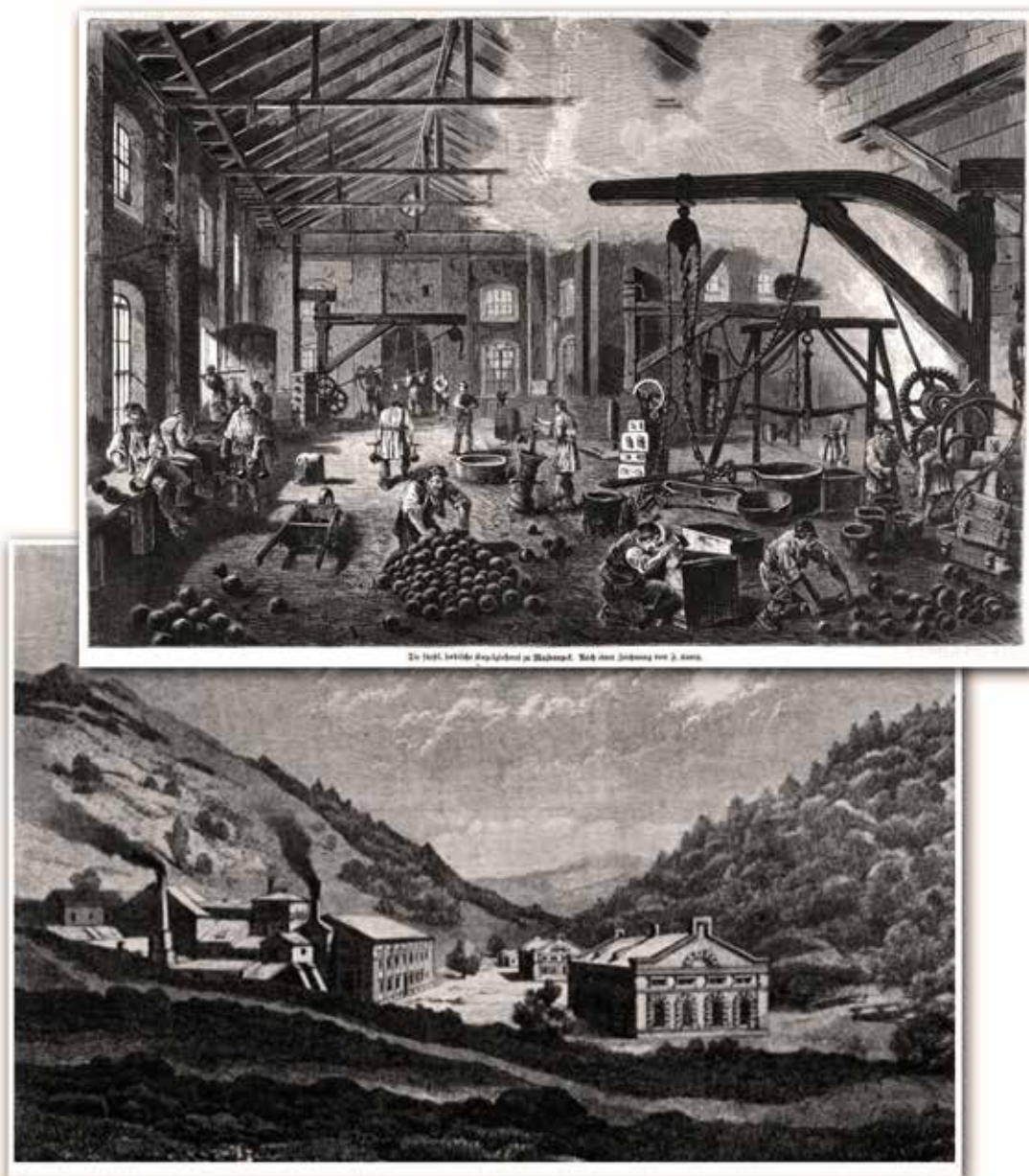
Nažalost, do početka rata 1876, Radonjićeve ideje nisu realizovane.¹⁴¹ Osim nedostatka samog materijala, za razvoj i tako skromne artiljerije i dalje je nedostajao obučeni kadar. Ozbiljna obuka koju su uveli srpski oficiri se postepe-

no, posebno nakon 1873, gasila; stečena znanja su vremenom zanemarena, a obuka se svela na sklapanje, rasklapanje i tovarenje oruđa na grla. U ovim radnjama je postignuta i zavidna brzina od 3 minuta.

Nažalost, ove manje važne radnje išle su na

Voeni vatromet – priručnik iz 1867, koji je kapetan Jovan Vlahović predao na upotrebu cetinjskom *Laboratorijumu*.

Livnica artiljerijske municije u Majdanpeku – uzor prema kome je 1865 godine planirana izgradnja sličnog postrojenja u Crnoj Gori. Crtež *Felix Philipp Kanitz* (1829-1904).

štetu bojevih gađanja; zbog nedostatka municije, sve do rata 1876, ona uopšte nisu upražnjavana. Istina, 1873. godine u crnogorsku vojsku je stupio Jovan Martinović (1850–1922), koji je velika iskustva stekao tokom službovanja u austrijskoj armiji. Martinović je već 1874. godine knjazu Nikoli predložio reorganizaciju artiljerije. Svjestan da reforme iz 1871–1872. još nijesu zaživjele, Martinović je predložio da se bar repariraju

stara, sprijedpuneća glatkocijevna oruđa i upotrijebe za opremanje novosagrađenih zaprečnih utvrđenja u klancima.

Što se tiče obuke, njegova ideja je bila da se izda naredba o vršenju stalnih vježbi. Nažalost, u nedostatku sredstava, ali i zbog Velike istočne krize, do početka rata 1876–1878. i ovaj predlog nije realizovan.¹⁴² No, 1874. godina ostala je zabilježena po jednom značajnom događaju, koji

se u velikoj mjeri odrazio i na vojsku. Naime, na Đurđevdan, dinastičku slavu, 29. aprila/11. maja 1874, knjaz Nikola je na velikom skupu narodnih glavara sproveo reformu Senata. Dotadašnji članovi Mašo Vrbica, Stanko Radonić, Bajo Bošković, Mašo Đurović, Stanko Vukotić i Marko Miljanov, kao i knjažev dvorski sekretar Jovan Sundečić (zbog bolesti) podnijeli su ostavke kako bi bili raspoređeni na čelo novoustrojenih uprava.

Knjaz je Senatu ostavio sudske poslove, a uveo je uprave za voene, finansijske, unutrašnje poslove i građevinu i spoljašnje poslove i prosvjetu. Za predsjednika novog Senata postavljen je Božo Petrović, za sekretara Gavro Vuković, uprava unutrašnjih poslova i građevine povjerenica je Mašu Vrbici, uprava kneževske kancelarije i prosvjete Stanku Radoniću, dok je Sundečić dobio zvanje počasnog dvorskog sekretara. Svi novoimenovani članovi Senata i uprava položili su zakletvu 30. aprila/12. maja.¹⁴³ Na Velikoj, Bogojavljenjskoj skupštini, koja je trajala od 7/19. do 9/11. januara 1875, knjaz Nikola je podnio prvi ekspozice o uspjehu reformi.

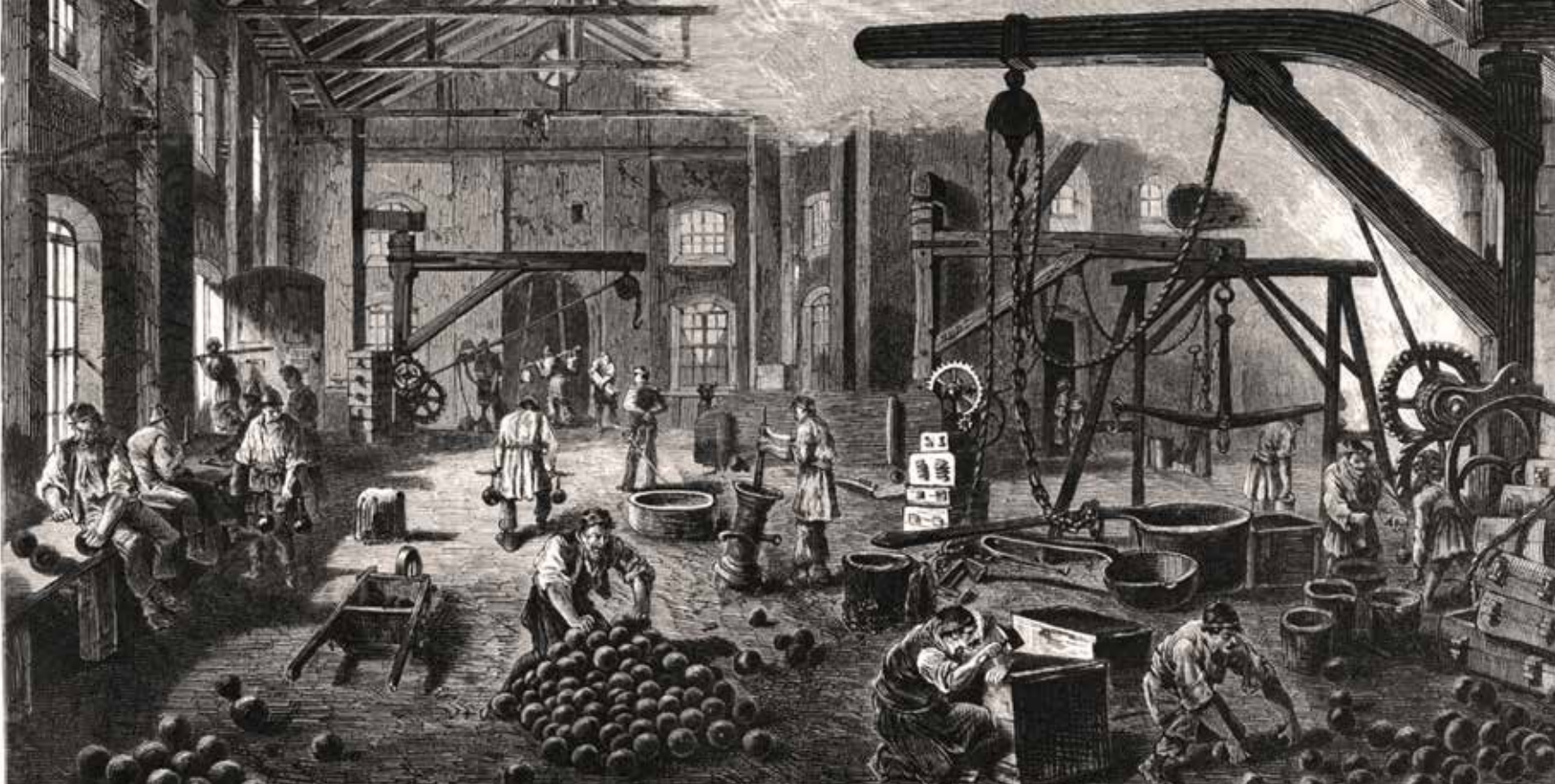
U osvrtu na vojsku, naglasio je *da je ona dosta dobro uređena. Podučavanje u svojem vojničkom znanju i usavršavanju u prirodnoj vještini ova je postala vojska pravoga reda i prestala je biti, kao nekada, samovoljna četa. Postavljeni su komandiri, podkomandiri i četnici, ljudi umni*

i sposobni, u koje se (knjaz) uzdao, da će potpuno odgovoriti svome zadatku. Oni (će) obučavati vojsku u duhu njenu, nepodčinjavajući je nekijem formama, koje, i ako su nužne za druge narode, (Crnogorcima) bi štetne bile. U daljem izlaganju je naveo kako je u Beču sazvaao najbolje fabrikante novoga oružja i tu je izabrao sistem Krnkin, koji mu se najbolji učinio, što se je i zasvjedočilo i kupio je onda 2500 pušaka koje (1875) nosi Garda...

Knjaz nije propustio da napomene *kako su najboljem raspoloženju i volji stajale na putu... nabavke vojenoga materijala. Oko ovoga posljednjega najviše je radio, jer se držao one izreke koja kaže: I ko hoće mira valja da se spremi za rat (parafraza latinske krilatice Si vis pacem, para bellum). Nikad, ni u jedno vrijeme, ni jedna država nije mogla niti može reći: Ja sam naredna! Pa otkud bi, knjaz mogao to reći o Crnoj Gori, koja ni po položaju, po imanju, po snazi, Bog zna koji red zauzima u sili oružja.*¹⁴⁴ De facto, organizacija vojne uprave iz 1874. je predstavljala embrion budućeg Ministarstva vojnog, ustanovljenog neposredno poslije rata koji je slijedio. No, isto tako je očito da je Nikola u preprekama koje su stajale na putu... nabavke vojenoga materijala, inače zadovoljan kupljenim streljačkim oružjem, mislio na poteškoće u nabavci artiljerijskog materijala.

- ⁸⁹ Ристо Драгићевић, *Почеци савременог наоружања и организације црногорске војске, Историјски записи*, 276; Srđa Martinović, *Crnogorska vojska od knjaza Danila do osnivanja stajace vojske, Matica*, br. 72, 2017, 338.
- ⁹⁰ Buduća supruga kralja Srbije, Petra I Karađorđevića.
- ⁹¹ *Србске Новине бр.* 150, год. XXX, 15. децембар 1864, 1; *Србске Новине бр.* 13, год. XXXI, 4. фебруар 1865, 1; *Србске Новине бр.* 21, год. XXXI, Београд, 23. фебруар 1865, 1.
- ⁹² *Србске Новине бр.* 29, год. XXXI, Београд, 13. март 1865, 1 (113).
- ⁹³ NMCG, АО, f. za 1864. i 1865. godinu.
- ⁹⁴ Петар Поповић, *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку*, Београд, 1987, 225, 226; DMC, АО, f. za 1865; *Записи* 14, Цетиње 1928, 366, 367.
- ⁹⁵ *Србске Новине бр.* 55, год. XXXI, Београд, 20. мај 1865, 247.
- ⁹⁶ *Новине Србске бр.* 63, год. XXXI, 10. јуни 1865, 5 (288).
- ⁹⁷ Tomas Sederl је у Crnoj Gori nazivan *Sajdelom, Cedelom*.
- ⁹⁸ Др Владан Ђорђевић, n. d., 230; DMC, АО, f. za 1865.
- ⁹⁹ NMCG, АО, f. za 1865.
- ¹⁰⁰ Ристо Драгићевић, *Почеци савременог наоружавања и организације црногорске војске*, Записи бр 5, год. XII, књ. XXII, Цетиње, 1939, 275–289.
- ¹⁰¹ Р. Драгићевић, *isto*; П. Поповић., *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку 1804-1903*, Београд, 1987, 230-232.
- ¹⁰² П. Поповић, 230-231.
- ¹⁰³ В. Ђорђевић, *nav. djelo*, 216. Belkredi је очито имао погрешне информације о калибру српских брдских оруда.
- ¹⁰⁴ Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије*, књ. 2, Београд, 1877, 435.
- ¹⁰⁵ В. Ђорђевић, *nav. djelo*, 228.
- ¹⁰⁶ По формацији српске војске, брдску батерију је чинило 6, а Crnoj Gori је поклонјено 8 оруда.
- ¹⁰⁷ П. Поповић, 236, 261, 273; Frilley G, Wlahovity J, *Le Montenegro contemporain*, Paris, 438.
- ¹⁰⁸ NMCG, АО, f. za 1866.
- ¹⁰⁹ *Глас Црногорца бр.* 49, год. XXVIII, Цетиње, 27. новембар 1899, 4.
- ¹¹⁰ Командир Сучко-čekлићког батаљона, Stevan Matanović је 1901. имао 30 година службе. Velimir Vujačić, *Spomenica povodom proslave četrdesetogodišnjice vladavine knjaza Nikole*, Arhivski zapisi br.1. год. XIX, Cetinje, 2012, 36; Петар Поповић, n. d, 240-241.
- ¹¹¹ *Isto*, 90 -102, 298, 306.
- ¹¹² П. Поповић., n. d, 306.
- ¹¹³ П. Поповић., n. d, 286.
- ¹¹⁴ Зграда је, са мањим адаптацијама, постојала до 1953. године; искоришћена је за први производни погон новоформиране фабрике *Obod*, да би убрзо била срушена зарад проширења производних погона.
- ¹¹⁵ П. Поповић., n. d, 238.
- ¹¹⁶ *Записи*, књ. IV, Цетиње 1929, 41-43. Теško је рећи да ли је Lazar Trip(f)ković купио аустријска или српска оруда 8 cm *La Hitte* М63, пошто су по конструкцији цијеви и муниције топови били скоро идентични.
- ¹¹⁷ П. Поповић, 244.
- ¹¹⁸ П. Поповић, 347.
- ¹¹⁹ *Србске Новине бр.* 101, год. XXXII, Београд, 30. август 1866, 1 (455).
- ¹²⁰ *Србске Новине бр.* 119, год. XXXII, Београд, 11. октобар 1866, 2 (526).
- ¹²¹ Др Радоман Јовановић, *Политички односи између Црне Горе и Србије (1866-1868)*, *Гласник Цетињских Музеја*, VII књига, Цетиње, 1974, 10.
- ¹²² *Из младих дана Краља Николе, Успомене из Црне Горе од М.С. Пироћанца, Политика* бр. 6544, год. XXIII, Београд, 15. јул 1926, 2.
- ¹²³ *Из младих дана Краља Николе, Успомене из Црне Горе од М.С. Пироћанца, Политика* бр. 6542, год. XXIII, Београд, 13. јул 1926, 1-2.
- ¹²⁴ *Србске Новине бр.* 72, год. XXXIII, Београд, 1. јуни 1867, 1 (285).
- ¹²⁵ *Записи*, књ. IV, 42, 114, 177; Р. Јовановић, *Политички односи Србије и Црне Горе (1866–1868)*, GCM, VII, Cetinje 1974, 23-24; Историјски архив Шумадије, Крагујевац, инв. бр. ИАШК, V. 203, I, 68-1867.

- ¹²⁶ *Србске Новине бр.* 20, год. XXXIII, Београд, 16. фебруар 1867, 1 (70).
- ¹²⁷ П. Поповић, *нав. djelo*, 268.
- ¹²⁸ С. Гопчевић, *нав. djelo*, 35. Hatidže dr Oruč, *Crnogorska vojska u djelu Mehmeda Subhija Crna Gora i njena vojska*, (Subhî Mehmed, *Karadağ ve Ordusu*, Istanbul 1901), Crna Gora i Osmansko carstvo, Podgorica, 2017, 170-171.
- ¹²⁹ В. Ђорђевић, *нав. djelo*, 242-243.
- ¹³⁰ Министерство Воено, *Воени ватромет*, Београд, 1867.
- ¹³¹ *Isto*.
- ¹³² *Новине Србске бр.* 30, год. XXXIII, Beograd, 11. март 1867, 1; *Србске Новине бр.* 71, год. XXXIII, Београд, 30. мај 1867, 1. Damnjan Borisavljević je završio 2. klasu Artiljerijske škole, sa Ljubomirom Ivanovićem. Preminuo je rano, u činu artiljerijskog kapetana I klase.
- ¹³³ *Записи*, књ. XIV, Цетиње 1935, 369-370.
- ¹³⁴ П. Поповић, 305-307.
- ¹³⁵ Ivan Pederin, *Pokušaji prodora na zapad Crne Gore, Srbije i pravoslavlja u XIX stoljeću*, Izvorni znanstveni rad, UDK: 949.713:281.961, Zadar, 211, 214.
- ¹³⁶ I. Pederin, 219.
- ¹³⁷ *Црногорац бр.* 1, год. I, Цетиње, 23. јануар 1871, 3; Љ. Полексић, *нав. djelo*, 92-93; Бранко Бабић, *Црногорска војска 1878-1912, Пobjеда*, 9. септембар 1979. године, 14; Miloje Vuković, *Crnogorska vojska 1878-1914, feljton Pobjeda*, 24. јул 1986, 12.
- ¹³⁸ Branko Babić, *Crnogorska vojska – opšte karakteristike, organizacija i modernizacija*, Zbornik radova naučnog skupa: *Prošlost Crne Gore kao predmet naučnog istraživanja i obrade*, SANU, Titograd, 1987, 331.
- ¹³⁹ Извод из пројекта о реформи црногорске војске; Устројство црногорске војске по бригадама сходно извршеној војној реформи 1971; *Црногорски законици, Правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе*, Зборник докумената, Књига I, приредили: др Бранко Павићевић, Др Радослав Распоповић, Подгорица 1998, 244-248
- ¹⁴⁰ *Црногорац бр.* 23, год. I, Цетиње 26 јуна 1871, 91.
- ¹⁴¹ Srđa Martinović, *Crnogorska vojska od 1854. do 1916*, Cetinje, 2018, 112
- ¹⁴² Srđa Martinović, *Crnogorska vojska od knjaza Danila do osnivanja stajaće vojske, Matica*, br. 72, Cetinje 2017, 346-349.
- ¹⁴³ *Глас Црногорца бр.* 16, год. II, Цетиње, 27. април 1874, 3.
- ¹⁴⁴ *Глас Црногорца бр.* 1, год. III, Цетиње, 6. јануар 1875, 1; *Глас Црногорца бр.* 2, год. III, Цетиње, 13 јануар 1875, 1.

Poglavlje 3

PERIOD RATA 1876–1878. GODINE

Pregled organizacije crnogorske artiljerije u ratu 1876–1878. iznio je Spiridon Gopčević. U suštini, on se bazirao na vojnoj organizaciji iz 1874. godine, prema kojoj je bilo 16.870 vojnika prvog poziva podijeljenih u dvije divizije od po dvije brigade sa ukupno 20 bataljona i dvije baterije sastavljene od četiri topa i 34–40 artiljeraca (na Cetinju, Grahovu, Ostrogu i Danilovgradu). Bila su još i dva voda od po dva topa sa po 20 tobdžija (na Viru i manastiru Morača).¹⁴⁵

Brigade nijesu djelovale kao zasebne jedinice, već je crnogorska vojska bila podijeljena u Sjeverni i Južni dio u kojima su bataljoni bile operativne jedinice raspoređene duž linija frontova. Svakom dijelu vojske bila je pridodata po jedna baterija od po četiri topa, dok su dva voda bila u strateškoj rezervi.

Postoje različiti podaci o broju artiljerijskih oruđa u crnogorskoj vojsci u ratu od 1876. godine. Prema Gopčeviću, ali i ruskim izvorima, bilo je samo 12 relativno savremenih topova (raspoređenih u navedene 2 baterije i dvije polubaterije). No, Spiridon Gopčević u nastavku piše o već pominjanih 12 srpskih, ali i 8 austrijskih topova kalibra 3 funte (vjerovatno misleći na trofuntovne topove sistema Lihtenštajn M1797/1838, koji su dobijeni na poklon od Austrije iz 1853. Četnik Siniša (Simeun, Simon Bogdanović, 1833–1909) navodi podatke o – 7 baterija planinskog topništva po 2 do 4 topa, svega 20 topova, sve izolučeni 3 i 4 funte.¹⁴⁶

Nabavka topova

Prva faza rata se odvijala povoljno po naoružanost crnogorske vojske, pa u zimu 1876/1877. nije sklapan mir sa Osmanskom carevinom, već samo primirje. Za predviđena ofanzivna dejstva, međutim, a pogotovo za operacije oko fortifikacijskih objekata, postojeća artiljerija nije zadovoljavala ni po kvalitetu ni po kvantitetu. Knjaz Nikola je nastojao da što prije obezbijedi finansijska sredstva za nabavku nekoliko težih oruđa. U tom trenutku jedino se mogao osloniti na Rusiju.

Ruski konzul u Dubrovniku, Aleksandar Semjonovič Jonin (*Александр Семенович Ионин*, 1837–1900), novembra 1876. je otišao u Rusiju da vladi lično izloži crnogorske potrebe. Na audijenciji kod carskog ministra vojske, Dimitrija Aleksejeviča Miljutina (*Дмитрий Алексеевич Милютин*, 1816–1912), 23. novembra/5. decembra je uspio da izdejstvuje sumu od milion rubalja. Od toga je za vojne potrebe odvojeno 3.183.000 guldena (265.000 guldena samo za nabavku oružja i municije).

Rusija je planirala da za crnogorsku vojsku topove obezbijedi kupovinom u inostranstvu, a jednim dijelom iz sopstvenog parka. Radi realizacije prvog dijela plana, Ministarstvo vojno je novembra 1876. u Beč uputilo dvojicu artiljerijskih oficira. Artiljerijskog general-majora Teokara Fedoroviča Hana (*Теокар Федорович Хан*, 1823–1880)¹⁴⁷ i stručnjaka za naoružanje, štab-kapetana, inženjera Aleksandra fon der Hovena (*Александр Иванович фон дер Ховен*, 1843–1901). Oni su imali zadatak da na evropskom tržištu odaberu i zakupe oružje za Crnogorce. Kao pokriće za kredit namijenjen nabavci predviđenog materijala, Glavna artiljerijska uprava je 11/23. decembra poslanstvu u Beču doznacila sumu od 30.000 guldena (20.019 rubalja). Upravnik Azijatskog odeljenja MID-a, Nikolaj Karlovič Girs (*Николай Карлович Гирс*, 1820–1895), još

27. novembra/9. decembra je preko Jonina i Nikolaja Hartviga (*Николай Генрихович Гартвиг*, 1855–1914), o misiji ruskih oficira izvijestio knjaza Nikolu.

Vojvoda Ilija Plamenac (1821-1916).
Foto Nikola Đonović (*Nicolo Giovanni Guli*), Cetinje.

Jonin je sugerisao da se u Beč, radi koordinacije cijele akcije, uputi Ilija Plamenac.¹⁴⁸ Zajedničkom akcijom ruskih oficira i crnogorskog vojvode, a posredništvom bečkog trgovca Karla Franca Lista (*List Karl und Sohn, Rotenturmstraße 27*), u Majncu (*Mainz*) je kupljeno šest dvanaestofuntovnih (120 mm) oruđa sistema Krup (*12 cm Krupp Ringkanone C/73*; 1873. godine isporučeni i Osmanskoj imperiji kao *12 santimetreluk çemberli Krupp sahra topu*)

Pismo Ilije Plamenca knjazu Nikoli o nabavci topova iz Nemačke i artiljerijske municije za medunce iz Velike Britanije. Trst, 12. mart 1877.

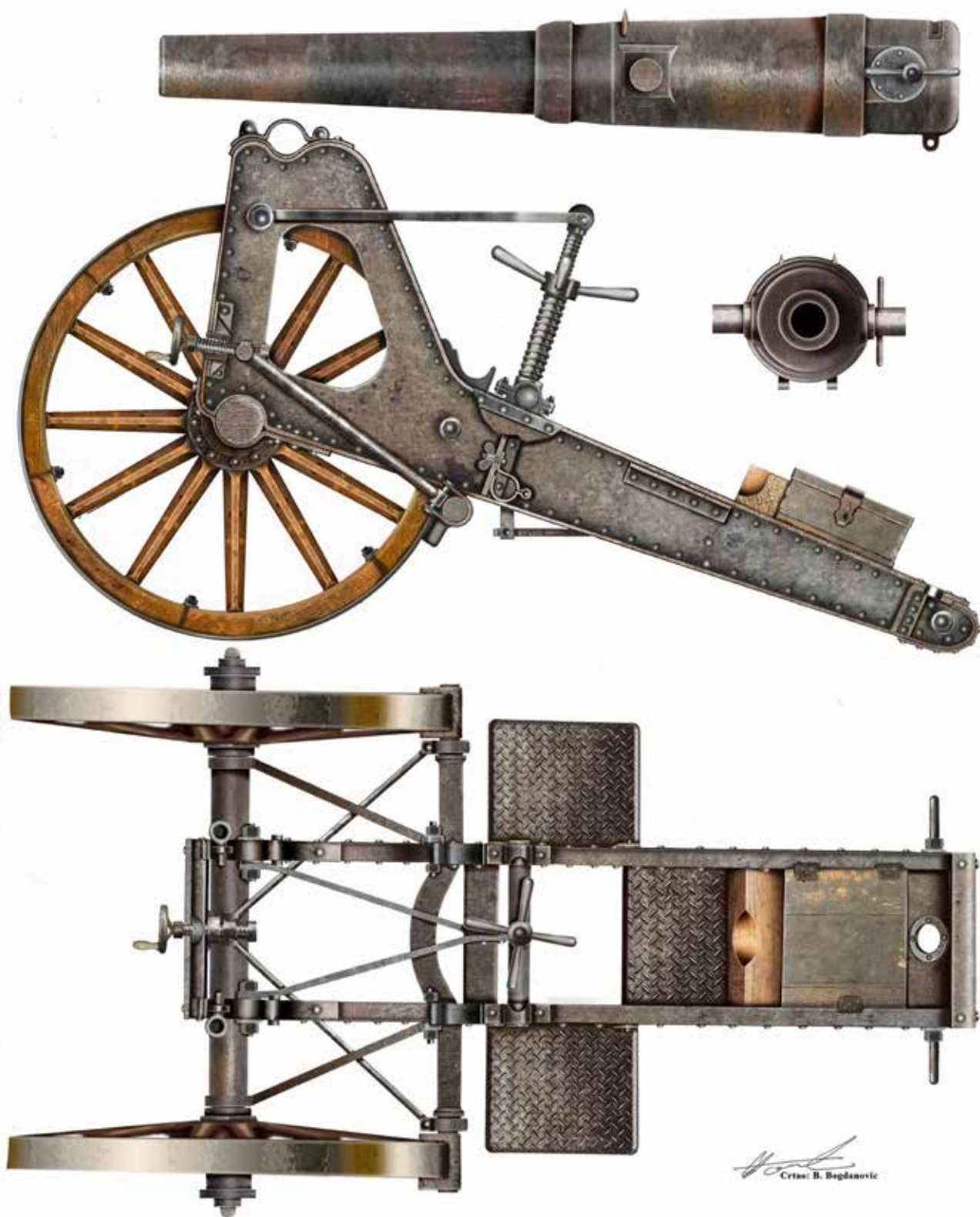
sa lafetima i pratećim priborom, 3.000 granata (снарядов с втулками и трубками), 310 pudi (5000 kg) baruta, 3.100 upaljača (вытяжных скорострельных трубок) i 1.000 metara svile (шелковой материи) za fišeke (barutne kese).¹⁴⁹ Pri tome, angažovan je i jedan pruski podoficir kako bi obučio Crnogorce u rukovanju novim oruđima. Ovim je bio završen lakši dio posla; veći problem je bio transport, otežan austrijskim embargom na tranzit i izvoz vojnog materijala zaraćenim stranama.

Topovi su u Majncu natovareni na željeznicu sa namjerom da se prokrijumčare do Venecije, a odatle, brodom pod neutralnom zastavom, do Kotora ili nekog drugog mjesta na južnoj obali Jadrana. Kritičnu tačku u čitavom poduhvatu predstavljala je Venecija, gdje je trebalo obaviti istovar i ukrcavanje. Ilija Plamenac se nadao da će ruski predstavnik u Beču, Jevgenij Petrovič Novikov (Евгений Петрович Новиков, 1826–1908),

preko svojih veza ubijediti gubernatora Austrijskog primorja (Österreichisches Küstenland) sa sjedištem u Trstu (Gouverneur, Statthalter in Triest), Feliksa Fridentala (Felix Pino Freiherr von Friedenthal, 1826–1906), da propusti tovar u Veneciju a, potom, i prefekta Venecije (Prefetto di Venezia), Luidija Moretija (Luigi Sormani Moretti, 1834–1908), da odobri ukrcavanje za Kotor.

Plamenac je 28. februara/12. marta 1877 (ponedjeljak) pismom iz Trsta obavijestio knjaza Nikolu da su artiljerijske granate utovarene na jedrenjak (brod kojega će vetar dovuć), za koji se nada da će isploviti 2/14. marta (preko šjutra u srijedu) a u Kotor prispjeti 4/16. marta (do petka večer). Ilija je napomenuo da će za svaki slučaj o tačnom vremenu prispjeća broda obavijestiti vojvodu Đuru Matanovića (1825–1900), kako bi ovaj dočeka tovar i organizovao tajni prenos do Cetinja.

Plamenac je dalje referisao knjazu da su i granate za medunce (4 čelična poziciona oruđa sistema Krup) gotove i da će uskoro krenuti iz Britanije za Veneciju, ali se plašio da njihov transport ne spriječi austrijska vlada. U to vrijeme je, naime, izbila afera oko prenosa topova. Plamenac je istoga dana, 28. februara/12. marta, dobio iz Beča obavještenje generala Teokara Hana da, kada su vagoni (natovareni sa naručenim topovima) bili baš na austrijsko zemljište u Tirolsku, slomio se tad pod težinu isti topova jedan vagon, i tako premještajući ih u drugi vagon, opazila je vlada (austrijska) šta je u njima i obustavila sve ali nezna čiji su to topovi. Gospodin List, preko kojega (su) topovi kupovani obratio se odma preko svojega njemačkoga poslanika (Švajnica, Hans Lothar von Schweinitz, 1822–1901) da mu se dopušte topovi kud su bili upućeni a to za Veneciju i general (Han je) ima(o) nadeždu da će mu se to dopuštenje dati. Plamenac je planirao da kak dođu topovi u Veneciju (da se) postave u jedan magacin, pa tader poručiti u Beč da onamo pošlju i puške (5500 pušaka Wanzl M1866) i smje-

Detalji dvanaestofuntovnog (12 cm) topa sistema *Krupp* (*Ringkanone*) C73 L/24.

stit ih u isti magazin kod topova pa što se bude učinjet sa topovima, to da se i s puškama učini, a puškama je slobodno proći u Veneciju, budući tako je u dopuštenje naznačeno.

No, zvanični Beč, inače dobro upoznat o krijumčarenju ratnog materijala, zbog sve složenije spoljnopolitičke situacije *de facto* je bio primoran da stornira dalju isporuku topova. Beč je, naime, 9/21. marta 1876. zvanično zabranio izvoz oružja za Crnu Goru pod izgovorom da ono može biti proslijeđeno ustanicima u Hercegovini.¹⁵⁰ Tako je sav ratni materijal zaplijenjen i uskladišten u Trstu. Iako, na prvi pogled, intervencije njemačkog poslanika i ruskog generala zvanično nijesu urodile plodom, izgleda da je Beč nezvanično bio spreman na izvjesne ustupke. Ratni materijal je tokom marta-aprila 1877. prenijet iz Trsta preko italijanske granice u Veneciju i uskladišten u magacinu pod zakupom ruskog velikog kneza Nikolaja (*Николай Николаевич Романов*, 1856–1929), u to vrijeme oficira za posebne zadatke pri Dunavskoj armiji.¹⁵¹

Rusi i Crnogorci su početkom maja unajmili brod *Vičenca* (*Vicence*), na koji su iz venecijanskog skladišta ukrcana dva dvanaestofuntovna topa ca 1000 granata, kao i 5500 pušaka 14,3 mm *Wanzl* M1866, 100.000 čahura 14,2x32,6 mm, 3,9 miliona različitih metaka i 5 tona baruta, kupljenih u Austriji. Brod je 7/19. maja 1877. pristao u Dobrotu gdje je započeto iskrcavanje i prenos materijala u Crnu Goru.¹⁵² Turska je u međuvremenu saznala za misiju *Vičence* i odmah uložila energičan protest u Beču. Austrija je bila primorana da reaguje; u Dobroti su (ponovo) zaplijenjena dva topa i 1.000 granata (ostali materijal je već bio prebačen na Cetinje). Oruđa su prenijeta u Kotor i tamo čuvana sve do kraja rata (četiri topa su do kraja rata ostala u venecijanskom skladištu), a na Cetinje je došao samo ruski podoficir - instruktor.

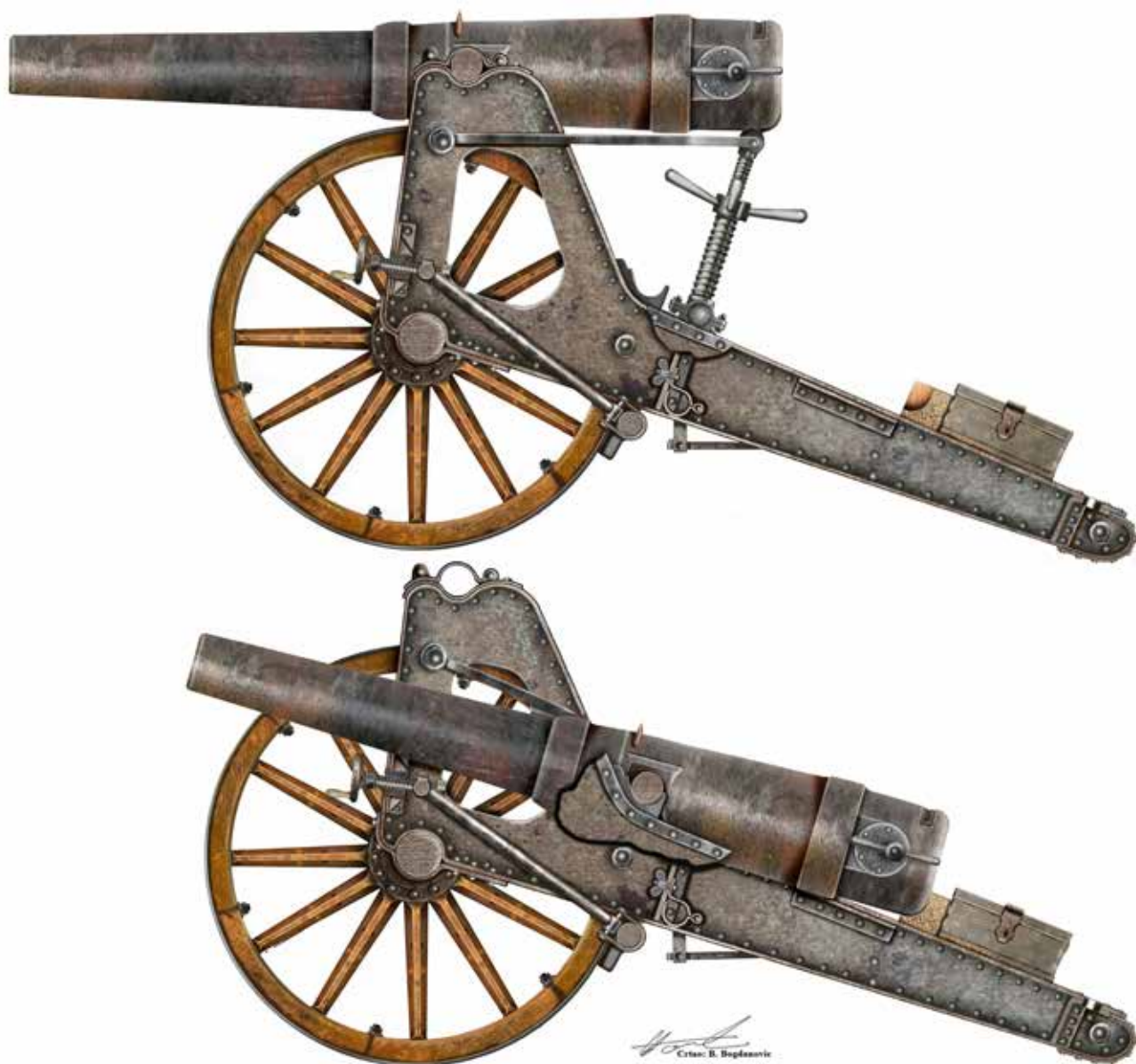
Pomoćnik austrougarskog ministra-rezidenta Temela, generalštabni kapetan I klase Vi-

helm Sauervald (*Wilhelm Sauerwald, Ritter von Hochland*, 1839–1908) je odmah po dolasku u Crnu Goru, 3/15. juna 1877, u Rijeci Crnojevića zatekao jednog pruskog podoficira (instruktora) koji je *dopratio 6 čeličnih livenih topova od 9 unača (oko 110 mm) a koje je crnogorska vlada kupila u Majncu.*¹⁵³ Ilija Plamenac se 3/15. jula 1877. godine žalio Sauervaldu *na protivljenje austrijsko da se Crnoj Gori propuste više teških topova (poklon Rusije) koji već tri mjeseca leže na kotorskoj rivi, i u pola su u zemlju utonuli*". Sjenku sumnje na zvaničnu verziju o *zapleni* opsadnih topova baca jedan ruski dokument. Na izvještaju o dopremi oružja Crnogorcima, koji je jula 1877. sastavio general-adjutant Aleksandar Aleksejevič Barancov (*Aleksandar Aleksevič Barancov*, 1810–1882), neko je olovkom dopisao prozaičnu (i dosta vjerovatnu) konstataciju – *prenijeti ta oruđa u Crnu Goru pokazalo se nemogućim ne zbog protesta turskog poslanika, već zbog njihove prevelike težine.*¹⁵⁴

U prilog ovoj kratkoj primjedbi ide i pisanje bečke štampe tokom samog rata. Tako su *Vesti iz sveta* 24. februara/8. marta 1877. prenijele informaciju kako je *tokom pretekle nedjelje na Cetinje prispjelo još 10 čeličnih topova naručenih u Njemačkoj (Vorige Woche sind in Cetinje wieder 10 Gussstahl-Kanonen aus Deutschland angekommen).*¹⁵⁵ Bez obzira na pogrešno naveden broj oruđa i senzacionalističku konotaciju, vijest se očito bazirala na saznanju da su topovi naručeni u Majncu, te da su na putu za Crnu Goru.

12 cm Krupp Ringkanone C73 L/24

kalibar – 120 mm,
masa cijevi – 1175 kg,
dužina cijevi – 2880 mm,
masa topa u akciji – 2235 kg,
broj žljebova – 32,
početna brzina granate – 478 m/s.

Top 12 cm C73 L/24 u borbenom (gore) i pohodnom položaju (dole).

Nakon završetka rata, i svih 6 oruđa kupljenih u Majncu konačno su prebačena u Crnu Goru. Prema izvještaju ruskog vojnog agenta, Potapova, pisanom 28. septembra/11. oktobra 1905, u Cetinjskom skladištu, za dejstva na jugozapadnom frontu, bilo je raspoređeno i šest 12 cm opsadnih oruđa, naručenih od strane Crnogoraca za vrijeme...rata u Njemačkoj, no koja svojevremeno nisu propuštena kroz Austriju...¹⁵⁶

Crnogorci su više sreće imali sa topovima poklonjenim od ruskog cara Aleksandra

II (Aleksandr II, 1818–1881). Za Crnu Goru su iz ruskog artiljerijskog parka izdvojena dva poljska četvorofuntovna (4 фунт. орудий с принадлежностью; 4-фунтовая (87 мм) пушка обр. 1867 года) i dva opsadna devetofuntovna (9 фунт. орудий с принадлежностью; 9-фунтовая (42-линейная, 107 мм) пушка обр. 1867 года) čelična Krupova topa M1867 sa klinastim zatvaračima Kreiner-Krupp i lafetima Fišer (Fischer M65/68), 1.000 četvorofuntovnih i 1.000 devetofuntovnih granata (снарядов).¹⁵⁷

Radi obuke ljudstva u rukovanju oruđima, početkom juna 1877. u Crnu Goru su stigli pukovnik Glavnog štaba Andrej Bogoljubov (*Андрей Андреевич Боголюбов*, 1841–1909), artiljerijski kapetani Nikolaj Gejsler (*Николай Давыдович Гейслер*, 1849–?), do tada na službi u Dvinskoj tvrđavi (*Динабургская, Двинская крепость*, *Dinaburgas cietoksnis* u današnjoj Latviji) i Vasilij Ciklinski (*Василий Петрович Циклинский*, 1847–?) iz Očakovske tvrđave (danas Ukrajina), feldvebel Kirpičev (*Кирпичев*), sedam artiljeraca (*фейерверкер*), među kojima redovi Dimnicki (*Димницкий*), Semenov (*Семенов*), Iljuhin (*Илюхин*), Matjak (*Матяк*) i Željeznov (*Железнов*), kao i vojni inženjerijski kapetan Šadurski (*Шадурский*) sa inženjerijskim (*саперным*) podoficirom Jaškom (*Яшко*).¹⁵⁸

Ciklinski je 1865. završio poltavski Petrovski kadetski korpus a, nakon toga, Aleksandrov-

sko pješadijsko, Mihailovsko artiljerijsko vojno učilište i Mihailovsku vojnu akademiju. Čin kapetana je dobio godinu dana pred dolazak u Crnu Goru, 8/20. decembra 1876. godine.

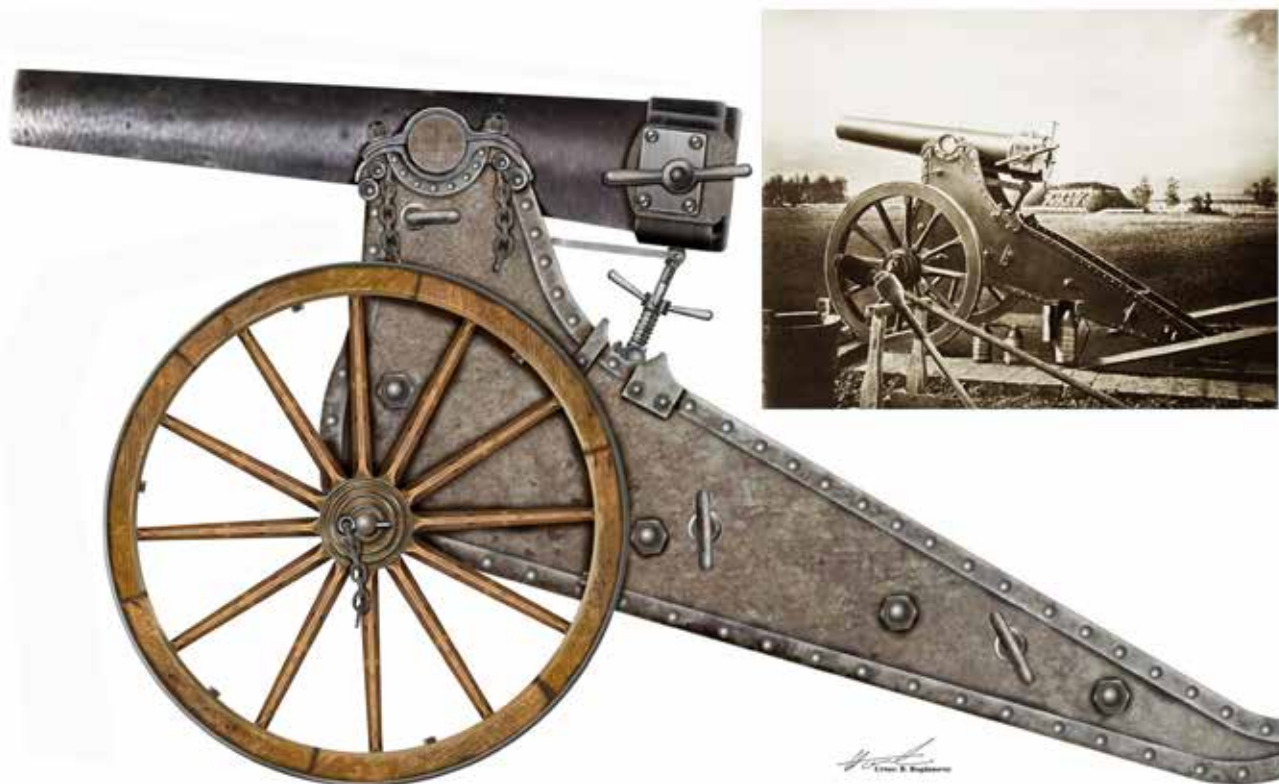
Poučeni lošim iskustvom s njemačkim oruđima, Rusi i Crnogorci su ovaj transport organizovali daleko ozbiljnije. Prema savjetu Jonina i ambasadora Novikova, topovi su prenijeti u nadležnost varšavskog vlasnika ruske Centralne kreditne banke (*Центральный банк русского поземельного кредита*), barona Antona Frankela (*Антон-Эдуард Самуилович Френкель*, 1809–1883), koji je posjedovao urednu austrijsku tranzitnu dozvolu. Frankelov agent je topove prevezao do Trsta (*via* Beč), gdje su ih preuzeli Ilija Plamenac i vlasnici tršćanske kompanije *Širović i Damjanović* (*Sirovich e Damianovich, Lazzaretto Vecchio 17, Trieste*).¹⁵⁹

Poljski četvorofuntovni top (87 mm) sistema *Krupp* M1867.

Kompanija je angažovala dva neutralna grčka broda pod komandom dobrog poznavaoa južne jadranske obale, kapetana Medinija (porijeklom iz Petrovca, iz bratstva Medin). Sauervaldu nije promaklo da je Mašo Vrbica još 22. jula/5. avgusta sa položaja kod Nikšića otputovao u Dalmaciju, očito radi prijema težih topova, koji su se očekivali iz Rusije.¹⁶⁰ Jonin je 30. jula/12. avgusta

je 200 ljudi, rodoljuba iz Paštrovića, u najvećoj tišini prebacilo s one strane granice.¹⁶² Što na rukama, što čamcima (preko Crmnice i Skadarskog jezera), ova oruđa su do 13/25. avgusta prenjeta u Rijeku Crnojevića. Austrijska obavještajna služba je 10/22. avgusta o ovome detaljno izvijestila Gustava Temela (*Gustav Freiherr von Thömel*, 1829–1902) i Vilhelma Sauervalda.¹⁶³

Opsadni devetofuntovni top (107 mm) sistema *Krupp* M1867.

primio telegrafsku vijest da su brodovi sa topovima krenuli iz Trsta za Crnu Goru.¹⁶¹ Da bi se zavarala turska obavještajna služba, jedrenjaci su prvo zaplovili ka Krfu, gdje su promijenili kurs, usmjerivši pramac ka Budvi odnosno Petrovcu (*Castellastva*). Brodovi su se 6/18. avgusta usidrili kod Petrovca, a 8/20. avgusta 1877, oko 18 časova, jedan od njih se premjestio pod Buljariću. U noći između 8/20. i 9/21. avgusta topovi su pomoću 4 čamca iskrcani na obalu, a odatle ih

Četvorofuntovni top (87 mm) sistema *Krupp* M1867 (oznaka modela prema starom tipu kanala cijevi)

kalibar – 86,8 mm,
 broj žljebova – 12 (stari tip cijevi za granate sa olovnom košuljicom)
 masa topa – 794,8 kg,
 početna brzina granate – 305 m/s,
 maksimalni domet – 4000 m,
 kadenca – 2 granate/min,
 maksimalni domet – 3,4 km.

Devetofuntovni top (107 mm) sistema Krupp M1867

kalibar –107 mm,
broj žljebova – 12 (stari tip cijevi za
granate sa olovnom košuljicom)
masa topa – 1696 kg,
maksimalni domet – 4809 m,
kadenca – 2 granate/min,
početna brzina granate – 305 m/s.

Ima i nejasnih pitanja oko isporuke topova tokom rata. Tako Franetović piše kako su, navodno, dva parobroda 15/27. novembra 1877. do Bara dovezla i rusku pomoć u vidu 12 velikih topova i 800 sanduka municije.¹⁶⁴ U ruskim dokumentima, međutim, ne spominje se ovako značajna pomoć, a ni kapetan Sauervald u svom dnevniku ne bi propustio da zabilježi ovako važan detalj.

U nekim izvorima takođe se navodi da su Crnogorci tokom rata 1876–1878. godine u inostranstvu nabavili i nekoliko savremenih brdskih topova. Do danas je iznijeto niz konfuznih podataka o porijeklu, broju i tipu ovih oruđa.¹⁶⁵ Tako je član petrogradskog Slovenskog komiteta, Rastislav Andrejevič Fadejev (*Ростислав Андреевич Фадеев*, 1824–1883), sredinom 1876. od pruskog ministarstva vojske kupio bateriju od 6 brdskih topova sa lafetima i 3.000 granata i jednu bateriju od 4 dalekometna topa 4½ djujma (115 mm) sistema *Krupp*, sa 5 lafeta, 5 prednjaka, 6 kara i 2500 granata.

Početkom oktobra iste godine opunomoćenici Komiteta, inženjeri Gorčakov i Ščerbačev (*Михаил Николаевич Щербачев* 1848–1907), zatražili su od ruskog konzula u Bukureštu, Dmitrija Fedoroviča Stjuarta (*Дмитрий Федорович Стюарт*, 1838–1902), da izdejsstvuje saglasnost rumunske vlade na tranzit oruđa do rusko-bugarske dobrovoljačke brigade u Srbiji. Stjuart je 26. oktobra/7. novembra zatražio instrukcije od Girsaa. Iz Petrograda je već 8/20.

novembra dobio odgovor da preporuči Rumunima da ne ometaju transport. Kako je Srbija u međuvremenu potpisala primirje, Rusi su razmišljali da oruđa prepuste bugarskom opolčeniju koje se upravo formiralo.

U to vrijeme u toku je bila akcija nabavke i dopreme artiljerijskog materijala Crnoj Gori, pa je 20. januara/1. februara 1877. sa najvišeg mjesta naređeno da se 6 brdskih topova iz Njemačke uputi na Cetinje na isti način kao i teški topovi kalibra 12 funti.¹⁶⁶ Transport željeznicom preko austrijske teritorije se, međutim, pokazao isuviše rizičnim. Sem toga, St. Peterburg je oslonac svoje balkanske politike sve više premještao na Sofiju, pa su 2/14. avgusta 1878. četiri dalekometna topa sa 5 lafeta, 5 prednjaka, 6 kara sa 2500 granata i šest brdskih topova sa lafetima predati na raspolaganje ruskom carskom komesaru, knezu Dondukov-Korsakovu (*Александр Михайлович Дондуков-Корсаков*, 1820–1893), radi formiranja i opremanja bugarske *zemske* (narodne) vojske (*Болгарское земское войско*, zvanično formirano ukazom kneza Korsakova od 8/20. jula 1878).¹⁶⁷

U suštini, kada je riječ o brdskim oruđima, najvjerojatnije se mislilo na takozvane *krfske* topove, koji su inače unijeli najveću zabunu u istoriju crnogorskog *topništva*.

Prema većini autora iz epohe o kojoj je riječ, ova oruđa je navodno kupila Žana Markus (Merkus) za hercegovačke ustanike koji su bili pod komandom Mihaila Mića Ljubibratića (1839–1889).¹⁶⁸ Žana Merkus (*Jeanne Merkus*, 1839–1816) je rođena u Bataviji (*Batavia*, Džakarta), kao najmlađa kćer Petera Merkusa (*Pieter Merkus*, 1787–1844). Peter se 1816. u Bataviji zaposlio kao državni službenik I klase. Već 1822. je postavljen za guvernera Moluka (*Molluken*), a četiri godine kasnije i za predsjednika Vrhovnog suda (*Hooggerechtshof*) u holandskoj Istočnoj Indiji (*Nederlands-Indië*). Tokom 1829. izabran je u vrhovno upravno tijelo holandskih kolonija

(*Raad van Indië*). Tokom 1840. je imenovan za vršioca dužnosti generalnog guvernera, a tri godine kasnije i za guvernera Istočne Indije (današnja Indonezija). Peter je iznenada preminuo, tako da je Žana još kao dijete naslijedila veliki imetak.

Porodica se vratila u Holandiju, a Žana, nakon sticanja punoljetstva, iako duboko religiozna protestantkinja, nadahnuta idejom da se muslimanska Osmanska imperija mora protjerati iz Evrope i *Svete zemlje*, započinje buran avanturistički život o kome je dosta pisano. Žana je ujedno bila aktivni socijalni reformator, filantrop i misionar, ali i borac ravan mnogim muškarcima, *Amazonka* sa osobinama viteza Templara i Jovane Orleanke (*Jeanne d'Arc*, 1413–1431), kako su je često i nazivali. Među Crnogorcima i Srbima je bila poznata kao Jovana, Jovanka, Janja, Johana, Ivona ili Marija, Merkusova, Markusova i Markušova. Činjenica je da do hercegovačkog ustanka nije imala dodira sa regionom Balkana. Tek krajem decembra 1875. iskrcala se u Dubrovniku.

U štab Mihaila Ljubibratića je stigla oko Božića, znači, oko 25. decembra 1875/7. januara 1876. godine. O njenom učešću u ustanku svjedočilo je više savremenika, a ostale su i zabilješke u dnevnoj štampi. Oficijelni podaci o nabavci topova nisu sačuvani u arhivskoj građi, ali činjenice govore da je uživala blagonaklon odnos austrijskih zvaničnih vlasti a, preko Ljubibratića, bila je povezana i sa Srbijom, tako da je mogla biti jedan od aktera tako složene operacije. Austrijska patrola (*avstrijski vojaci, eine österreichische Patrouille*) 26. lovačkog bataljona (26. *Jäger-Bataillon*) pod komandom kapetana Fihauzera (*Sigmund Ritter von Fihauzer*) je 26. februara/10. marta 1876. kod Vinjana kraj Imotskog (*Imoski, Imoschi*) uhapsila (*zaprla*) Miću Ljubibratića sa suprugom. Uhapšeni su i Đuro Petrović (*Georg, Petrovich*), Tomo i Vule Balordić-Ljubibratić (*Toma und Vule Balordich*), Laka Miskin (*Lago Miskich*), Karl Fajel (*Carlo Faella*), Čezare Čeza-

Jeanne Merkus (1839-1816).
Foto Henri Le Lieure (1831-1914), Roma.

rija (*Cesare Cesari*) i poznata holandska gospođica Markus, bogata kćer nekadašnjeg bankara, koja je zdušno novcem pomagala ustanike (znano hollandsko gospodično Markus... Ta bogata hći necega bankirja je vstajo z denarjem krepko podpirala). Prema bečkim izvještajcima, u pitanju je bila poznata holandska Amazonka i prijateljica ustanika Markus (*die bekannnte holländische Amazone und Insurgentenfreundin Markus*)¹⁶⁹.

Kako su austrijske vlasti insistirale da se *insurgenti* udalje iz pograničnog područja, Ljubibratić je izrazio želju da bude interniran u Sinj (*Sign*) ili protjeran u Beograd. Za razliku od poznatog buntovnika, austrijske vlasti su bile spremne da Merkusovu odmah vrata u Holandiju. No, *Amazonka* je zahtijevala da je otpreme u bilo koji grad Austrije, samo što dalje od turske granice.¹⁷⁰ Ljubibratić je sa suprugom i ostalim uhapšenima preko Imotskog i Knina sproveden do obale. Svi su pod stražom ukrcani na c.k. državni

brod (*K.k. Seebehörde Triest Colibri*) izgrađen u Malom Lošinju – *Lussinpiccolo*) kojim su, preko Zadra, prebačeni do Splita (*Spalato*). Ovdje je potvrđeno da se italijanski dobrovoljci i *Holandkinja Merkus* mogu vratiti u zemlju porijekla, a da će Ljubibratić sa suprugom biti interniran u Linc.

Vojvoda Mihajlo-Mičo Ljubibratić (1839-1889).
Foto Georgije-Đoka Kraljevački (1840-1906),
Beograd, zbirka IMS.

U Trstu su Ljubibratić sa suprugom i gospođa Merkus smješteni u voz, u različite kupee. Ljubibratić je preko Nabrežine (*Nabresina, Aurisina*) i Graca (*Graz*) sproveden u Linc (*Linz*), gdje je stigao 8/20. marta 1876. godine.¹⁷¹ Kako je Žana Merkus imala punu slobodu kretanja, na

kratko vrijeme je otputovala u Dubrovnik (upravo u vrijeme pregovora guvernera krunske pokrajine Dalmacije barona Gavriila Jovana Rodića – *Gabriel Freiherr von Rodich*, 1812–1890 – sa hercegovačkim ustanicima oko uspostavljanja primirja sa osmanskim trupama), da bi se već oko Uskrsa, 4/16. aprila 1876, pojavila u Beogradu.

Zanimljivo je da su o navodno veličanstvenom dočeku Merkusove u srpskoj prestonici uglavnom izvještavali popularni listovi iz Austrougarske; beogradske zvanične *Srpske Novine* su o tome ćutale, a ni u izvještajima *uprave Varoši Beograda* nije zabilježen datum njenog dolaska. Nakon početka rata, Merkusova je u sastavu Dobrovoljačkog korpusa Drinske divizije učestvovala u borbama na Drinskom frontu. No, izgleda na intervenciju Rusije, postala je *persona non grata* i napustila je Srbiju.¹⁷²

Ljubibratić je prvi u svom konfidentnom izvještaju načelniku Presbiora Ministarstva inostranih dela Kneževine Srbije, Matiji Banu (1818–1903) iz internacije u Gracu, u ljeto 1876, nabavku topova povezao sa Žanom Merkus. U pismu navodi kako je *gospođica Merkus da(la) nužne novce te (je) posla(o) francuskog kapetana Barbija i pruskog oficira fon Hatova da kupu jednu bateriju brdskih topova*. Ali, pošto je Ljubibratić u međuvremenu bio *zatvoren, ovi su topovi odvezeni u Crnu Goru*.¹⁷³

Ulogu *gospođice Merkus (mademoiselle Merkus)* spominje i Šarl Irijat (*Charles Yriarte*, 1832–1898); prema njemu, *ustanici su negdje u oktobru (1875) imali tri topa, a kasnije je jedan od njih, Francuz, dobio zaduženje da ode u Austriju po bateriju brdskih topova izrađenu u okolini Beča, koju je ustanku poklonila jedna strankinja*. Ova dama je još u decembru 1875. željela da obezbijedi bateriju Krupovih topova za Ljubibratićev odred. Jedan od zapovjednika dobrovoljaca, bivši francuski oficir Zuava (*Zouaves*), Barbiju (*Barbieux*), sa mjenicom naslovlje-

nom na izvjesnog bečkog bankara, otputovao je u Austriju s nalogom da preuzme topove, da ih u Trstu ukrca na brod i prebaci u blizinu hercegovačke granice, do Kleka (*Clesto*) ili Sutorine.

Zanimljivo je da su i austrijski listovi još 17/29. decembra 1875. prenosili konfidentske izvještaje iz Kotora kako se prikupljaju sredstva za kupovinu topova i njihov bezbjedan transport

*prijateljica srpskog naroda gospođica Markus kupila za hercegovačke ustanike, a koja (je postala) crnogorska svojina, probao je Knez (Nikola) nekoliko puta preko Temela da dobije dozvolu austrijsku da ih preko njihove teritorije uveze u Crnu Goru, ali Austrijanci nisu hteli da čuju za to. Knez se riješio da tih 6 topova prokrijumčari na tromedi.*¹⁷⁶

Brdski top 6 cm sistema Krupp M1867 (*krfski*).

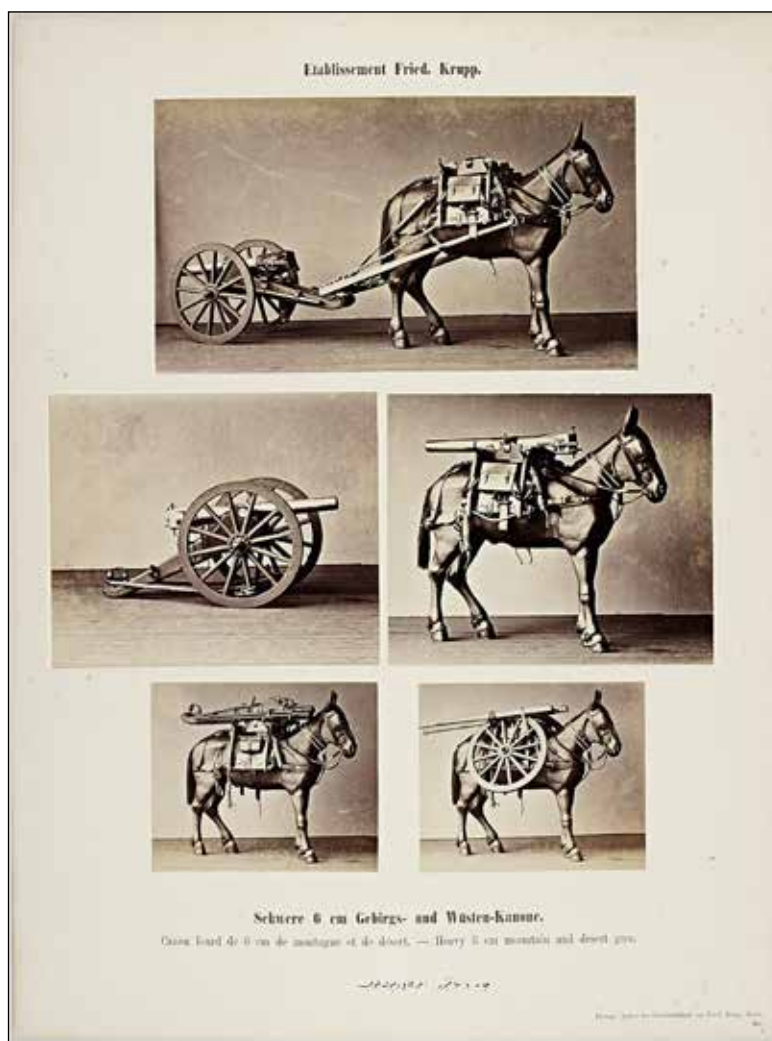
do ustanika u Hercegovini.¹⁷⁴ Prema Irijatu, *ova misija* (nabavke topova) *zaista je obavljena, no, nakon otpočinjanja novih sukoba, u dostupnoj prepisci nije zabeleženo da su ustanici koristili artiljeriju niti stekli borbenu prednost zahvaljujući ovom materijalu.*¹⁷⁵ Više svjetlosti na dalju sudbinu bacio je Vladan Đorđević: *Odnosno baterije brdskih topova u Krfu, što ih je poznata*

Ova oruđa su, zbog austrijskog embarga, nakon kupovine prebačena na Krf (otud pridev *krfski*) jer se smatralo da će se odatle lakše uvesti u Crnu Goru. No, ovdje su ih 23 jula/4. avgusta 1876. zaplijenile grčke vlasti (*Six canons destines aux Monténégrins viennent d'être saisis dans le port de Corfou par les autorités grecques, comme contrebande de guerre.*)¹⁷⁷ Topovi su u skladištu

na Krfu ležali skoro godinu, dok se nije ukazala povoljna prilika da se ilegalno prebace do jadranske obale. Krajem aprila 1877. godine, *brdska baterija iz Korfa srećno je primljena u Kotoru i bez larme (ohne Aufsehen) za 36 časova prenesena u Crnu Goru.*¹⁷⁸ U cijeloj operaciji oko *krfskih* topova, knjaz Nikola je ignorisao ulogu *neke Merkus Holandkinje, koja se odmah proslavila svojim junaštvom bijući se s Turcima, rame uz rame s Ljubibratićem...* No, *Merkus je samo bila na granici hercegovačkoj, pa se poslije pojavila u Beogradu i Bosni, ali neopaženo, opet (je) iščez(la).*¹⁷⁹

Treba uzeti u obzir da je žena sa velikim finansijskim sredstvima, blagonaklonim odnosom Beča i veoma stečenim tokom učesća u Fransusko-pruskom ratu (19. juli 1870 – 10. maj 1871), Pariskoj komuni (18. mart – 28. maj 1871) i prijateljstva sa Đuzepeom Garibaldijem (*Giuseppe Maria Garibaldi*, 1807–1882), realno imala prohodne kanale koji bi joj omogućili nabavku topova. Drugo, na sam način nabake ukazuje jedan naizgled beznačajan detalj koji se nalazi u Irijartovom tekstu: Barbij (inače bivši *Garibaldinac* i provjereni Ljubibratićev *miner-diverzant*) je trebalo da preuzme *bateriju topova izrađenu u okolini Beča*. Naime, oruđa su, kao i 1865–1866, iz Njemačke naručena preko Tomasa Sederla iz bečkog predgrađa Otakring a *Markus*, kao kupac – podanik neutralne holandske krune, mogla je biti idealno pokriće u pokušaju da se izbjegne austrijski embargo.

U svakom slučaju, *krfska* oruđa je činilo 6 brdskih čeličnih ostragana sa zaobljenim klinastim zatvaračem (*Rundkeil*) M1867 turskog tipa (*6-cm-Gebirgsgeschütz Krupp*).

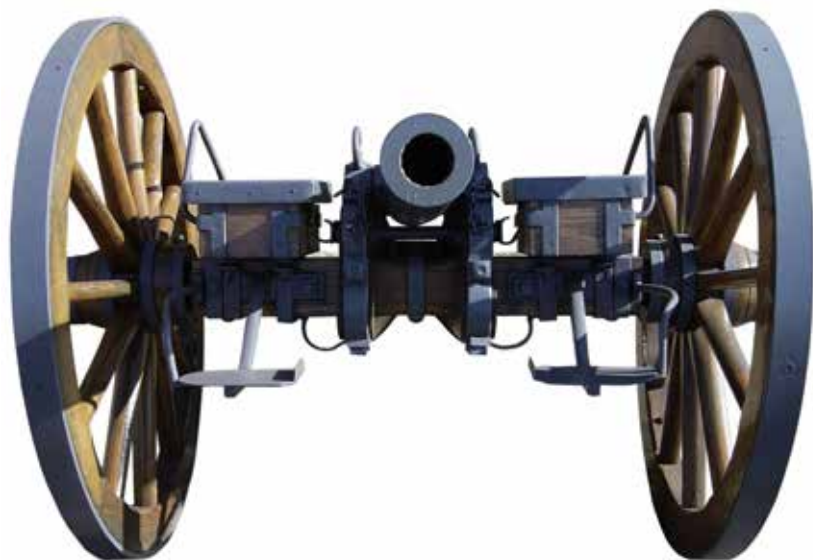
Teški 6 cm brdski i pustinjiski top.
 Katalog *Etablissement Fried. Krupp*.
 Foto *Atelier der Gussstahlfabrik von Fried. Krupp, Essen*.

Brdski top 6 cm sistem Krupp M1867 (krfski)

kalibar – 63 mm,
 dužina cijevi – 1250 mm (20,8 kalibara),
 masa topa u bojevom poretku – 216,
 masa cijevi – 107 kg,
 žljebova – 18,
 dužina žlijebljenog dela – 1130 mm,
 korak žljebova – 2100 mm,
 Početna brzina zrna – 300 m/s,
 Lafet *Schmeide-eisen*, mase – 109 kg.¹⁸⁰

Topovi iz ratnog plijena

Crnogorska vojska je tokom rata zaplijenila veliki broj turskih topova. Ljubomir Poleksić navodi 91 oruđe, a Spiridon Gopčević čak 132 (11 brdskih, 3 poljska i 62 tvrđavska izolučena i 4 poljska i 52 tvrđavska glatka topa).¹⁸¹ Od ovog materijala se praktično mogao iskoristiti samo manji broj nešto kvalitetnijih oruđa – takozvani *bilećski, medunci i sulejmanovi* topovi. Ovaj materijal je neobične pridjeve dobio na različite načine.

Prvi topovi sistema *Krupp* C-61 u naoružanju Osmanske Imperije.

Zabilježeno je da je, zahvaljujući lukavoj taktici crnogorsko-hercegovačke vojske, 11/23. jula 1876. Muktar-pašin korpus pokrenut iz Mostara. Do prvog sudara došlo je kod *Nevesinjske Kasabe*; osmanske trupe su bile primorane na povlačenje, a neprijateljski geler (*komad bombe, granate*) koji je udario o haljinu Knjaževu, uzeo je g. Temel, austro-ugarski diplomatski agent pri dvoru knjaževom, za spomen.¹⁸² Nekoliko dana kasnije, združene turske snage pokrenute su iz Bileća ka crnogorskoj granici. Korpus, ojačan ca 12 brdskih čeličnih topova *Broadwell*, napredovao je podijeljen u tri kolone. Selim-pašinu pret-

hodnicu sa dva oruđa, Osman-pašinu kolonu sa tri i Muktar-pašinu glavninu sa 7 topova. Ove snage su 16/28. jula 1876, oko 6.30 časova, na Vučjem dolu pretrpele katastrofalan poraz.

Crnogorci su do 8 časova zarobili 5 modernih *olučenih* (žlijebljenih) brdskih *trofundovnih* oruđa sistema *Broadwell* (65 mm, 7 cm *Broadwell Bergkanone M1870*) a jedino su artiljerici iz kolone Muktar-paše uspjeli da spasu svojih 7 topova.¹⁸³ Prema prvim vijestima objavljenim u

Glasu Crnogorca, od Osman i Selim-pašine grupacije *uzeto je 5 krupovih topova sa cijelom opremom i maskama* (štitovima). Isti podatak o 5 krupovih topova (*cinq canons Krupp*) prenijele su i evropske novine.¹⁸⁴ Branko Babić navodi da je kod Vučjeg dola zaplijenjeno 12 brdskih topova.¹⁸⁵ U boju je brigadir Osman-paša zarobljen, Selim paša *posječen*, a Muktar-paša se povukao nazad u Bileću a odatle u Trebinje.

Kako su zaplijenjena oruđa kalibra 65 mm Turci prije nastupa preuzeli iz Bileće, Crnogorci su ih,

kasnije, nazvali *bilećskim*.¹⁸⁶ U dosadašnjoj građi vlada prilična pometnja kada je u pitanju sistem *bilećskih* oruđa. Sauervald i neki drugi autori nazivaju ih *Brodvelovim*, Ljubomir Poleksić – *sistema Vickers*, a u drugim izvorima, uključujući i *Glas Crnogorca* iz te epohe – *Krupovim*.¹⁸⁷

Zbrka oko naziva nastala je još šezdesetih godina XIX vijeka. Na osnovu radova pijemontskog oficira Đovanija Kavalija (*Giovanni Cavalli*, 1808–1879), Martina fon Varendorfa (*Martin von Warendorff*, 1789–1861) – vlasnika topolivnice u švedskom Akeru, kao i tehničara Hansa Krajnera (*Hans Peter Kreiner*, 1804–1882), nastao

Bitka kod Vučjeg Dola.
Veliki ilustrovani kalendar Orao 1877.

je prvi funkcionalni klinasti zatvarač za ostragpuneće topove. No, ove konstrukcije su imale problem sa zaptivanjem. Američki konstruktor Brodvel (*Lewis Wells Broadwell*, 1820–1906) je

7/19. juna 1866. dobio američki patent № 55.762 na elastični zaptivni prsten koji je predstavljao idealno rješenje za sve tipove klinastih zatvarača, koji je obuhvatao i prosti (jednogubi) klinasti zatvarač. No, i Hans Krajner je još 18/30. juna 1861. dobio nje-mački patent №. 230 za *Zaptivanje topova koji se pune sa zadnje strane* (*Dichtung für Geschütze, die von hinten geladen werden*), u kome je razrađen zatvarač skoro identičan sa Brodvelovim.¹⁸⁸

Krajnerovo rješenje dvostrukog (dvo-gubog) klinastog zatvarača je 1863. prihva-tio koncern *Krupp* iz Esena. Šta više, Krup je 17/29. oktobra 1862 u Britaniji patentirao svoj ravni klinasti zatvarač (*Flachkeilver-schluss*) koji se zasnivao na Krajnerovom rješenju. U međuvremenu, Brodvel je prešao u Evropu i osnovao fabriku za proizvodnju topova *Maschinenbau Gesellschaft Broadwell & Co.* u Karl-srueru (*Carlsruhe*). Istovremenu, u Beču je, sa poznatim puškarom Eduardom Pagetom (*Eduard Alfred Paget*), otvorio podružnicu svog zavoda

Trofuntovni (7 cm) brdski top sistema *Broadwell* M1870 bilečki.

(*Larenburger str.* 8). No, uvjerivši se u kvalitet Brodvelovog rešenja, i Krup je za svoja oruđa usvojio Brodvelov zaptivni prsten. Tako su se na tržištu pojavili skoro identični topovi u proizvodnji Krupa iz Esena i Brodvela iz Karlsruhea (predstavljani na Svjetskoj izložbi u Beču 1873).

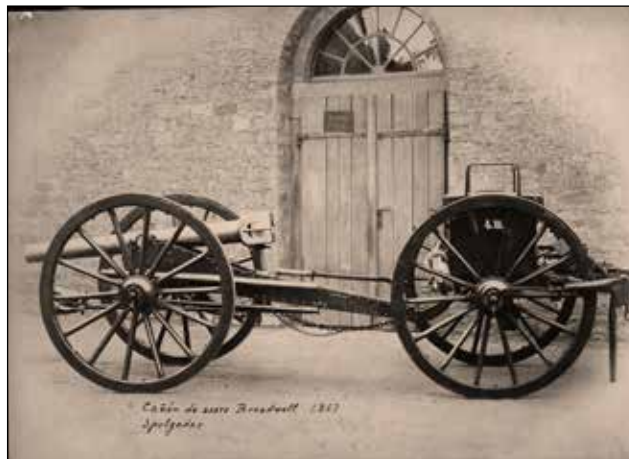
Sultan Abdulaziz (*I. Abdülaziz*, 1830–1876) je za osmansku vojsku topove, koje je, *de facto*, bilo teško razlikovati, naručio u Esenu, kod Krupa, ali i u bečkoj podružnici, od Brodvelove fabrike iz Karlsruhea. Zbog kasnije dominacije Krupovog koncerna, oruđa izrađena u Brodvelovoj fabrici jednostavno su tretirana kao Krupovo rješenje i proizvod.¹⁸⁹ Tako se i *bilećski* topovi u građi sreću kao *brodvelovi* ili *krupovi*.

Trofundtovni (7 cm) brdski top sistema *Broadwell* M1870 *bilećski*

kalibar – 65 mm/L/20,8,
masa cijevi – 106,59 kg,
masa u borbenom položaju – 216 kg,
dužina cijevi – 1250 mm,
žljebova – 18, korak 2100 mm ili
46 kalibara,
početna brzina zrna – 300 m/s.

U operacijama oko i prilikom zauzeća Meduna (avgust-oktobar 1876), crnogorska vojska je zaplijenila više topova. U čuvenoj bici na Fundini, 2/14. avgusta, Turci na bojno polje nisu izvlačili artiljeriju, tako da toga dana nije zaplijenjeno ni jedno oruđe. Međutim, 8/20. oktobra 1876, u jeku pregovora o eventualnom primirju (stupilo na snagu 20 oktobra/1. novembra), Medun se predao vojvodi Boži Petroviću, sa kompletnim artiljerijskim parkom u kome su se, između ostalih, nalazila 4 čelična oruđa sistema Krup (*medunci*), dva sprijedpuneća žlijebljena topa kalibra 3 funte britanskog sistema Vitvort (*Joseph Whitworth*, 1803–1887; oruđa istog sistema će kasnije biti zaplijenjena i u Nikšiću) i više zastarjelih sprijedpunećih oruđa. U Bileći su 5/17. septem-

bra 1877 zaplijenjena 3, u Goranskom 3 a u Le sendru 8 topova.¹⁹⁰

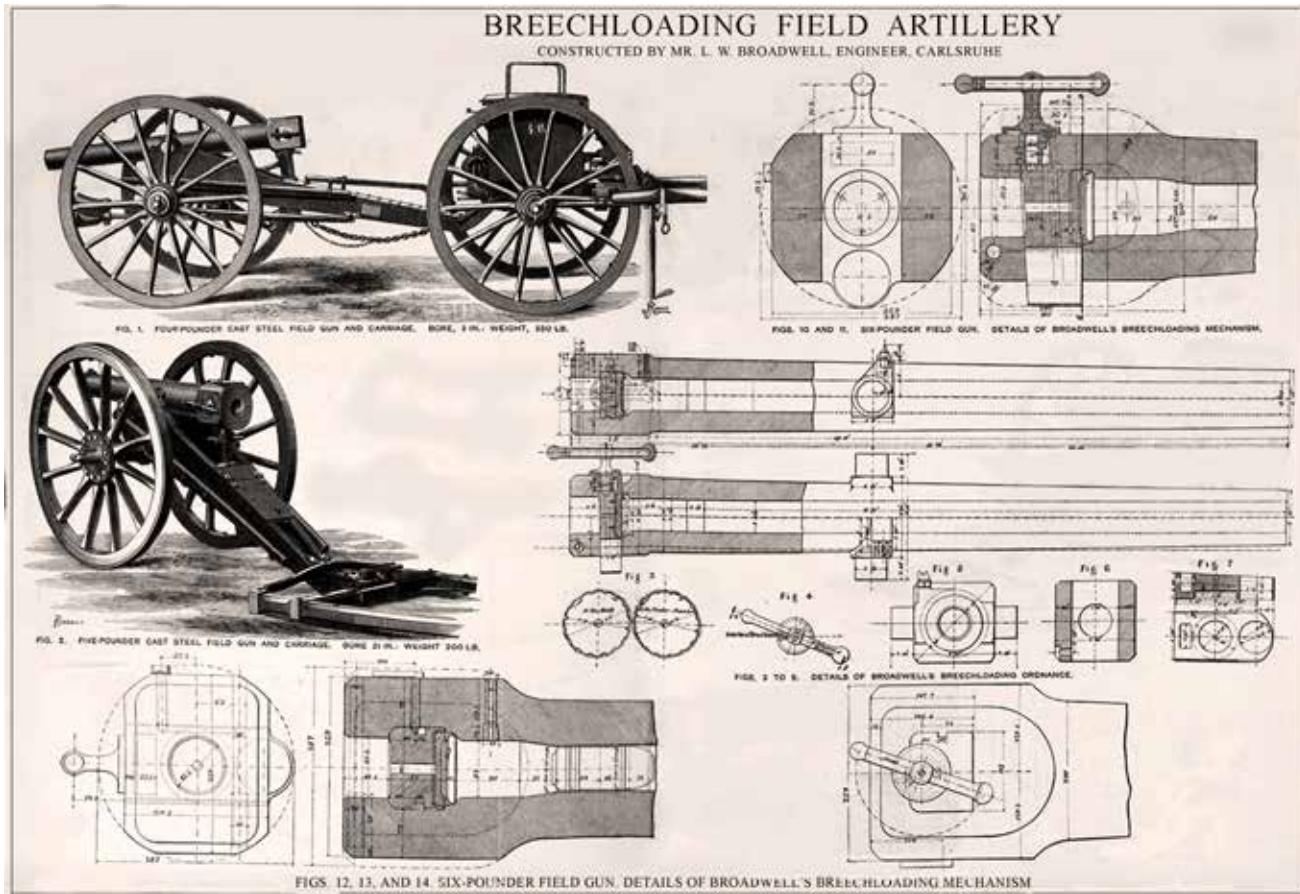

Čelični trofundtovni top Broadwell M1867 (*Cañón de Broadwell 1867 3 pulgadas*), katalog firme L. W. Broadwell, Karlsruhe.

Kao kuriozitet, treba navesti izuzetno precizna oruđa sistema Vitvort (zbog konstrukcije cijevi, kalibra i specifičnih granata, Crnogorci ih nisu koristili). Vitvort je metodom presovanja izrađivao čelične cijevi sa kanalom prizmatičnog (*hexagonal*) presjeka, odnosno, presjeka u obliku pravilnog šestougona zaobljenih tjemena. Identičan presjek imalo je i Vitvortovo zrno, koje je, zahvaljujući tačnosti izrade, skoro idealno nalijegalo uz zidove cijevi. Žljebovi su imali korak od 20 kalibara, a zrno je bilo dugo 4 do 5 kalibara, što je garantovalo znatnu preciznost. Zbog skupe tehnologije izrade, ni jedna evropska država nije se opredelila za ove topove. Turska je 1876. učinila drugačije i u Britaniji naručila nekoliko baterija sprijedpunećih brdskih topova Vitvort (*3-pounder, 6-pounder Whitworth rifle*).

Sprijedpuneći žlijebljeni brdski top sistema *Whitworth*

Srednji kalibar ovih oruđa bio je 45,85 mm (min. 43,6, max. 48,1 mm);
masa oruđa u borbenom položaju 145 kg,
masa cijevi – 75 kg,
dužina cijevi – 1090 mm,
korak žljebova – 1016 mm,
početna brzina zrna – 316 m/s.

Poljski čelični topovi sistema *Broadwell* kalibra 4, 5 i 6 funti.

Zatvarač istog tipa je i na trofundtovnim *bilećskim* oruđima. Katalog firme L. W. *Broadwell, Carlsruhe*.

Crnogorcima su u dugoj fazi rata, radi opsade i zauzeća Nikšića, bila neophodna pomnjana ruska dalekometna devetofuntovna oruđa. Prema ruskim izvorima, opsada grada započeta je tokom jula 1877. godine. Crnogorske opsadne snage su, navodno, raspolagale sa 12 brdskih i 2 poljska topa kalibra 4 funte. U očekivanju materijala iz Rusije, Gajsler i Ciklinski su se trudili da što bolje obuču Crnogorce u rukovanju postojećim oruđima. Mašo Vrbica je do 6/18. jula 4 brdska čelična *krfska* topa kalibra 6 cm (63 mm), koji su u međuvremenu pristigli u Crnu Goru, izvuкао na Trebješku glavu, koja je od Nikšića bila udaljena 1500 do 2000 metara.¹⁹¹ Vojvoda Petar je do 16/28. jula zauzeo sve fortice u Gornjem polju, tako da je na južnom obronku Zlomirovog brijega postavio još 4 topa i počeo i njima da djeluje po Nikšiću. No, crnogorski topovi se zbog

malog kalibra nisu pokazali djelotvornim, pa su sa nestrepljenjem očekivana ruska teška oruđa.

Borci Lješanskog bataljona su u noći između 19. i 20. avgusta/1. i 2. septembra dva devetofuntovna topa konačno prebacili na Trebješku glavu (položaj kod Nikšića), dok su poljska oruđa ostala na Rijeci Crnojevića. I ovom prilikom Crnogorci su glomazne topove uglavnom prenijeli na rukama, pomoću dugih greda za koje su bili vezani djelovi oruđa i koje je nosilo po 12 momaka.¹⁹² Prvi plotuni iz ruskih oruđa, kojima su upravljali Ciklinski i Gajsler, ispaljeni su na Nikšić 22. avgusta/3. septembra. Defetofuntovne granate su istoga dana neutralisale dva turska topa i razorile barutni i municijski magacin u gradu. Crnogorci su 26. avgusta/7. septembra jurišom zauzeli sve turske položaje van gradskih bedema, a 27. avgusta/8. septembra Nikšić se predao.¹⁹³

Crnogorski artiljerci posle 1910 godine vrše obuku na *bilećskim* topovima, zarobljenim na Vučjem Dolu. U legendi se pogrešno navodi da ih je *narod zvao Sulejmanovci*. MC, inv. br. 8546.

Turski izvori potvrđuju da su Crnogorci na opsjednuti Nikšić u početku *dejtvovali najviše iz 14 topova kalibara do 4,5 oke* (120 mm). No, kada su dovukli 4 (ruska) topa kalibra 9 oka (150 mm), situacija u gradu je postala bezizlazna pa je pukovnik Skender.beg (poljski renegat, grof *Jelinsky*, 1812–?) bio primoran da prihvati uslove predaje.¹⁹⁴

U prvim vijestima o padu grada koje su objavljene u *Glasi Crnogorca* navodi se da se 27. avgusta (8 septembra) *Nikšić sa 21 topom... predade jutros bezuslovno*.¹⁹⁵ Među ovim oruđima nalazilo se 6 čeličnih (*Gussstahl*) poljskih topova kalibra 4 funte odnosno 8 cm (4-*pfd* /8 cm/ *Feldgeschütz Bochumer*) C/67 sa prostim klinastim (*Flachkeil*) zaptivačima *Kreiner* i zaptivnim prstenom *Broadwell*. Interesantno je da Sauervald u svom dnevniku ova oruđa bilježi prema proizvođaču: naziva ih topovima *Bochumer*, prema *Bochumer Verein für Guß-Stahlfabrikation*), kako su ovi topovi i bili predstavljeni

na Svjetskoj izložbi u Beču.¹⁹⁶ Ovu bateriju je u gradu, radi pojačanja odbrane, ostavio Sulejman-paša, pa su topovi iz njenog sastava kasnije dobili pridev *sulejmanovi*.

Poljski top 8 cm Krupp C-67/73 (*sulejmanovi*), proizvodnja *Bochumer*

Sistem *Kreiner-Krupp* sa zaptivnim prstenom *Broadwell*,

kalibar 8 cm (78,5 mm),

masa 284 kg,

dužina žlijebljenog dijela cijevi 1512 mm,

korak žljebova 3765 mm,

lafet metalni (*Schmeide-eisen*).¹⁹⁷

U Nikšiću su zaplijenjena i dva spominjana *trofundtovna* brdska sprijedpuneća topa sistema *Whitworth*, 4 bronzane haubice i 4 sprijedpuneća žlijebljena dvanaestofuntovna topa sistema *La Hitte*. M1858.¹⁹⁸ Prema ruskim izvorima, u gradu je ostavljeno 20 topova, a francuski listovi su prema (vjerovatno nepotpunim) dopisima sa Balkana od 11/23. septembra 1877. zabilježili da je u Nikšiću zatečeno (čak) 19 novih oruđa od kojih su šest kalibra 9 (?), te dva kalibra 12 (?), bila u odličnom stanju (*L'artillerie trouvee a Niksich se*

Medun.

Veliki ilustrovani kalendar Orao 1877.

Turski spredpuneći žlebljeni brdski top sistema *Whithworth*, zaplijenjen u Medunu.

compose de dix-neuf pieces, dont six de 9 et deux de 12 en excellent etat).¹⁹⁹

Sljedeću značajnu poziciju koju je trebalo zauzeti svakako je predstavljao Bar (*Antivari*). Na savjetovanju održanom 7/19. oktobra, donijeta je odluka da se u produžetku operacija izvede demonstrativni napad na Podgoricu, pri čemu bi glavne snage bile upućene na Bar. Tako se knjaz Nikola 27. oktobra/8. novembra sa dva bataljona

uputio ka Podgorici, a snage namijenjene napadu na Bar prikupljale su se u Rijeci Crnojevića. Iz Rijeke su 6 brdskih 4 poljska ruska topa, na 60 plovila, prebačena preko Skadarskog jezera u Vir. Ovdje je odred pod komandom Maša Vrbice, zadužen za osvajanje Bara, preko neprohodnog terena bukvalno na rukama prenio 4 brdska i 4 poljska oruđa, pri čemu su municiju nosile žene.

Najvažniju prepreku na putu ka luci predstavljalo je tursko utvrđenje Sutorman, postavljeno na visu iznad 1.000 m nadmorske visine. Kako bi njegovo zauzimanje pješadijskim jurišem zahtijevalo velike žrtve, sva nada je polagana u raspoloživu artiljeriju. Dejstvo iz topova započeto je 31. oktobra/12. novembra ali, tada je ustanovljeno da su upaljači za razorne granate zaboravljeni u Viru. Kapetan Ciklinski je problem riješio improvizacijom; umjesto upaljača u tijelo granate je uvrtao pocinkovane zavrtnje. Prilikom udara o kamenu prepreku, zaobljena glava se lomila i izazivala varnicu koja je palila barutno punjenje. Poslije dvočasovnog

Turski ostragpuneći top sistema *Whithworth*.

Turski ostragpuneći top sistema *Armstrong*.

bombardovanja, Sutorman se predao. Odredu Maša Vrbice se pred Barom pridružio i vojvoda Plamenac sa 2 topa, tako da su Crnogorci raspolagali sa 10 oruđa.

Ovi topovi su 19/31. oktobra, uz sadejstvo oruđa ca Bijele skele, počeli da tuku Bar. U novembru su pali svi forovi ispred tvrđave; tom prilikom na Volujici (4/16. novembra) je zaplijenjeno 9, a na Golom brdu (*Golobrdo*), 12/24. novembra – 12 teških topova.²⁰⁰ Prema austrijskim izvorima, Osmanska posada Bara je oko 5/17. aprila 1877. u dvije glavne odbrambene kule, Haj-Nehaj i Golo brdo, imala po 8 topova. Pri tome, osam zastarjelih oruđa na Golom brdu zamijenjena su sa 12 modernijih.²⁰¹ U noći između 7/19. u 8/20. novembra na položaje pod Barom premještena je haubica kalibra 9" (225 mm), tri dana ranije

zaplijenjena na Volujici. Inače, još 4/16. novembra i na visu Velembužu bile su postavljene dvije baterije – jedna sastavljena od 6 srpskih *lahitovaca*, a druga od 4 ruska topa. Uspješno dejstvo združene crnogorske artiljerije znatno je doprinijelo padu Bara 20. decembra 1877/1. januara 1878. godine. U gradu je zaplijenjeno još 15 topova.²⁰² Ovaj podatak potvrđuje i francuska štampa; na osnovu izvora dobijenih 1/13. januara 1878. iz Dubrovnika (*Raguse*), u Baru (*Antivari*) je zaplijenjeno 15 (*quinze*) turskih topova.²⁰³ Branko Babić navodi da je tokom borbi za Bar na Volujici zadobijeno 9 *teških topova*, na Golom brdu i Nehaju 12 *većih topova*, a u samom Baru *nekoliko starih i 15 novih topova*, odnosno, da je tokom borbi za oslobođenje *barskog Primorja* ukupno *zaplijenjeno 35 topova*.²⁰⁴

Pokušaj formiranja pirotehničke radionice

Poseban problem kod eksploatacije zaplijenjenih oruđa različitih kalibara stvarala je logistička podrška, odnosno, snabdijevanje odgovarajućom municijom. Nabavku granata iz uvoza otežavao je austrijski embargo. Zato je ruski vojni predstavnik pri crnogorskoj vojsci, pukovnik Andrej Bogoljubov, još krajem 1876. izdejtvoavao kod Artiljerijske uprave Glavnog štaba ruske vojske da se obuču grupa majstora za izgradnju radionice za topovsku municiju.

U tu svrhu je 3/15. januara 1877. Glavna blagajna, na osnovu naloga №.116 od 1/13. januara, Glavnoj artiljerijskoj upravi odobrila kredit od 3.000 rubalja za pokrivanje troškova trojice radnika i nabavku instrumenata.²⁰⁵ U julu 1877. na Cetinje je upućen pukovnik gardijske konjičke artiljerije Ilja Filipenko (*Илья Иванович Филиппенко*, 1836–1905) sa jednim mehaničarem i dva majstora. Filipenko je po završetku Petrovsko-poltavskog kadetskog korpusa (*Петровский-Полтавский кадетский*

Tvrđava Nikšić, zauzeta od strane Crnogoraca 11 avgusta 1877.
Slike iz sveta, 1877.

корпус), 1853, školovanje nastavio u Plemićkom puku (*Дворянский полк*). Iz ovog zavoda je sa oficirskim činom raspoređen u 11. artiljerijsku brigadu Kijevske vojne oblasti, a naknadno je završio i Mihailovsku artiljerijsku akademiju (*Михайловская военная артиллерийская академия*).

Poljski top 8 cm sistema *Krupp C-67/73 (sulejmanovi)*, proizvodnja *Bochumer*.

Najnužnija oprema je nabavljena preko tršćanskog predstavništva *Ruskog plovodbenog i trgovačkog društva* (*Русское общество пароходства и торговли*, РОПиТ). Peć, mijeh i druge mjesne objekte izradio je sam Filipenko u riječkoj *Vojenoj radionici*. Pukovnik je angažovao i nekoliko italijanskih radnika, a počeo je i obuku dodijeljenih Crnogoraca. Februara iste godine

Bar (Antivari), 31 decembar 1877.
Crtež Arnold Karl Baldinger (Арнольд Бальдингер, 1850 -1888), litografija Šlecht (Шлехт).

Poljski top 8 cm sistema Krupp C-67/73 (sulejmanovi), proizvodnja Bochumer.

napravljen je prvi pokušaj livenja, koji, navodno, nije uspio zbog lošeg kvaliteta sirovina i goriva. Zato je u Beču naručen kvalitetniji sivi liv, a drveni ugalj je izrađivan na licu mjesta, pod nadzorom Filipenka. Iz Austrije je (slučajno ili namjerno?) umjesto sivog liva isporučeno liveno gvožđe koje se nije moglo iskoristiti za livenje granata. Nova narudžbina od 20 kvintala (2.000 funti ili 1.120 kg) sivog liva bila je u Trstu, što je omogućilo ponovni početak radova.

U prvo vrijeme su na Rijeci radila dva ruska i više italijanskih majstora, a kasnije i priučeni Crnogorci. Zbog visoke cijene uvoznih sirovina i lošeg kvaliteta finalnih proizvoda, tokom 1877. je izliveno samo 1.500 granata za *medunce* i 500 granata za *bilečke* topove. Kasnije se ispostavilo da je najveći dio krivice za neuspjeh radionice snosio sam Filipenko, koji nije bio dovoljno obučen niti dorastao ovom zadatku.²⁰⁶ Ipak, Filipenko je usavršio mlinove za mljevenje baruta na Rijeci i izradio određeni broj podvodnih udarnih sidrenih mina (*torpeda*) za odbranu ušća Rijeke i

Zavodi Bohumer (pod 3 – Topolivnica), Bohum u Vestfaliji, 1875. Crtež Adolf Elsner.

crnogorske obale Skadarskog jezera (tokom rata 1877–1878 ruska mornarica je masovno primjenjivala podvodne mine na Dunavu, čime je paralizovala osmansku riječnu flotilu).

Osim Filipenka, priručne radionice je pokrenuo i Ciklinski. Knjaz Nikola je, naime, odmah nakon oslobođenja Golog brda iznad Sutormora i Haj-Nehaja (Nehaj, 10 km sjeverozapadno od Bara), naložio ruskom oficiru da osposobi odbrambene linije oštećene tokom borbi i da u tvrđavama formira priručne radionice za opravku naoružanja. Ciklinski je montirao priručnu strugarsko-bravarsku radionicu u kojoj su izrađivani upaljači za granate i popravljani djelovi zatvarača topova.

Podgorica 1877 godine.
L'illustrazione Italiana No 41, Roma 1877, prema fotografiji Pietro Marubi (Pjetër Marubi, 1834 – 1903).

Endnote

- ¹⁴⁵ Спиридон Гопчевић, *Црногорско-турски рат 1876–1878*, 34.
- ¹⁴⁶ Четник Синиша, *Војена снага Турске, Србије и Црне Горе*, Нови Сад 1872, 44-47, 64. Н. И. Хитрова, *О русској помоћи Черногоорији в период Восточног кризиса 1875–1878. г.*, Москва 1970, 195.
- ¹⁴⁷ Teokaru Fedoroviću Hanu je još kao gardijskom kornetu, 7. novembra 1855, Senat priznao titulu barona.
- ¹⁴⁸ *Россия и национально-освободительная борьба на Балканах 1875–1878.* (zbornik dokumenata - dalje *Зборник*), Москва 1978, 203, 407.
- ¹⁴⁹ *Isto*, 282
- ¹⁵⁰ *Fremden-Blatt* No. 30, Jhrg. VII, Wien, 4. februar 1853, 1; *Српске Новине* бр. 57, год. XXXXIV, Београд, 12. март 1876, 276. О руским активностима пред предстојећи рат са Турском указује да је у то вријеме и Велики knez Konstantin Konstantinovič Romanov (1858–1915) преко Већа путовао за Напуљ.
- ¹⁵¹ *Зборник*, 283.
- ¹⁵² *Isto*, 282; Б. Бабић, *нав. djelo*, 227; В. Ђорђевић, *нав. djelo*, 414; Н.И. Хитрова, *нав. djelo*, 204.
- ¹⁵³ М. Вукчевић, *Сауервалдов дневник*, Београд, 1931, 9.
- ¹⁵⁴ *Зборник*, 282-283; М. Вукчевић, *Сауервалдов дневник*, 27.
- ¹⁵⁵ *Welt-Neuigkeits-Blatt* Nr. 54, Jhrg. 1877, Wien, 8 März 1877, 2.
- ¹⁵⁶ Сахаров, А. Н, Распоповић Р, Н. М. *Потанов рускији агент в Черногорији*, Том I, донесения, рапорты, телеграммы, письма 1902–1915 гг, Москва-Подгорица 2003, 213-214.
- ¹⁵⁷ *Зборник*, 283.
- ¹⁵⁸ *Isto*. Соловьев Н. И, *Очерк турецко-черногорской войны 1876 и 1877 гг*, Спб., 1898, 49.
- ¹⁵⁹ Dinko-Bure Franetović, kapetan, *Historija potorstva i ribarsiva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd 1960, 57-58; S.Gopčević, *нав djelo*, 259-260. Porodica Širović je bila porijeklom iz Perasta (*Perasto*), a Damjanović iz Prčnja (*Perzagno*).
- ¹⁶⁰ М. Вукчевић, *Сауервалдов дневник*, 35.
- ¹⁶¹ М. Вукчевић, *isto*, 37.
- ¹⁶² *Isto*; Н. И. Хитрова *нав djelo*, 204.
- ¹⁶³ М. Вукчевић, *Сауервалдов дневник*, 38.
- ¹⁶⁴ Dinko-Bure Franetović, *нав djelo*, 229; Љ. Полекскић, *Кратак преглед историјског развоја црногорске војске*, *Ратник*, свеска IX, год. XLVII, Београд 1931, 83.

- ¹⁶⁵ Спиридон Гопчевић (nav. djelo, 162) šturo izvještava da su Crnogorci pred rat 1877. kupili (u Njemačkoj?) 10 Kru-povih topova. Лубомир Полексић (nav. djelo, 82-83) navodi da je u Njemačkoj kupljeno ... i 6 brdskih topova, koje je Austrija, nakon izvjesnog vremena, propustila preko svoje teritorije. Crna Gora je 1880. od ovih oruđa (?) sačuvala samo četiri (Krfski). Бранко Бабић (nav. djelo, 226, 230) tvrdi da je *knjaz Nikola... ruskom pomoću kupio... 12 topova iz Njemačke 1877. godine... Prva partija od šest brdskih topova dospjela je 1877. godine u Crnu Goru. Topovi su brodom prevezeni iz Trsta, preko Krfa, i iskrncani kod Buljarice 9/21. avgusta 1877, a odatle prebačeni u Crnu Goru. Na osnovu Izвода набавке и потрошње топовских дјелова, муниције, алата... 1874-1891*, isti autor je zaključio da je crnogorska vojska 1884. raspolagala sa 6 brdskih (topova) (krfski) kalibra 6,3 cm. Babić očito miješa isporuku brdskih sa dopremom 4 ruska oruđa (9/21. avgusta 1877).
- ¹⁶⁶ Зборник, 185.
- ¹⁶⁷ Isto, 398.
- ¹⁶⁸ С. Гопчевић, nav. djelo, 213.
- ¹⁶⁹ *Neue Freie Presse* Nr. 4149, Wien, 14. mart 1876, 3.
- ¹⁷⁰ *Slovenski Narod* št. 60, leto IX, Ljubljana 14. mart 1876, 1.
- ¹⁷¹ *Slovenski Narod* št. 68, leto IX, Ljubljana 23. mart 1876, 1; *Neue Freie Presse* Nr. 4149, Wien, 14. mart 1876, 3; *Српске Новине* бр. 55, год. XXXXIV, Београд, 10 март 1876, 267; *Српске Новине* бр. 57, год. XXXXIV, Београд, 14 март 1876, 276.
- ¹⁷² René Grémaux, *Alone of All Her Sex? The Dutch Jeanne Merkus and the Hitherto Hidden Other Viragos in the Balkans during the Great Eastern Crisis (1875–1878)*, <http://www.balkanica.rs>.
- ¹⁷³ Danilo Radojević, *Izvjestaj Mića Ljubibratića Matiji Banu*, *Matica* br. 73, год. 19, (2018), 664-666.
- ¹⁷⁴ *Die Presse* Nr. 359, Jhrg. 28, Wien, 30. decembar 1875, 3.
- ¹⁷⁵ С. Гопчевић, nav. djelo, 213; William James Stillman, *The Autobiography of a Journalist*, Volume II, 1901; Charles Yriarte, *Bosnie et Herzégovine souvenirs de voyage pendant l'insurrection*, Paris, 1876, 298-299: *Dans le courant de décembre, mademoiselle Merkus, résolue à faire quelque chose de décisif pour l'insurrection, s'occupa de pourvoir la bande de Liubibratich d'une batterie de canons Krupp, et M. Barbieux (ex-Zouave officer), muni d'une lettre de change sur un banquier de Vienne, partit pour l'Autriche, avec la mission de prendre les pièces, de les embarquer à Trieste et de les introduire par la Sutorina ou par Kleck. La mission a été réellement donnée, mais cependant, depuis la reprise des hostilités, nous n'avons jamais constaté dans les dépêches ou dans les correspondances que les insurgés aient soutenu des combats d'artillerie ou remporté quelque avantage grâce à ce nouveau matériel.* Sarl Irijart, *Bosna i Hercegovina – putopis iz vremena ustanka 1875-1876*, Sarajevo, 1981, 143, 150.
- ¹⁷⁶ В. Ђорђевић, nav. djelo, 404.
- ¹⁷⁷ *Courrier de la Rochelle* Nr. 60, Vingt-huitieme annee, La Rochelle, 26 Julliet 1876, 2.
- ¹⁷⁸ В. Ђорђевић, nav. djelo, 404, 413.
- ¹⁷⁹ D. Radojević, nav. djelo, 664-665, napomena 19.
- ¹⁸⁰ *Amlicher Bericht über die Wiener Weltausstellung im Jahre 1873. Erstattet von der Centralcommissiion des Deutsches Reiches für die Wiener Ausstellung*, Drittes Band, Braunschweig 1874, 216-217.
- ¹⁸¹ С. Гопчевић, nav. djelo; Л. Полексић, nav. djelo; Ратник, св. X, 82-83.
- ¹⁸² Глас Црногорца бр. 35, год. VI, Цетиње, 19. јули 1876, 1-2.
- ¹⁸³ Орао, Велики илустровани календар за годину 1877, Нови Сад, 1877, 51-52; Мило Вукчевић, *Сауервалдов дневник*, 28.
- ¹⁸⁴ *Le Figaro* No. 224, 23 Annee, 3^e Serie, Paris, 11 Aout 1876, 1; *La Presse*, 41 Annee, Paris, 31 Julliet 1876, 1; jedino Talinske (Revaljske) novine na njemačkom jeziku donosi vijest da su Crnogorci 5/17. septembra u Bileći (*Biletj*) zaplijenili 3 velika topa najnovijeg sistema (*drei grosse Kanonen neustem Systems*). *Revalische Zeitung* No.219, Jhrg. Achtzehnter, 22. septembar/2. oktobar 1877, 3.

- ¹⁸⁵ Б. Бабић, *нав. djelo*, 228. Babić se, u suštini, poziva na *Hercegovački ustanak* Petrović Nikole, koji je pripremio za štampu Душан Д. Вуксан и *Записима*, год. VI, књ. XI, 5 (1932) до год. X, књ. XVII, 3 (1937).
- ¹⁸⁶ *Vojna Enciklopedija* 10, Beograd 1967, 698-699; Josip Shen, *Montenegrinische Kriegführung und Taktik*, Wien 1898, 30; *Глас Црногорца бр. 35*, год. VI, Цетиње, 19. јули 1876, 1; *Глас Црногорца бр. 37*, год. VI, Цетиње, 26. јули 1876, 1; *Глас Црногорца бр. 57*, год. VII, Цетиње 8. септембар 1877, 1.
- ¹⁸⁷ Љ. Полексић, *нав. djelo*, 83. Poleksić navodi da su sistema *Vikers* bili *bilećski, sulejmanovi* i *krfski* topovi. Kompanija *Vickers, Sons & Co* je tek 1890. godine započela proizvodnju artiljerijskih oruđa.
- ¹⁸⁸ *Amts-Blatt Koniglichen Regierung zu Danzig* No. 28, Danzig, 10 Juli 1861, 135.
- ¹⁸⁹ Ünal Uğur, *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861-1876)*, Ankara, 2006, 135, 227; Phillby Harry, *Das geheimnisvolle Arabien Entdeckungen und Abenteuer*, Zurich, New York, 1985, izvorno izdanje Leipzig, 1925, 102. Slični problemi se javljaju i kada je u pitanju kalibar bilećkih topova. Brodvel je u Већу 1873. izložio брдски топ калибра 8 cm, бугарска војска је за исте заплијенјене топове наводила калибар 6 cm, а британски извори - 65 и 70 mm.
- ¹⁹⁰ *Глас Црногорца бр. 55*, год. VI, Цетиње 12. октобар 1876, 1; Љ. Полексић, *нав. djelo*; Ратник, св. X, 82; М. Вукчевић, *Сауервалдов дневник*, 28, 35. Вазирајући се на сјећањима Николе Петровића, Бранко Бабић наводи да је на Медуну укупно заплијенјено *14 starih topova*. Бранко Бабић, *нав. djelo*, 228.
- ¹⁹¹ М. Вукчевић, *isto*, 31, 35.
- ¹⁹² С. Гопчевић, *нав. djelo* 259-260; Вукчевић М, *Сауервалдов дневник*, 38-39.
- ¹⁹³ *Русско-турецкая война 1877-1878 гг.*, <http://maxima-library.org>.
- ¹⁹⁴ Dr Adib Đozić, *Izveštaj Husejn Ruhi Efendiје (Đozića) o opsadi Nikšića 1877. godine, Historijski pogledi* br. 2, god. 2, Tuzla 2019, 15-27.
- ¹⁹⁵ *Глас Црногорца бр. 54*, год. VII, Цетиње, 29. август 1877, 1.
- ¹⁹⁶ *Jacob Mayer (1813-1875) i Eduard Kühne (1810-1883)* su 1842. godine u centru Rurske oblasti u Sjevernoj Vestfaliji (*Nordrhein-Westfalen, Bochum, Alleestraße 70*), osnovali prvu fabriku-livnicu pod nazivom *Gusstahlfabrik Mayer und Kühne*. Kako su proizvodili i čelične topove, bili su konkurenti Alfredu Krupu (*Alfried Felix Alwyn Krupp*, 1812-1887). Fabrika u Bohumeru je bila u stalnom sporu sa Krupovim koncernom pošto, za razliku od Krupa, nije patentirala Besemerov (*Henry Bessemer*, 1813-1898) princip proizvodnje livenog čelika (njemački patent iz 1862). *Amtlicher Bericht über die Wiener Weltausstellung im Jahre 1873*, 218-219.
- ¹⁹⁷ *Amtlicher Bericht über die Wiener Weltausstellung im Jahre 1873*, 218-219.
- ¹⁹⁸ Љ. Полексић, *isto*; М. Вукчевић, *нав. djelo*, 41; Никола Петровић, *Херцеговачки устанак, Записи*, год. IX, књ. XV, 2, Цетиње 1936, 307.
- ¹⁹⁹ *Le Temps* No. 6013, Annee 17, Paris, 4 octobre 1877, 2.
- ²⁰⁰ Šcerbak navodi da je заплијенјено 8 оруђа. А. В. Щербак, *Черногория и ее война с турками в 1877-1878 гг.*, ч. 1, СПб., 1878-1879, 32-33.
- ²⁰¹ *Slovenski Narod* br. 87, god. X, Ljubljana, 18. april 1877, 2.
- ²⁰² Б. Бабић, *нав. djelo*, 229. М. Вукчевић, *нав. djelo*, 49-52.
- ²⁰³ *La Liberte*, Paris, 15 Janvier 1878, 3; *Le Midi* No. 14, Annee 6, Paris, 15 Janvier 1878, 3; *Le XIXe siecle* No 2222, Annee 8, Paris, 15 Janvier 1878, 3.
- ²⁰⁴ Б. Бабић, *нав. djelo*, 229.
- ²⁰⁵ *Зборник*, 407.
- ²⁰⁶ Б. Бабић, *Оснивање радионице за ручну израду топовских граната на Ријеци Црнојевића 1877. год., Историјски записи*, год. XXI, књ. XXV, Титоград 1968, 129-130; А. В. Щербак, *Черногория и ее война с турками в 1877-1878 гг.*, ч. 1, СПб., 1878-1879, 32-33.

Poglavlje 4

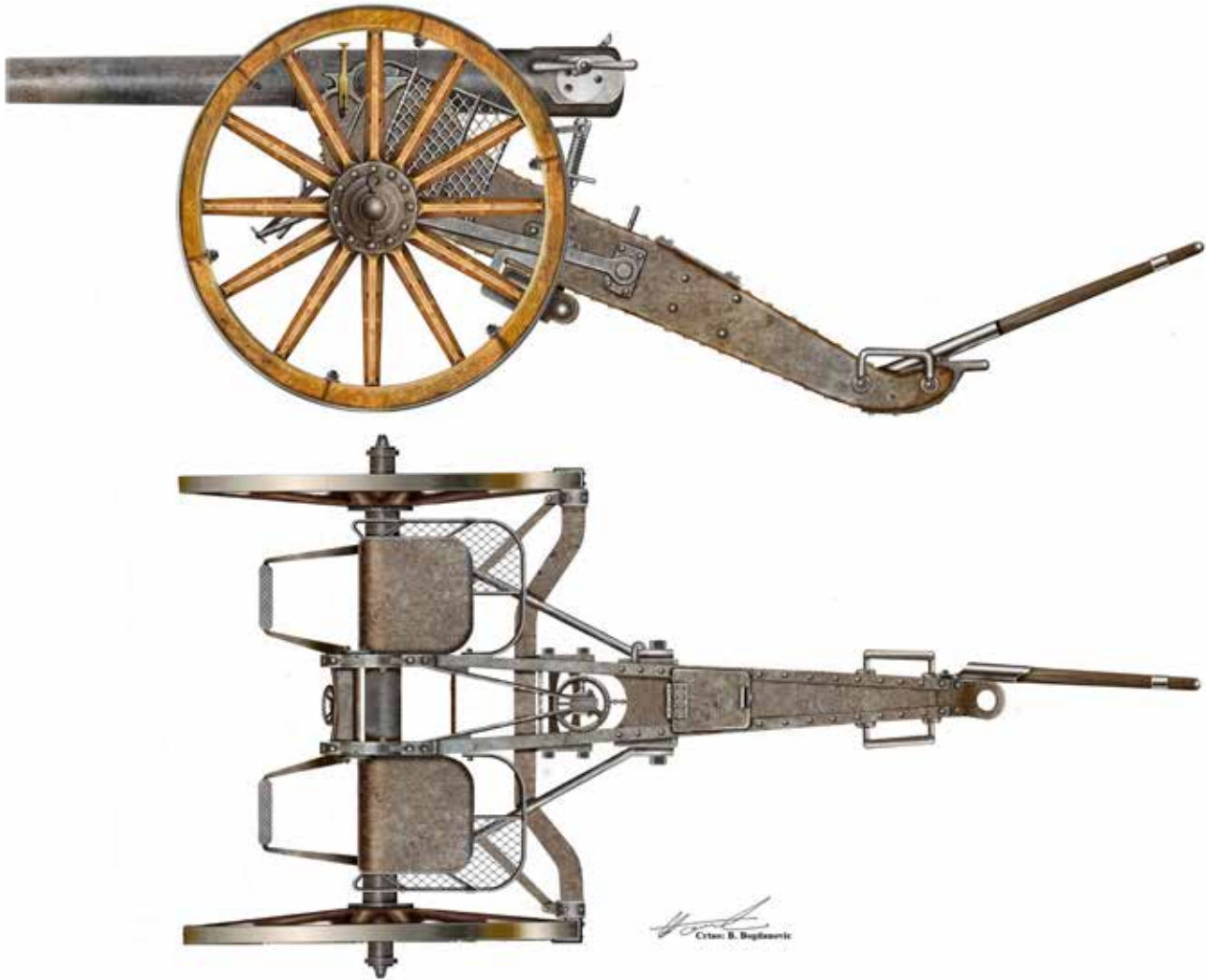
PERIOD 1879–1905. GODINE

Crna Gora je iz ratova 1876–1878. izašla kao pobjednička zemlja sa uvećanom teritorijom, sada i sa *de jure* međunarodnim priznanjem nezavisnosti. No, stanje vojske nije odgovaralo lovorikama kojima je bila okićena. Borbena snaga se zasnivala na zastarjeloj organizaciji, koja se usložila novim oblastima sa većim prilivom boraca, obukom neadekvatnom savremenim zahtjevima ratovanja, nedostatkom obučenog oficirskog kadra i manjkom modernog naoružanja.

Situacija je bila posebno kritična u artiljeriji; obučeni niži i viši komandni sastav, još iz perioda boravka srpskih instruktora, vremenom i tokom rata se istrošio a posebno je bio izražen manjak savremenih topova unifikovanog sistema i kalibara. Iskustva stečena tokom zauzimanja utvrđenih mjesta potvrdila su i neophodnost nabavke opsadnih (tvrđavskih) oruđa.

Prvi korak ka preustrojstvu, odnosno modernizaciji vojske, predstavljalo je dalje preustrojenje državne uprave od 8/20. marta 1879,

inače započeto 1874. godine. Umjesto arhaičnog *Senata*, formirani su *Državni savjet*, *Ministarstvo* i *Veliki sud*. Pri tome, u sastavu *Ministarstva*²⁰⁷ ustanovljeno je šesto, *vojeno odjeljenje* sa vojvodom Ilijom Plamencem na čelu, koje je, *de facto* i *de jure*, predstavljalo *Ministarstvo vojno* (kako se i nazivalo u savremenoj štampi i dokumentima).²⁰⁸ Naime, austrijska štampa je već sutradan, 9/21. marta, prenijela vijest kako je umjesto *Senata* uveden *Državni savjet* (*Staatsrath*) sa šest ministarstava, od kojih je *Ministarstvo vojno* (*Kriegs-Ministerium*) pripalo Iliji Plamencu.²⁰⁹ Crna Gora je *podijeljena na četiri vojena zapovjedništva* (prema austrijskoj štampi takođe je *Das ganze Land wird militärisch in vier Commanden engetheilt*) koja su se imala *stirati o obučavanju vojske, njima pripadajuće, i o svijema stvarima i poslovima, koji se odnose na vojenu državnu snagu...* (Crna Gora) *neće držati stajaće vojske, ali po ovome uređenju koje joj je dao Knjaz, njezin vrhovni zapovjednik, ona će*

Poljski top (*Feldkanone*) 8 cm sistema Krupp L/27 C/73 (C/80).

*biti postavljena u položaj, da potpuno i u svako doba odgovori svojemu pozivu.*²¹⁰

Sekretar Ministarstva vojnog, potkomandir Milo Vujović, tokom preustrojstva iz 1879. predložio je knjazu Nikoli da se, zbog stečenog dijela jadranske obale, formira obalska (opsadna, tvrđavska) baterija sa 300 redovnih artiljeraca, koji bi imali i ulogu pograničnih stražara, a dobijali bi zamjenu svake treće godine. Bez obzira na to što je i sam knjaz bio svjestan nedostatka teških oruđa, ovaj predlog je u tom trenutku odbijen.

Ni novom Uredbom o organizaciji i popisu vojske koja je uslijedila neposredno nakon Vujovićevog predloga, 1880. godine, artiljerija organi-

zaciono nije bitnije mijenjana; smatralo se, naime, da stotinak tobdžija i mali broj upotrebljivih oruđa ne pružaju mogućnost za opsežnije promjene. Prema popisu iz sljedeće, 1881. godine, Crna Gora je raspolagala sa 104 topa različitih sistema i kalibara, sa blizu 30.000 punjenja. Čak je i novina u vidu podjele vojske na dvije klase bila više formalne prirode, prvenstveno zbog mentaliteta boraca – svrstavanje u II klasu smatralo se nekom vrstom degradacije borbenih i moralnih vrlina.

Nasljednik Mila Vujovića na funkciji sekretara Ministarstva vojnog, Milo Martinović, 4/16. februara 1882. godine ponovo je upozorio ministra vojnog Iliju Plamenca na nedostatak

obučenog ljudstva i adekvatnog materijala, pogotovo u slučaju operacija prema Kosovskom i Skadarskom vilajetu ili okupiranoj Bosni i Hercegovini. No, realniji uslovi za modernizaciju artiljerije stekli su se tek 1884, kada je umjesto Sava Vrbice na čelo upravitelja *Topništva* postavljen Jovan (Jovo) Martinović (1850–1922). Jovan Martinović je raporte o preuređenju topništva knjazu podnio 15/27. juna 1884. i 1/13. februara 1885. godine.

Prvi Martinovićev raport se zasnivao na rezultatima popisa upotrebljivog materijala kojim je raspolagala Crna Gora. Prema popisu, 1884. godine funkcionalnu vrijednost je imalo 6 poljskih ostragpunećih (*sulejmanovih*) topova Krupner-Krup C/67/73 kalibra 8 cm, 8 brdskih (*bilećskih*) ostragana sistema *Broadwell* M1870 kalibra 7 cm (65 mm), 6 brdskih (*krfskih*) ostragana sistema Krup M1867 kalibra 6,3 cm, 6 *ostraguna* iz 1862. godine (turskih, iz plijena 1862), dva ruska *ostraguna* i 3 žlijebljena sprijedpuneća topa sistema *La Hitte* M1863 kalibra 85 mm – ukupno 28 ostragpuneća i tri sprijedpuneća oruđa. Martinović je predložio da se od upotrebljivih oruđa formira 6 mješovitih, poljsko-brdskih baterija i svakoj brigadi dodijeli po jedna. Od ljudstva, na raspolaganju je bilo oko 100 artiljeraca obučenih

na kursevima od 1866. do 1875. i sa iskustvima stečenim tokom ratnih dejstava 1876–1878. godine.

Dalje, trebalo je obučiti najmanje 24 oficira, 7 značara (trubača) i 600 nižih činova. Po dva oficira komandovala bi polubaterijama, a po jedan oficir upravljao bi logistikom i administracijom u baterijama jačine po 100 artiljeraca. Knjaz Nikola je usvojio Martinovićev predlog i naložio Ministarstvu vojnom da 1/13. februara o planu obavijesti brigadire narodne vojske.

Kada je u pitanju obuka, knjaz Nikola je još 1883. godine naredio da se 30. novembra/12. decembra na Cetinju okupe postojeći artiljerijski oficiri radi upoznavanja o tehničkim sredstvima kako bi mogli obučavati nove posade. No, prvi četvoromjesečni kurs je pokrenut tek dvije godine kasnije.²¹¹

Kurs je započet 21. aprila/3. maja a *ispiti nad artiljerijom* polagani su 23. avgusta/4. septembra 1885. u zgradi cetinjske osnovne škole. Ispitima su prisustvovali knjaz Nikola, *Knjaz Našljednik Danilo, ministri vojeni* (Ilija) *Plamenac i inostranih djela* (Stanko) *Radonjić* i više državnih zvaničnika. *Učenici su govorili o izradi razne municije, o upaljačima i učinku istih, o značaju i upotrebi artiljerije, o napadu i odbrani*

2. Deutsches Feldgeschütz C73.

Krupov poljski top (*Feldgeschütz*) C/73.

pri raznim terenim teškoćama, o građenju šančeva uopšte, o fortifikacijama raznih konstrukcija, o pronalasku terena, ugla; o sarazmlernoj upotrebi baruta na razne daljine itd... Divni i jasni odgovori... dokazali su da je g brigadijer crnogorskoga topništva Jovo Martinović upotrebio sve sile da se u tako kratkome vremenu (svega četiri mjeseca) postigne što bolji uspjeh.

Učenici su 24. avgusta/5. septembra ispiti-vani iz srpskog jezika, računa, koje je predmete predavao g učitelj Bajo Bracanović (1857–1895)... Za ovijem učenici topništva ispitivani su u pogađanju trubnijeg znakova. U neđelju, 25. avgusta, započelo se gađanje biljege iz 8 cm i 6 cm čeličnih topova... Biljega za manji top bila je na daljini od 1050 metara, a biljega za veći top na 2100 metara... Tako su se izredili u gađanju 24 učenika, svaki je učinio po dva metka. Bilo je učenika koji su sa oba metka pogodili biljegu. Pošto se svršilo gađanje, Nj. V. Knjaz blagoizvolio je izazvati one koji su pogodili biljegu – iz 24 učenika prijavi se njih 16 koji su ubili biljegu. Pošto je sve to svršeno knjaz Nikola blagovolio je javno izreći zahvalnost g brigadijeru Jovu Martinoviću i odlikovati ga ordenom Knjaza Danila III stepena. Za tijem Nj. Visočanstvo zahvalio je učenicima na trudu koji su podělili da se postigne ovakav uspjeh i, praštajući se sa njima, rekao im je: "Zbogom do viđenja u Nikšiću"... Svi ovi mladići proizvedeni su istoga dana za oficire nad artiljerijom sa zadatkom da budu instruktori novim tobdžijama koji su sukoro po Crnoj Gori obučavani, iz svijeh bataljona.²¹²

Tada su, naredbom ministra vojnog Ilije Plamenca, unaprijeđeni i postavljeni za vodne komandire Simo Kovačević, Pero Vukotić, Petar Jovanović, Đoko Đurašković, Risto Drecun, Marko Đurović, Nikola Pulević, Luka Popović, Miloš Radulović, Joko Karadžić, Simo Vuković, Miho Đuričić, Tomo Bošković, Jovan Prelević, Miraš Stojanović, Milosav Mirašević (Bulatović), Spasoje Popović i Jovan Vukičević, dok su unapređenje i postavljenje za komandire brigad-

nih baterija dobili Stevo Vrbica (I brigada), Jovo Plamenac (II brigada), Agica Lakić (III brigada), Joko Adžić (IV brigada), Nastadin Ivanović (V brigada) i Mato Vujisić (VI brigada). Dobrovoljni slušaoci kursa bili su Đole Čakić i Savo Uskoko- vić.²¹³

O prvom kursu govori i detalj zabilježen tokom posjete pruskog princa Fridriha Leopolda (*Joachim Karl Wilhelm Friedrich Leopold Prinz von Preußen*, 1865–1931), koji je na Cetinje do- putovao 31. avgusta/1.2 septembra. Fridrih Leo- pold je 1/13. septembra na Đinovom brdu (863 m iznad Cetinja) prisustvovao vježbanju jedne čete cetinjskog bataljona u gađanju u nišan, a 2/14. septembra je sa knjazom Nikolom krenuo u lov po Bjelošima, nedaleko od Cetinja, ali se zvjerad razbježala od skorašnje mnoge pucnjave iz topova i pušaka.²¹⁴

Drugi kurs je, prema dopisu ministra voj- nog od 11/23. decembra 1885, trebalo organizo- vati u Podgorici početkom naredne godine. Ru- kovodioci topništva su dobili nalog da komandiri sa svoja tri oficira iz svih bataljona i četa brigade odaberu *po stotinu zdravih, hitrih i uglednih mo- maka od 18 do 26 godina i da bude 510 prilično pismenih*. Odabarni polaznici prikupljeni su u Podgorici 31. januara/12. februara 1886, a kurs je trebalo da započne 1/13. februara. No, kako je nedostajalo sredstava, drugi tečaj je skraćen sa četiri na samo mjesec dana. Da mu se ipak pri- davao veliki značaj pokazuje i činjenica da su se knjaz Nikola, ministri Ilija Plamenac, Božo Pe- trović i Stanko Radonjić, vojvoda Lazar Sočica, austrijski opunomoćeni ministar-rezident pu- kovnik Todor plemeniti Milinković (*Theodor Rit- ter von Milinkovic*, 1840–1903), otomanski mi- nistar-rezident Dževad-paša (*Ahmet Cevat Paša*, 1851–1900) sa sekretarom poslanstva i sekretar ruskog poslanstva Vurcelj (*П. Д. Вурцель*) izme- đu 29. aprila i 2/14. marta uputili u Podgoricu da prisustvuju završnim vježbama i ispitima. Ispiti i vježbe održani su 4/16. marta 1886. godine.²¹⁵

list je 5/17. februara, ne bez ironije, aludirajući na pisanje *Glasa Crnogorca* od 1/13. januara, naveo kako je Nikola svojim lojalnim podanicima preko službenog glasila objavio da je ovo putovanje čisto privatnog karaktera, sa željom da se upozna sa poljoprivredom, industrijom i trgovinom i saznanja prenese u svoju zemlju.

Tokom boravka u njemačkoj prestonici, 6/18. februara primljen je kod cara Vilhelma I (1797–1888) i carice Auguste (*Augusta von Sachsen-Weimar-Eisenach*, 1811–1890). U februaru (7/19) je sa carem prisustvovao pozorišnoj predstavi, a istog dana je imao susret i sa kronprincom Fridrihom Vilhelmom (1831–1888) i princom Viktorijom (*Victoria Adelaide Mary Louisa*, 1840–1901), kancelarom Bismarkom (*Otto von Bismark*, 1815–1898), ali i ruskim poslanikom, grofom Šuvalovim (*Павел Андреевич Шуваалов*, 1830–1908).²¹⁹

Tokom ovih razgovora sa njemačkim vlastima, knjaz je, vjerovatno, preliminarno pregovora o dozvoli za kupovinu novih oruđa, a ruskog poslanika je obavijestio o obećanjima dobijenim u Petrogradu u pogledu finansijskih sredstava. Knjaz je iz Berlina otputovao u Beč, kao važnu stanicu radi dobijanja austrijske dozvole za eventualni prenos topova preko austrijske teritorije.²²⁰ Obezbijedivši saglasnost političkih krugova u Beču, knjaz se vozom prebacio do Trsta, odakle je Lojdovim parobrodom *Trieste* stigao do Meljina. U Meljinama, u kajiti parobroda je prenoćio, da bi na Cetinje, preko Kotora, prispio 14/24. februara.²²¹

Početak aprila iste godine, u Beč, Berlin i Pariz, radi odabira najpogodnijih tipova i modela topova, upućeni su predsjednik Državnog senata vojvoda Božo Petrović i artiljerijski oficir Jovo Martinović.²²² Božo Petrović je dobio preporuke ruskog ministra-rezidenta Argiropuloa, što mu je omogućilo kontakte s ruskim diplomatama u Parizu i Berlinu i olakšalo davanje garancija eventualnom isporučiocu. Argiropulo je

8/20. aprila potvrdio ruskom poslaniku u Berlinu, grofu Šuvalovu, da je Petrograd obezbijedio finansijska sredstva, te da berlinskim bankarima može garantovati pravovremenu isplatu. Jovo Martinović se u Berlinu odlučio za dvije baterije (8 oruđa) poljskih i četiri baterije (16 oruđa) brdskih topova sistema *Krupp - 7.5 cm Feldkanone L/27 C73(C/80)* i *7.5 cm Gebirgskanone L/13 C/80*.

Frikciona blokada (kočnica, *backenbremse*) točkova radi smanjenja trzanja.

Kako bi se izbjegle smetnje koje bi mogle biti napravljene u Beču, u slučaju direktnog iskrcavanja ratnog materijala u Baru (nemogućnost uvida u vrstu materijala), crnogorski delegati su u dogovoru Argiropulom i ruskim poslanikom u Berlinu grofom Šuvalovim (*Павел Андреевич Шуваалов*, 1830–1908) odlučili da topove transportuju preko Kotora. U Esenu (*Essen*) je sa koncernom *Krupp* potpisan ugovor o kupovini 24 oruđa, 3.000 granata, 600 šrapnela, 300 zapaljivih granata, 100 karteča i odgovarajućeg topovskog pribora, uz uslov da se materijal željeznicom prebaci do Hamburga.

Kako su novčana sredstva već bila depnovana, čitava transakcija je izvršena bez ruskih posrednika. Prenos oruđa do Kotora ugovoren je sa kompanijom za izvoz i pomorski transport, *Müller & Co, R. H. (Ferdinandstrasse 67)*.²²³ Božo

Petrović se na Cetinje vratio 29. avgusta/10. septembra, samo šest dana nakon okončanja prvog artiljerijskog kursa.²²⁴ Bečki *Vojni list* je 16/28. septembra donio kratku zabilješku o predstojećoj reorganizaciji crnogorske vojske i o putu predsjednika Senata (*Senats-Präsidenten*) Boža Petrovića-Njeguša radi nabavke novog naoružanja: *Ober-Wojwoda Petrović je naručio više baterija Krupovih topova (mehrere Batterien Krupp'scher Geschütze) sa municijom. Kako je Kneževina materijal isplatila, upravo se očekuje isporuka iz Hamburga u Kotor. U Kotor je već doputovalo dosta crnogorskih oficira sa ciljem da organizuju prenos oruđa u Cetinje.*²²⁵

Brdski top (*Gebirgskanone*) 7.5 cm sistema Krupp L/13 C/80.

Oruđa – šest baterija, koje brdskijeh, koje poljskijeh – su u Kotoru bez smetnji prošla austrijsku carinsku kontrolu i prebačena do Bara, odakle su 8/20. septembra 1886. stigla na Cetinje: *Novi topovi za crnogorsku vojsku, naručeni proljetos u velikoj fabrici Fr. Krupa u Esenu, doneseni su (8/20. septembra) preko Kotora i Bara*

(na Cetinje). *Imaju 6 baterija, koje brdskijeh koje poljskijeh. Uz topove je i potpuna sprega i pribor i dovoljna džebana.*²²⁶ *U srijedu ujutro 10 (22) septembra mjeseca u Rijeci Crnojevića (su se pojavili) vojnici koji su (9/21. septembra) otišli da novonabavljene topove dovuku sa Cetinja na Rijeku, odaklen (je trebalo da se voze) put Podgorice i Spuža. Prekrasno je bilo videti, 24 krupova topa od najnovijega sistema. (Kolona se zaustavila) kod pristana, odaklen će se sjutri dan (11/23. septembra) topove u lađe za Plavnicu i Podgoricu tovariti. Kod topova su (bili) minstar vojni (Ilija Plamenac) i brigadir topništva (Jovo Martinović). Jedan od Riječana im (je rekao) kako je Njegovo Visočanstvo viteški Gospodar i Knjaz Nikola I, najmilostivije izvolio počastiti sekretare knjaževog ministarstva, davši im jedan od novih topova da ga oni sobom povuku na Rijeku i da mu nađenu ime koje sami hoće, kojim će se imenom*

u buduće zvati. Oruđu su nađenu ime Prizren. Topovi su odmah tovareni u lađe (i) izjutra dan u 7 sati svi su navezeni bili i krenuli put Plavnice. Kad bi sad Ivan-beg ustao i vidio iz svoje kule, kakve je zamjenike njegovom Krnji i Zelenku dobavio Viteški Našljednik, spokojan bi se vratio u svoje vječno boravište.

Brdski top sistema *Krupp L/13 C/80 (Gebirgskanone 7.5 cm L/13)* koji su nabavile i Crna Gora i Osmanska Imperija. Katalog *Etablissement Fried. Krupp, Essen, 1889.*

Posljednji navod najbolje upućuje na romantičarsku ideju da su oruđa zaplijenjena na Žabljaku 10/22. marta 1835. poticala još iz vremena Ivana Crnojevića.²²⁷ Opisani transport je bio dio realizacije Martinovićevog plana iz 1884 godine da se 36 topova (24 nova i 12 starih) rasporedi u 6 baterija (baterija od po 6 oruđa), od kojih bi po jedna bila detaširana u svaku od šest postojećih brigada. Prvoj, drugoj i trećoj brigadi dodijeljene su baterije od po dva poljska i četiri brdska novoprispjela topa 75 mm sistema Krup, a četvrtoj, petoj i šestoj brigadi pripale su baterije

sastavljene od po dva nova Krupova brdska topa 75 mm, dva poljska *sulejmanova* 8 cm i dva brdska *bilečka* oruđa 65 milimetara.

Kako bi sve baterije bile operativne, još u oktobru 1884. godine je takođe preko Hamburga nabavljeno 2.150 granata 65 mm za *bilečke*, 1.160 granata 6 cm za *krfske* topove i nedostajući alat i pribor. Kako je pri ovakvoj raspodjeli bio dovoljan broj novih i *bilečkih* oruđa, *krfski* topovi sa municijom su zadržani u rezervi.²²⁸

Crnogorci su se 1886. godine odlučili za oruđa koja se po konstrukciji nisu razlikovala od topova koje je u isto vrijeme naručila Osmanska imperija. Osmanska vlada (*Osmanlı Hükümeti*) je u junu 1885. godine, od Krupovog koncerna iz Esena, naručila 500 topova različitih kalibara za ukupno 11 miliona maraka, sa rokom isporuke od 45 mjeseci. No, zbog međunarodnih komplikacija, Krup se 8/20. decembra 1885. obavezao da Istanbulu hitno isporuči 120 poljskih topova. Prema novom planu od februara 1886, osmanskoj armiji je bilo neophodno 426 Krupovih poljskih (*sahra*) oruđa. Kada je u avgustu 1886. ugovor zvanično potpisan, Krup se obavezao da će, ukoliko Istanbul uplati avans od 397.683 lira, 308 poljskih topova isporučiti u roku od 38 mjeseci. Turska je nabavila poljske topove (*Feldkanone*) 75 mm (8 cm) L/27 C-80 M1885 (u osmanskoj vojsci poznatiji kao *mantelli*) i 78,5 mm (8 cm) L/27 C-73, kao i brdska oruđa (*Gebirgskanone*) 75 mm (8 cm) L/13 M1885.²²⁹

Ovi tipovi topova su se zasnivali na Krupovom cilindrično-klinastom zatvaraču (C/73) sa Brodvelovim zaptivnim prstenom, a bili su postavljeni na krutim lafetima. Odabrana oruđa su u suštini bila slična ili čak identična sa ruskim, njemačkim i topovima zaplijenjenim u ratu 1876–1878 (*sulejmanova*, *bilečka* i *medunci*). Tako je Crnogorcima konstrukcija već bila poznata (malo se razlikovala od one iz šezdesetih godina XIX vijeka), što je znatno olakšavalo obuku.

**Poljski top (*Feldkanone*) 8 cm L/27
C/73 (C/80)**

kalibar 75 mm
masa cijevi 300 kg
dužina cijevi 2000 mm – 27 kalibara
masa topa u brobenom položaju 760 kg
broj žljebova 24
korak žlijeba 2700 mm
početna brzina granate 460 m/s
elevacija + 24° / + 8°

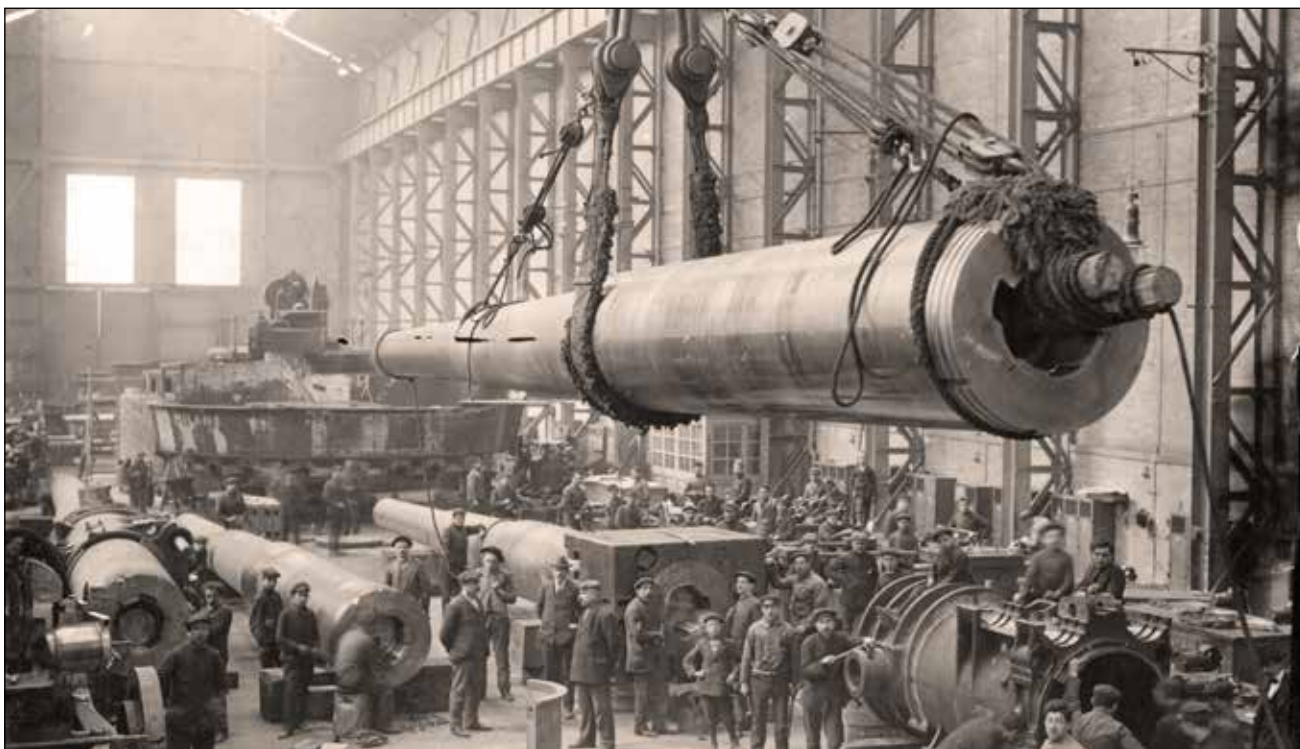
**Brdski top (*Gebirgskanone*) 7.5 cm
L/13 C/80.**

kalibar 75 mm
dužina cijevi 970 mm – 13 kalibara
dužina topa 1800 mm
širina topa 830 mm
visina topa 660 mm
početna brzina granate 300 m/s
elevacija –10° / +20°
maksimalni domet 3.9 km

Obuka artiljerijskog kadra

Prispjeće novog materijala diktiralo je nastavak kurseva prekinutih 4/16. marta 1886. godine, prvenstveno radi upoznavanja sa novim njemačkim oruđima. Prema naredjenju Jova Martinovića, 25. oktobra/6. novembra 1887. je organizovan kurs za *produženje nauke oko novijeh topova*.²³⁰ Prvo opsežnije gađanje (*manovra tobdžija i brigade*) iz novih oruđa održana je 20. jula/1. avgusta 1890. godine. Gađanjima na pre-

voju Belvedere kod Cetinja prisustvovali su *Knjaz Nikola, Knjaz Našljednik Danilo, predsjednik ministarskog Savjeta i ministar unutrašnjih djela Božo Petrović, austrougarski vojni poslanik Todor Malinković, ministar vojni vojvoda Ilija Plamenac i ministar inostranih djela Gavro Vukotić* a pokaznom vježbom je rukovodio *komandir topništva I brigade Stevo Vrbića*.

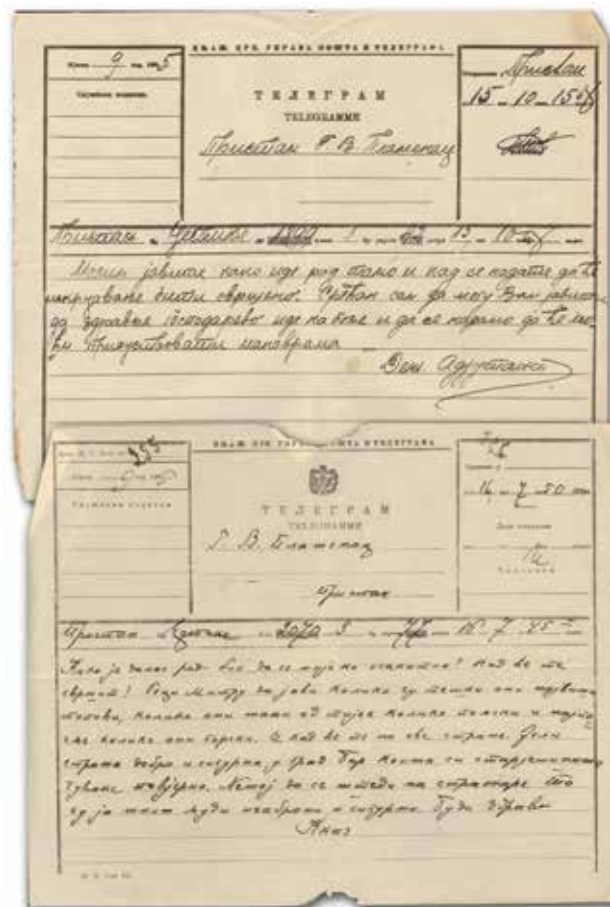

Artiljerijski arsenal Đenova (*Stabilimento Artiglieria gio. Ansaldo & C, Genova, Nova cita digitale, 12*). F.A. n. 28263.

Posebnu pažnju je skrenulo prisustvo Mitra, sina pokojnog Boška Martinovića, koji je u Italiji sa odličnim uspjehom položio ispit oficirski od artiljerije. Gađanje je vršeno iz jednog velikog topa; prvo je testiran krajnji domet (pokazao se većim od 7 km), a potom se gađalo u nišan postavljen na distanci od 3.000 m u pravcu Ceklina. Iz oruđa su dejstvovali samo obični vojnici i to odabrani kockom, kao i Svijetli Našljednik. Todijski glavari su po završetku vježbe o njenom uspjehu telegrafski obavijestili svoga brigadijera, Jova Martinovića, koji se nalazio u Nikšiću.²³¹

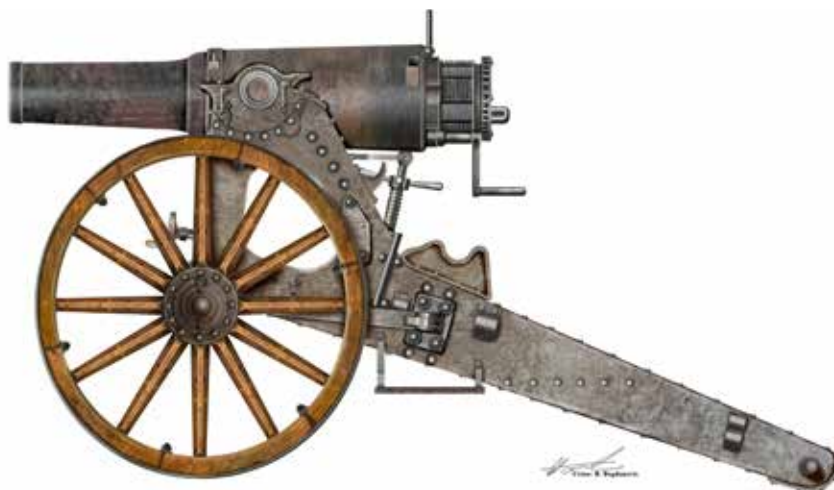
Vježba je bila uvod u praktični kurs za oficirske zastupnike na koji je upućeno po tri pitomca iz svake od šest brigada (18 boraca). Za polaznike su birani mladići uzrasta od 18 do 20 godina, sa završena 4 razreda osnovne škole. Kurs je započeo gađanjem nišana pod Đinovijem-Brdom, 21. oktobra/2. novembra 1890. godine. Radi primjera polaznicima koji su izbjegavali službu u artiljeriji zbog nemogućnosti iskazivanja hrabrosti u direktnoj borbi sa neprijateljem, u gađanju su učestvovali prvo sam Gospodar, Njegovo Visočanstvo Knjaz Nikola, pa redom vojvode i članovi diplomatskog tijela, pa vojnici.²³² No, kurs je, opet zbog nedostatka materijalnih uslova, trajao samo do kraja februara 1891. godine.

Iako su svi polaznici položili završne ispite, nisu raspoređeni na oficirske položaje. Osmoricu podoficira sa ovog kursa je pet godina kasnije, po sopstvenoj molbi, omogućen prijem na prvi tečaj Artiljerijske škole na Cetinju. Novinu u ustrojstvu i obuci predstavljalo je formiranje bataljona Stajaće vojske, 2/14. avgusta 1896. godine. Vojnici prvog bataljona prikupljeni su 3/15. avgusta na Cetinju, gdje su im oduzete puške sistema Werndl a podijeljene nove,

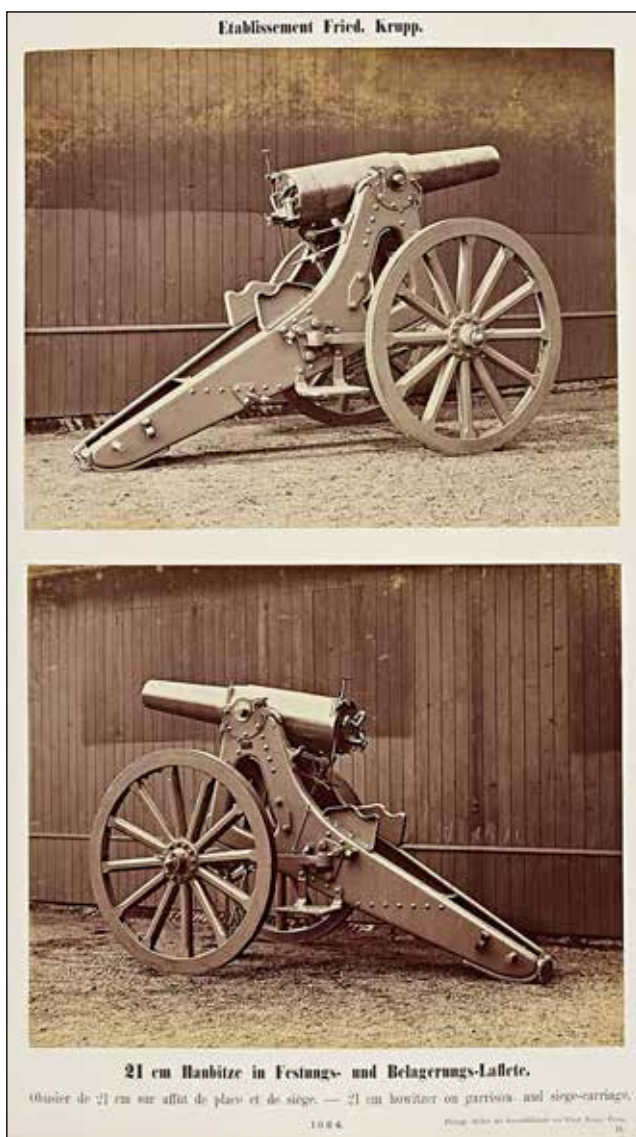

Telegramska prepiska vojvode Ilije Plamenca i knjaza Nikole oko iskrcavanja i prenosa italijanskih topova. Bar, Pristan – Cetinje, 28 septembar 1905.

sistema Berdan.²³³ Po Uredbi od 1/13. septembra 1895. godine,²³⁴ služba u Stajaćoj vojsci trajala je četiri mjeseca, tako da se za period od godi-

Opsadna haubica 21 cm GRC Mod.1889 (obica d'assedio da 21 GRC).

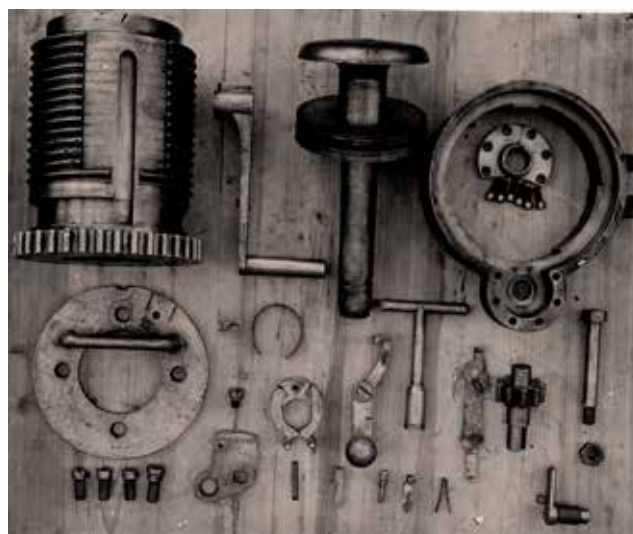
Haubica 21 cm *Krupp* na tvrđavskom i opsadnom lafetu. Katalog *Etablissement Fried. Krupp, Essen, 1884.*

nu moglo smijeniti tri klase vojnika, a svaki krug službe obuhvatao je oko 500 vojnika. Četvoro-mjesečna obuka prvog bataljona završena je 29. novembra/11. decembra 1896, a mladi vojnici su, uz čestitke knjaza Nikole, prestolonasljednika knjaza Danila i sekretara ruskog poslanstva Vurcelja (*П.Д. Вурцель*), svečano raspušteni kućama, s tim da je odmah trebalo da započne školovanje nove generacije.²³⁵

Artiljerijska podoficirska škola sa komandrom Mitrom Martinovićem na čelu započela je

rad 3/15. decembra iste, 1896. godine. Prva generacija od 16 polaznika je završne ispite polagala od 1/13. do 23. decembra 1899/4. januara 1900, a knjaz Nikola ih je 14/26. februara 1900. u Spuzi proizveo u potporučnike. Ovo su, dakle, bili prvi oficiri koji su školovanje završili u zemlji. Nešto ranije, 1/13. aprila 1898, na Cetinju je sazvana i prva brdska baterija stajaće vojske. Obuka 16 deščara i 55 vojnika trajala je od 14/26. aprila do 15/27. avgusta 1898. godine, *kada su se svi vojnici artiljeristi vratili svojim porodicama čila duha i potpuno zdravi a g. Komandir i g.g. artiljerijski oficiri i podoficiri poslje sjajnog uspjeha (mogli su) mirno i sa zadovoljstvom provjesti vrijeme zasluženoga odmora koga imaju mjesec dana...*²³⁶

Prva Podoficirska artiljerijska škola pokrenuta je na Cetinju 1903. godine, ali je 1/14. septembra preseljena u Nikšić. U prvoj polovini oktobra iste, 1903. godine, knjaz Nikola je odobrio *Uredbu o ustanovi brigade stojeće vojske i osnivanju vojničke škole na Cetinju.* Za komandanta brigade naimenovan je brigadir Janko Vukotić, za komandanta I bataliona – komandir Mašan Božović, za komandanta II bataliona – komandir Milutin Nikolić, za komandanta vojničke škole – đeneral-štabni komandir Milutin Vukotić, a za honorarne profesore u školi – redovni profesori

Cilindrični čepni zatvarač sa sektornim navojem na italijanskim topovima sistema *De Bange.*

ri *Knj. Crnogorske Velike Gimnazije na Cetinju* Živko Dragović, Filip Jergović, Milo Kovačević, Mirko Mijušković i Špiro Tomanović.²³⁷

Programom je bilo predviđeno da se obuka obavlja u jednoj poljskoj i jednoj brdskoj bateriji. Nastava je započeta 1/13. oktobra 1903. a okon-

čana 1/13. aprila 1904. godine. Nakon položenih ispita, pitomci su proizvedeni u desečare i trebalo je da budu raspoređeni u učebne baterije. No, već 20. oktobra /3. novembra iste godine oni su nastavili školovanje u novopokrenutoj Artiljerijskoj oficirskoj školi.

Italijanska isporuka artiljerije 1905. godine

Krupovi topovi su u Crnu Goru prispjeli u vrijeme pojave malodimnog baruta i samo nekoliko godina pred preorijentaciju evropskih armija na brzometne sisteme sa elastičnim lafetima, pa su ubrzo zastarjeli. Sem toga, Crnogorci 1886, zbog ograničenih finansijskih sredstava, nisu popunili opsadnu artiljeriju, što se smatralo velikim propustom. Upravitelj topništva, Jovo Martinović, još 1882. je skretao pažnju da će, u eventualnom ratu sa Turskom, nedostatak opsadnih topova znatno usporiti operacije oko utvrđenih mjesta.²³⁸

Osmanska imperija je, naime, oko Crne Gore imala dubinski raspoređena utvrđenja, a Austrougarska je duž granice ubrzano gradila pojasni sistem fortifikacija sa težištem na Boku Kotorsku. Knjaz Nikola je bio svjestan ovih opasnosti i u više navrata pokušao da teška oruđa (10 topova) nabavi u Petrogradu. No, usljed trenutnih političkih odnosa, Rusi nisu bili spremni da udovolje ovim zahtjevima. Pavle Rovinski je 1901. godine pisao da, što se tiče topova, *osim zastarjelih, nabavljenih tokom poslednjeg rata, postoji samo nekoliko novih, Krupovih baterija.*

Priprema za probno gađanje iz haubica kalibra 21 cm. Cetinje, 21. juni 1906. godine. Pored oruđa oficiri Milo Radonjić, Marko Martinović (?), Petar Lekić i Miloš Medenica.

Crnogorci, inače, veoma cijene artiljeriju i pridaju joj veliki značaj.²³⁹

Pregled crnogorske artiljerije na početku XX vijeka dao je i potpukovnik osmanskog Glavnog štaba (*Erkan-i Harbiyye*), Mehmed Subhi (*Kolağası Mehmed Subhî*):

Subhijev rad je značajan pošto se u to vrijeme jedino osmanska imperija osjećala ugroženom u svom evropskom dijelu i pomno je pratila naoružavanje balkanskih susjeda. Subhijev pregled, iako je imao i nedostataka, ukazuje da crnogorska artiljerija još uvijek nije raspolagala

Naoružanje Crne Gore 1900. godine Artiljerija (<i>Karadağ ve Ordusu, Istanbul 1901</i>)		
Broj topova	Kalibar	Vrsta, sistem, model, poreklo
6	8,7 cm	poljski top <i>Krupp</i>
6	7,5 cm	poljski top <i>Krupp</i>
2	9 funti-10,7 cm	poljski top ruski (M1867)
18	7,5 cm	brdski top <i>Krupp</i>
8	6,5 cm	brdski top <i>Krupp</i>
1	7,85 cm	poljski top čelični, <i>Krupp (sulejmanovi)</i>
2	4 funte – 9 cm	poljski top ruski (M1867)
4	12 funti – 12 cm	poljski top sprijedpuneći
2	(3 funte)	poljski top sprijedpuneći britanski (<i>Whitworth</i>)
10	3 funte – 6,5 cm	brdski top (<i>Broadwell</i>)
6		brdski top <i>graniyerkari (?)</i>
8		brdski top sprijedpuneći
4	15 cm	kratke haubice
1	15 cm	novi model
2		stara modela

Od pobrojanih topova, upotrebnu vrijednost imalo je:
 36 brdskih
 15 poljskih
 17 opsadnih
 Ukupno, 68 oruđa

Tabela 1

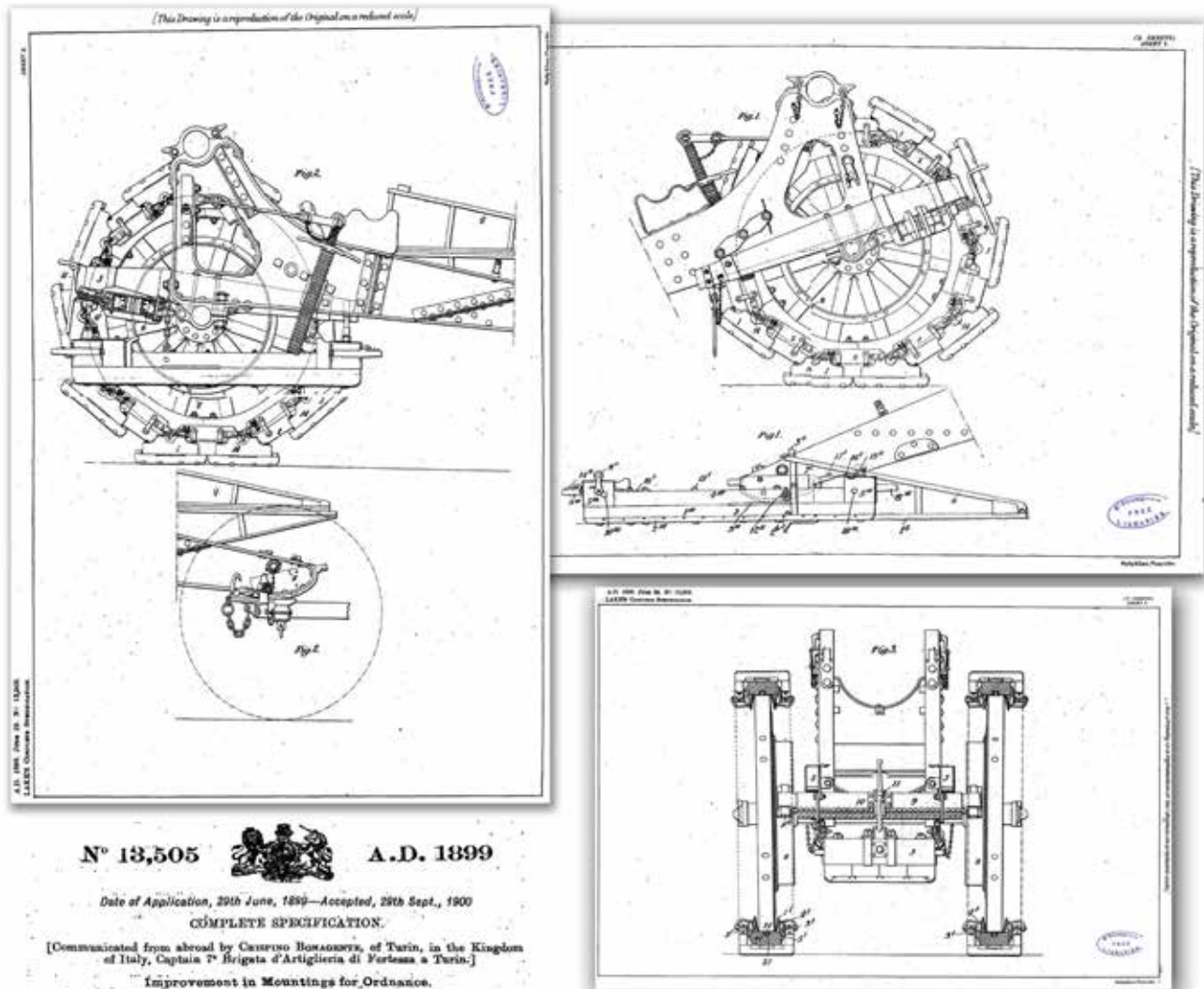
Italijanske haubice 21 cm M1889 na borbenom položaju. Na točkovima oruđa montirane su papuče – *gusenice* sistema *Bonagente*.

Haubica 21 cm M889 na borbenom položaju. Oruđe ima gusenice Bonagente i u pozadini, pripremljene klinove za ublažavanje trzanja.

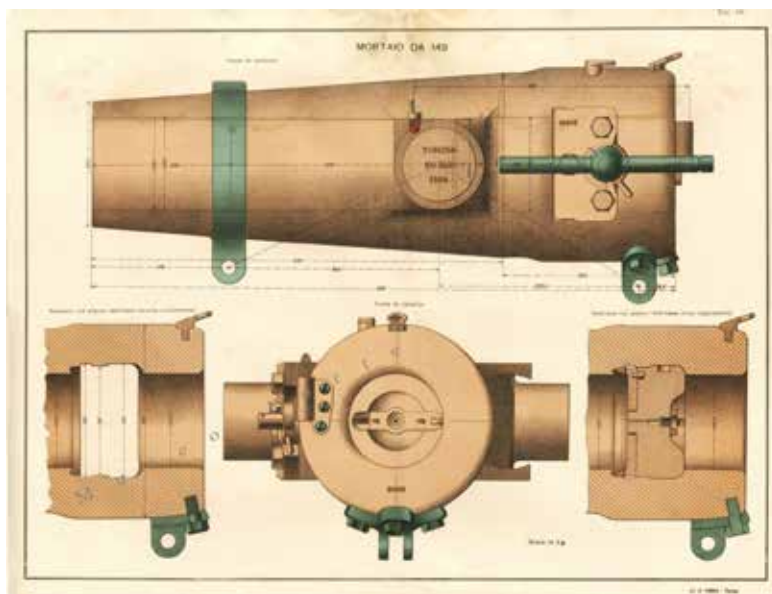
teškim oruđima. Knjaz Nikola je bio svjestan da u okruženju u kome se nalazila, sa obalom izloženom dejstvima sa mora i forovima susjednih zemalja duž kopnene granice, bez opsadne odnosno obalske artiljerije zemlja nije mogla da vodi eventualni rat.

Kada je u pitanju nabavka teških topova, Crna Gora početkom XX vijeka nije mogla da računa na Rusiju, bilo da se radilo o ustupanju potrebne materijalne opreme, bilo o davanju novčane dotacije za nabavku u inostranstvu. U takvim okolnostima, Cetinju su u prilog išle ekspanzionističke

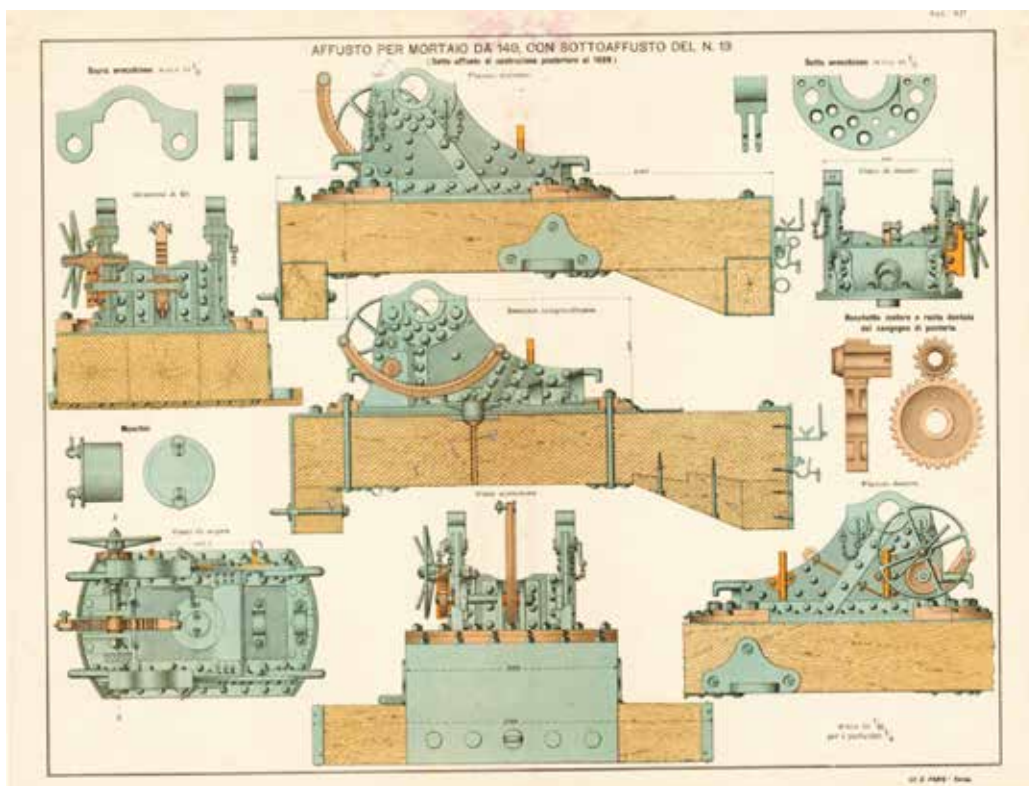
aspiracije Kraljevine Italije prema Balkanu i porodične veze za kraljevskom kućom Savoja. Unapređenje odnosa sa susjednom rastućom silom imalo je ne samo vojne, nego i ekonomske i strateške ciljeve.

Ubrzo nakon udaje Jelene Petrović (1873–1952), za Vitoria Emanuela (*Vittorio Emanuele III di Savoia*, 1869–1947), 24. oktobra/5. novembra 1896, interesovanje Kraljevine Italije za Crnu Goru je, osim dinastičkog, dobilo i političko-ekonomski karakter.²⁴⁰ Nakon poraza pretrpljenih 1896. u Prvom abisinskom sukobu, Italija je, u težnji da sprovede unutrašnju stabilizaciju i pospješi ekonomski razvoj, privremeno odustala od kolonijalnih aspiracija u Africi. No, postavljeni ciljevi bržeg ekonomskog razvoja podrazumijevali su preorijentaciju političkih i ekonomskih interesa ka Mediteranu.

Cijev opsadnog merzera (*mortire*) 15 cm GRC Mod.1889 (*mortario da 149*). Italijanska kolorisana litografija iz epohe.

Prema zaključcima kongresa *Italijanskog geografskog društva (Società geografica italiana)* iz 1896, Crna Gora, zajedno sa Albanijom, tretirana je kao prostor od životne važnosti, istorijski

Nepokretni lafet sa postoljem za merzer 15 cm GRC Mod. 1889. Italijanska kolorisana litografija iz epohe.

i geografski predodređen za italijansko ekonomsko i političko prisustvo. Zato su Pjero Foscari (*Piero Foscari*, 1865–1923) i Đuzepe Volpi (*Giuseppe Volpi*, 1877–1947), uz podršku Italijanske komercijalne banke (*Banca Commerciale Italiana*), formirali takozvanu *Venecijansku grupu* (*gruppo veneziano*) finansijera.²⁴¹ Početkom 1903. godine, na poziv Luja A. Vojnovića (1864–1951), grupa je posjetila Crnu Goru i od vlade dobila niz koncesija za eksploataciju privrednih resursa i razvoj saobraćajne infrastrukture u zemlji.

Foscari je dobio koncesije za izgradnju luke Bar, pruge Bar–Nikšić (zamišljene kao prve dionice pruge između Dunava i Jadrana), te na eksploataciju različitih ležišta minerala i šuma. Radi sprovođenja ovih planova, u januaru je formirana *Italijansko-crnogorska unija* (*Sindacato italo-montenegrino*) na čije čelo je 6/19. februara postavljen Foscari. Iz Unije je nastalo *Društvo zadružne režije crnogorskog duvana* (*Regia cointeressata dei tabacchi del Montenegro*, od 1905 – *Crnogorsko anonimno društvo*) sa sjedištem u Veneciji, a 2/15. jula 1905 – *Anonimno crnogorsko barsko društvo* (*Compagnia di Antivari – Anonima Montenegrina, Roma, via del Quirinale 21*), sa kapitalom namijenjenim izgradnji barske

Crnogorski merzer (*mortira*) 15 cm M1889 na borbenom položaju kod Skadra.

luke i željezničke veze sa zaleđem. U vrijeme ovih aktivnosti na čelu italijanske vlade bio je Đovani Đoliti (*Giovanni Giolitti*, 1842–1928), a poslanik na Cetinju – Luidiji Kuzani Konfalonijeri (*Luigi Cusani Confalonieri*, 1881–1934).

Merzer (*mortira*) 15 cm Mod.1889.

Knjaz Nikola je 10/23. marta 1905. sa svoje jahte *Rumija* postavio kamen temeljac sa svojim urezanim imenom i titulom za buduću Luku Bar. U ime *Barskog društva* svečanom činu su prisustvovali grof Pjero Foscari, Đuzepe Volpi, kapetan Koleti, te barski nadbiskup Šimun Milinović (1886–1910).²⁴²

Na Cetinju je 27. juna 1906. potpisan *Ugovor o gradnji i eksploataciji barskog pristaništa sa dodatnom slobodnom zonom i željeznicom od Pristana do Skadarskog jezera, kao i plovidbi mehaničkim sredstvima po Skadarskom jezeru*. U ime crnogorske vlade potpis je stavio ministar finansija i građevina Andrija Radović (1872–1947),

Mortira 15 cm M1889 u transportnom položaju.

Pravila za gađanje iz 15-cm mortirnih poljskih baterija, izdanje Kraljevskog crnogorskog Ministarstva vojnog, Cetinje, 1910.

a u ime Barskog društva predsjednik Roberto Paganini (1849–1912) i savjetnik Josip (Đuzepe) Volpi, bivši guverner Tripolisa i ministar finansija Kraljevine Italije. Barsko društvo se obavezalo da će radove početi najkasnije 1. maja 1906, a završiti 1. jula 1909, a kao dokaz, položilo je kauciju od 200.000 kruna. Projekat Luke i Novog Bara uradio je Koen Kalja (*Enrico Coen Cagli*).

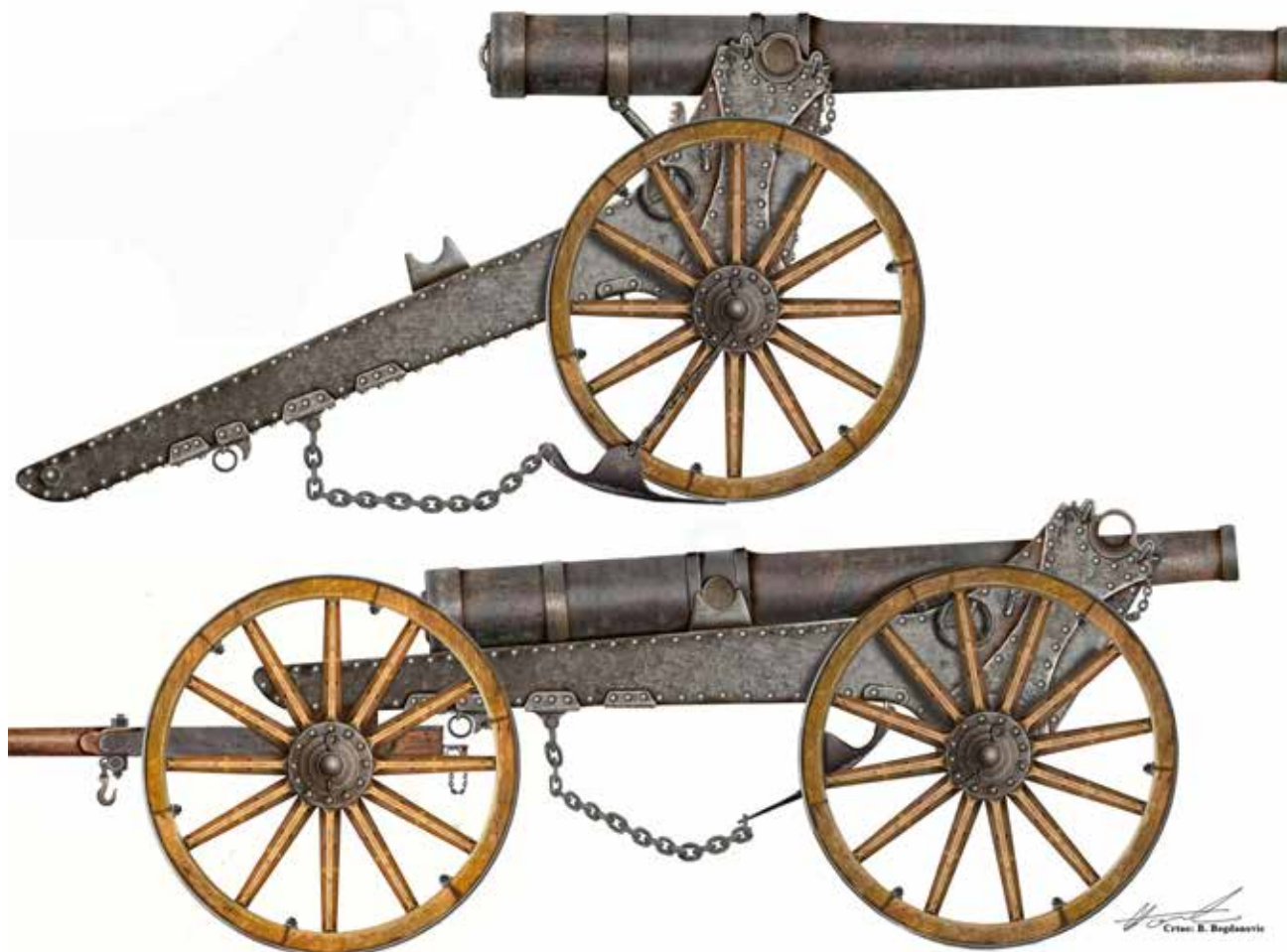
U luci je prvih godina izgrađen samo lukobran (*Pristan*) uz koji su mogli da pristanu parobrodi i vrše istovar tereta sopstvenim sredstvima, što će se pokazati presudnim u operacijama tokom Prvog svjetskog rata. Ministarski Savjet je na sednici održanoj 8 (21) oktobra 1909, a na osnovu Zakona od 31. januara (12 februara) iste godine kojim se Knjaževska Vlada ovlašćuje na predavanje slobodnog Barskog pristaništa javnom saobraćaju, donio rješenje Br. 270/a, da se u smislu ugovora sa Barskim Društvom kao i docnijih sporazuma, a prema referatu komisije, obrazovane u svrhu ocjene radova u pristaništu, Barsko pristanište 10 (23) oktobra oglasi slobodnim.²⁴³

Svečanom puštanju u rad *Slobodne Barske luke*, 10/23. oktobra, prisustvovali su Đ(uzepe) Volpi, glavni direktor knj. monopola duvana u

Veneciji, Viko Mantegaca (*Vico Mantegazza*, 1856–1934), ministar finansija i građevina Dušan Vukotić (1874–1916) i predsjednik Državnog savjeta Marko Đukanović (1860–1930) kao izaslanik Vlade, te barski nadbiskup Šimun Milunović (1886–1910).²⁴⁴

Uspostavljanje prvih ekonomskih odnosa 1903, kao i navedeno ustupanje koncesija italijanskim kompanijama i realizacija pobrojanih projekata, imali su za cilj da se u Rimu, između ostalog, obezbijedi i pomoć u nabavci materijala neophodnog za modernizaciju crnogorske artiljerije.

Crnogorski vojni krugovi, predvođeni knjazom, kako je već napomenuto, zbog okruženja u kome su susjedi na granicama podigli niz stalnih utvrđenih punktova (tvrđava, forova, blokhausa), trudili su se da iskoriste ove pogodnosti i teška, opsadna oruđa nabave iz Italije. Više anegdotski vrijedi citirati Potapova, prema kome se knjaz Nikola opredijelio za nabavku teških topova nakon što je od konfindenata, 1904. godine, dobio izvještaj o mišljenju načelnika austrougarskog generalštaba, Ferdinanda Beka. Bek je, navodno, tokom inspekcije kotorskih vojnih objekata, izrazio bojazan da bi ova baza bila ugrožena ukoliko

Top 120 mm BR Mod. 1887 (*Cannone da 120/25*) u borbenom i pohodnom položaju. Oruđe je u suštini identično sa francuskim *Canon de 120 Long Modèle 1878 de Bange*.

bi Crnogorci na dominantnim visovima iznad zaliva rasporedili velikokalibarsku artiljeriju.²⁴⁵

Štaviše, Austrougarska je nabavku materijala iz Italije tokom Velikog rata iskoristila i u propagandne svrhe, tvrdnjom da topovi u suštini i nisu bili crnogorski: u katalogu *Ratne izložbe* u Beču 1916, navedeno je da su Italijani sve do 1915. godine samo glumili prijateljsku zemlju, a da su se pripremali za napad koncentrišući artiljerijski materijal u Crnoj Gori.²⁴⁶

Knjaz Nikola je 28. aprila/11. maja 1904. u Italiju, sa ciljem da ispita mogućnosti i uslove nabavke artiljerijskog materijala, poslao brigadira Mitra Martinovića. Martinović je trebalo da sazna cijene brdskih oruđa kod privatnih proizvođača. Smatralo se da italijansko Ministarstvo

vojno neće odobriti narudžbine kod državnih zavoda, opterećenih proizvodnjom za domaću armiju. Treba naznačiti da italijanska armija u to vrijeme nije raspolagala modernim, brzometnim artiljerijskim materijalom. Istovremeno, trud oko nabavke oruđa iz Italije trebalo je skrivati od poslanika Potapova, kako se ne bi pokvarili diplomatski odnosi sa Rusijom. No, Potapov je od svojih povjerenika redovno obavještavan o toku misije i svoje raporte je prosljeđivao Petrogradu.

Martinović je u Italiji, ali i Francuskoj i Švajcarskoj, boravio od 30. maja/12. juna do 29. juna/9. jula 1904. godine prikupljajući najpovoljnije ponude. Kao što se i očekivalo, državne fabrike u Italiji nisu bile spremne da pregovaraju o eventualnoj saradnji, dok Martinović nije imao

potrebna ovlaštenja da posjeti privatne zavode, koji su u to vrijeme po ugovoru takođe radili za italijansku vojsku.

Nakon dobijanja neophodnih informacija i odobrenja, Martinović je 23. marta/5. aprila 1905. upućen u kompaniju *Gio. Ansaldo & C* u Đenovi, sa zadatkom da pregovara o preuzimanju 12 starih brdskih topova, ranije namijenjenih vazalnoj portugalskoj Kraljevini Kongo (*Kongodya Ntotila*). Pitanje isplate ovih oruđa nije bilo potpuno jasno; Potapov prvo navodi da je Nikola bio spreman da topove plati iz svojih ličnih sredstava, da bi kasnije kao izvor naveo rezervni vojni fond.

viševo mišljenje je bilo da se preuzimanje topova iz Italije isplati samo ako ona budu poklonjena.

Kompletan Martinovićev izvještaj se našao u raportu № 201 koji je Potapov 23. marta/5. aprila 1905. podnio svom Glavnom štabu u Petrogradu²⁴⁷. No, zahvaljujući novom kursu italijanske spoljne politike, uticaju koncesionara i vezama dvije vladarske kuće, knjaz Nikola je u međuvremenu uspio da obezbijedi isporuku daleko većeg kontingenta artiljerijskog materijala od obećanih 12 brdskih topova. U pitanju su bila i dodatna, toliko željena teška oruđa.

Tako je 7/20. maja 1905. Martinović ponovo upućen u Đenovu da tamo pregleda ne samo

Izgled topa 120/25 M1887 sa zatvaračem *De Bange*.

Po povratku na Cetinje, Martinović je referisao kako oruđa imaju iste taktičko-tehničke karakteristike kao i Krupovi topovi kojima je Crna Gora već raspolagala, te da bi njihova nabavka, zbog različite municije, samo stvorila logističke probleme. Osim toga, 150.000 kruna, predviđenih za kupovinu italijanskih topova (svaka od 3 baterije od po 4 oruđa sa po 1.200 granata koštala bi 50.000 kruna), bilo je dovoljno da se u Škodinim zavodima u Plzenju (*Škodovy závody Plzeň*), kupi najmodernija baterija od 4 brzometna oruđa, koja su po svim karakteristikama prevazilazila 12 italijanskih oruđa zajedno. Martino-

njemu već poznata brdska oruđa, a koja su Italijani *sada nudili po povoljnijoj cijeni od 100.000 kruna*, nego i teške topove. U suštini, očito da je postojao sporazum dvije vlade o pitanju artiljerije i da je Martinovićeva dužnost bila samo da tokom juna 1905. organizuje transport. Italijani su, navodno, oruđa ustupili *na časnu riječ*, prihvatajući *obećanje* da će sredstva *uskoro* biti isplaćena iz rezervnog vojnog fonda. Potapov je, s druge strane, tvrdio da Nikola uopšte nema namjeru da plati ovu isporuku (*которые, однако, он (князь Николай) заранее уже решил вовсе не уплатить*)

Kao što ćemo kasnije vidjeti, austrougarska propagandna mašina je i tokom Velikog rata zlu-rado iskoristila ovu nabavku topova, tvrdeći da su Italijani svoju tešku artiljeriju samo deponovali u Crnoj Gori pripremajući se za predstojeći rat. Martinović je, konačno, 21. jula/2. avgusta u Đenovu primio 21.000 kruna neophodnih za pakovanje i transport. Knjaz Nikola je tek 16/29. avgusta 1905. ruskom agentu Potapovu saopštio da će artiljerija u Bar (*Antivari*) prispjeti krajem istog mjeseca. Zaista, Potapov je 28. septembra/11. oktobra 1905. nadležne u Petrogradu obavijestio da je u Bar stiglo čak 52 (umesto očekivanih 12) oruđa, od čega 28 opsadnih, i to:²⁴⁸

- 4 čelične opsadne haubice s hidrauličnim povratnicima 21 cm *GRC Mod.1889*, (*obica d'assedio da 21 GRC*); cilindrični čepni zatvarač sa sektornim navojem:
  - kalibar 210 mm,
  - dužina cijevi 2836 mm,
  - masa cijevi 3111 mm,
  - broj žljebova 36,
  - korak žljebova 7350 mm;
- 8 čeličnih opsadnih merzera (*mortire*) 15 cm *GRC Mod.1889* (*mortario da 149, mortaio da 15 AR Ret 1889*); uveden u italijansko naoružanje 1889, navojni zatvarač, čelična cijev:
  - kalibar 149 mm,
  - dužina cijevi 950 mm,
  - masa cijevi 365 kg,
  - broj žljebova 18;
- 12 bronzanih topova 120 mm *BR Mod. 1887* (*Cannone da 12 BR Ret, Cannone da 120L, Cannone da 120/25*), u suštini *Canon de 120 Long Modèle 1878 de Bange*:
  - dužina 5100 mm,
  - masa 2750 kg,
  - dužina cijevi 3250 mm,
  - početna brzina 525 m/s,
  - efektivni domet 8000–10.000 m;
- 4 bronzana opsadna merzera (*mortиры*) 87 mm *BR Mod.1870* (*Mortaio da 9 BR Ret*);

- 12 bronzanih poljskih topova 87 mm *BRC. Mod.1880/95 Krupp* (*9 ARC Ret, 87A, 87B, 87B Mod. 1880/95, Cannone da 9 BRC Ret*) sa bronzanim cijevima sistema Uhacijus (*Stahl-bronze*, po metodi *Franz Freiherr von Uchatius*, 1811–1881), Krupov zatvarač, drveni lafet:
  - kalibar 87 mm,
  - dužina cijevi 24 kalibara,
  - masa cijevi 470–492 kg,
  - broj žljebova 12, konstantno uvijanje,
  - masa 1037–1049 kg,
  - početna brzina zrna 465 m/s,
  - maksimalni domet 5750 m;
- 12 bronzanih brdskih topova s drvenim lafetima 75 mm *BR. Mod. 1877/1884* (*7 BR Ret. Mont*), proizvodnja *Arsenale delle Costruzioni di Artiglieria Torino, 1896*, zatvarači sistema *Krupp*:
  - kalibar 75 mm,
  - dužina cijevi 1000 mm,
  - broj žljebova 12,
  - masa 250 kg,
  - početna brzina zrna 255 m/s,
  - domet 3850–5400 m.²⁴⁹

Prvo probno gađanje iz italijanskih topova izvedeno je u okolini Cetinja, u junu 1906. godine; 6/19. juna – iz topova kalibra 12 cm. (12 cm *BR Mod. 1886*) na 2800 m. sa 15 hitaca; 8/21. juna – iz haubica kalibra 21 cm. (21 cm *GRC Mod.1889*) na 4200 m. sa po 11 granata, te 9/23. juna, iz *mortira* (merzera) kalibra 150. mm (15 cm *GRC Mod.1870*) sa po 15 hitaca.²⁵⁰

Ovi topovi su impresionirali uglavnom garbaritima. Bugarski dopisnik lista *Новое время*, Kiril Berbenko (*Кирил Дмитриевич Бербенко*, 1866–1914), u avgustu 1910. godine je prisustvovao proslavi pedesetogodišnjice vladavine Nikole Petrovića i proglašenju Crne Gore za kraljevinu (15/28. avgust 1910). Tom prilikom je zabilježio kako je u vrijeme *Aneksione krize Italija poklonila Crnoj Gori veoma velike* (8 i 10 djujmove,

odnosno, kalibra 230 i 255 mm) *tvrđavske topove, koje su, sa ko zna kakvim silama Crnogorci isturili na visove koji dominiraju iznad Kotorskog zaliva*. Crnogorski oficiri su mu izjavljivali da će, *u slučaju rata sa Austrijom, sa ovim topovima za jedan dan pretvoriti u prah i pepeo Kotor i sve austrijske tvrđave raspoređene dole protiv njih*.²⁵¹

Kao što se očekivalo, nabavka artiljerijskog materijala usložila je spoljnopolitički položaj knjaževine. Rusija i Austrougarska su, svaka iz svojih razloga, imale otpor prema italijanskim ulaganjima u Crnu Goru; dok se Petrograd plašio gubitka uticaja na ovom dijelu Balkana, Beč je strepio zbog eventualnog ugrožavanja svojih vitalnih interesa i aspiracija na jadransku obalu i zaleđe. Pokazaće se da su Austrijanci smatrali i da je nabavka teških, opsadnih oruđa posebno opasna za bokokotorsku pomorsku bazu i granična utvrđenja prema Crnoj Gori. Ovo je dovelo do zategnutih odnosa sa obje moćne monarhije koje će knjaz Nikola mukotrпно otklanjati tokom 1905. i 1906. godine, istovremeno se trudeći da ne poremeti one sa Italijom.

Dugi top 120/25 M1887 na lafetu C/73 sa transportnim podvozom.

Batista Pelegrini (*Battista Pellegrini*) je početkom 1906. godine objavio knjigu u kojoj je analizirao aktuelnu italijansku spoljnu politiku,

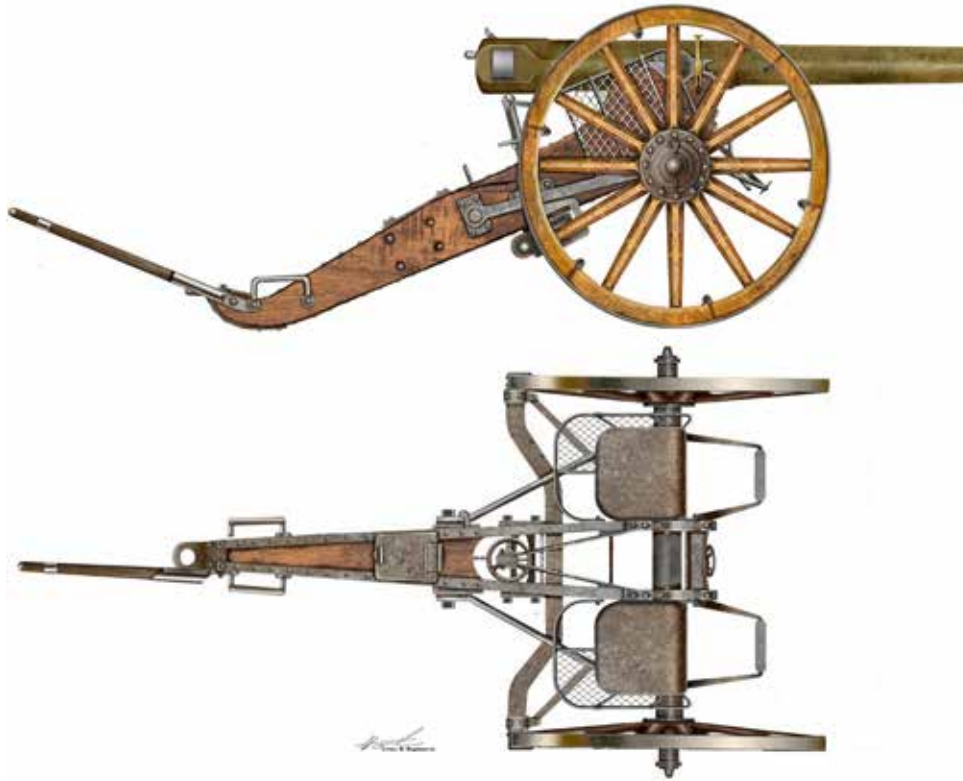

Tablice za gađanje iz 12-cm dalekobojnog topa (Talijanskog). Izdanje Kraljevskog crnogorskog Ministarstva vojnog, Cetinje, 1910.

uključujući i onu prema Balkanu. Pišući neposredno nakon isporuke artiljerije Cetinju, Pelegrini navodi da je Italija Crnoj Gori prodala nekoliko topova koji su bili *povučeni iz upotrebe*, a da je austrijska štampa senzacionalistički pisala da su oni namijenjeni za rat protiv Austrougarske. *Iskrcavanje ovih oruđa na Pristanu u barskoj luci obavilo je pedesetak crnogorskih vojnika usred dana*. Da je Crna Gora imala bilo kakve agresivne namjere, zastarjli topovi sigurno ne bi bili iskrčani pod dnevnim svijetlom. Bez obzira na sve, austrijska štampa je uzбудila svoje javno mnjenje.²⁵²

Očito da je Pelegrinijev rad bio politički motivisan, jer se, bar kada je u pitanju Italija, nije radilo o zastarjelim topovima, *povučenim iz upotrebe*. Ista oruđa su još uvijek bila u aktivnoj eksploataciji u italijanskoj vojsci i neće biti povučena ni nakon izbijanja Velikog rata.

Knjaz Nikola je 12/25. aprila 1906. sa Cetinja otputovao u banju Karlsbad (*Karlovy Vary*) radi liječenja. No, kako će se pokazati, prvenstve-

Bronzani poljski top 87 mm BRC. Mod.1880/98 *Krupp*.

ni cilj puta je bilo izgladivanje odnosa sa Austro-ugarskom i Rusijom. Nikola je 2/15. juna iz banje krenuo u Beč, gdje je 3/15. juna odsio u hotelu *Bristol (Ringstraße 1)*, očekujući konsultacije sa ljekarima.²⁵³ Na daleko važniji razlog boravka u

austrijskoj prestonici ukazuje to da je knjaz sa sinovima Petrom i Danilom 11/24. juna bio primljen kod ministra spoljnih poslova Goluhovskog (*Agenor Maria Adam Graf Gotuchowski*, 1849–1921) i načelnika austrougarskog general-

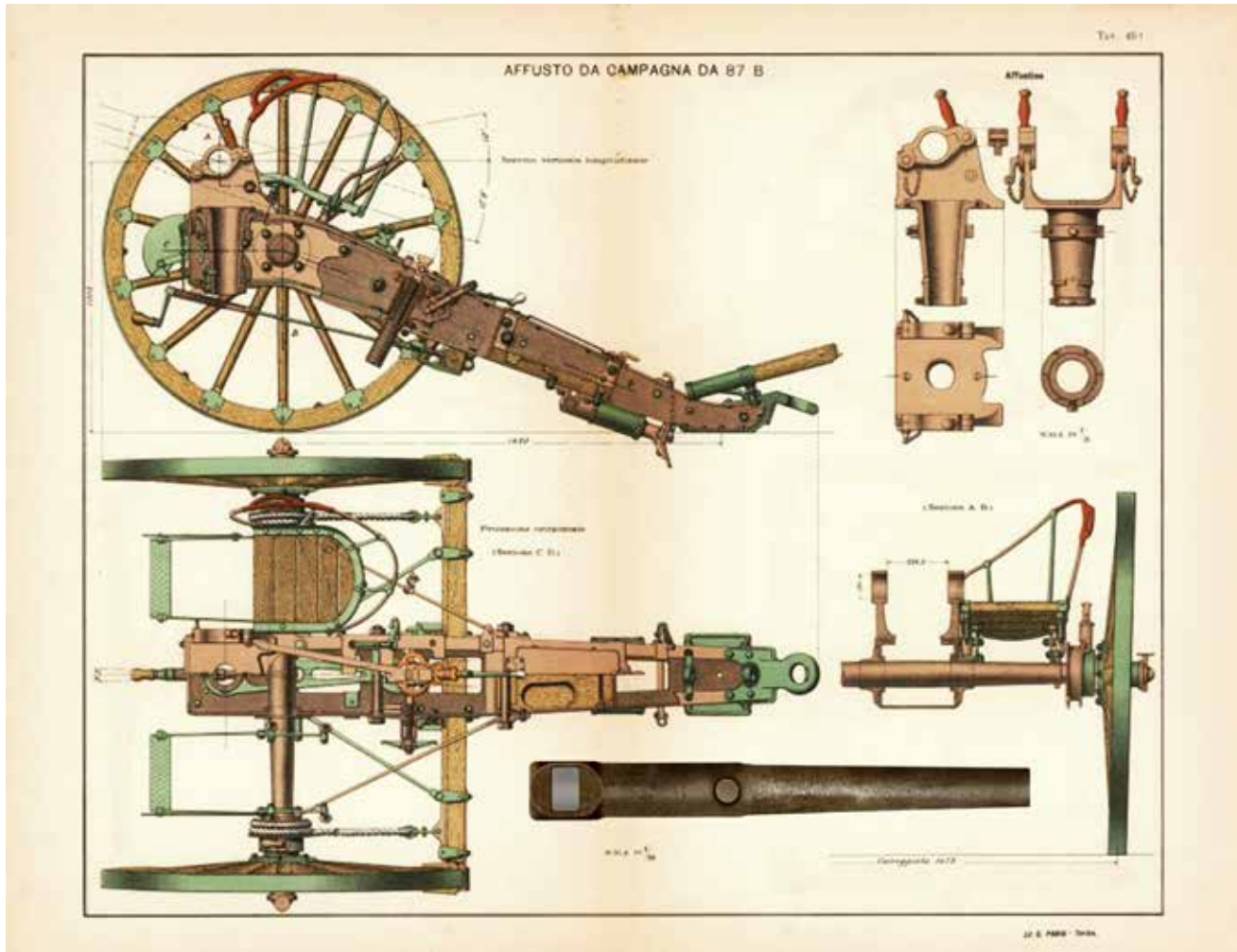
štaba Fridriha Beka (*Friedrich Freiherr von Beck-Rzikowsky*, 1830–1920), sa kojima je imao *duge razgovore*.²⁵⁴ Nakon *dugih* razgovora sa austrijskim zvaničnicima i povoljne dijagnoze koju su dali dr Božidar Perazić i internista i dijabetolog Karl Norden (*Carl Harko Johannes Hermann von Noorden*, 1858–1944), 15/28. juna je svojom jahtom dospio iz Rijeke u Kotor, a na Cetinje je stigao 16/29. juna 1906. godine.²⁵⁵ Tokom njegovog boravka u Beču, mediji su takođe spekulisali da je glavni cilj bio usmjeren na popravljjanje poljuljanih odnosa sa Austrijom i Rusijom nakon prodora italijanskog uticaja u Crnu Goru.

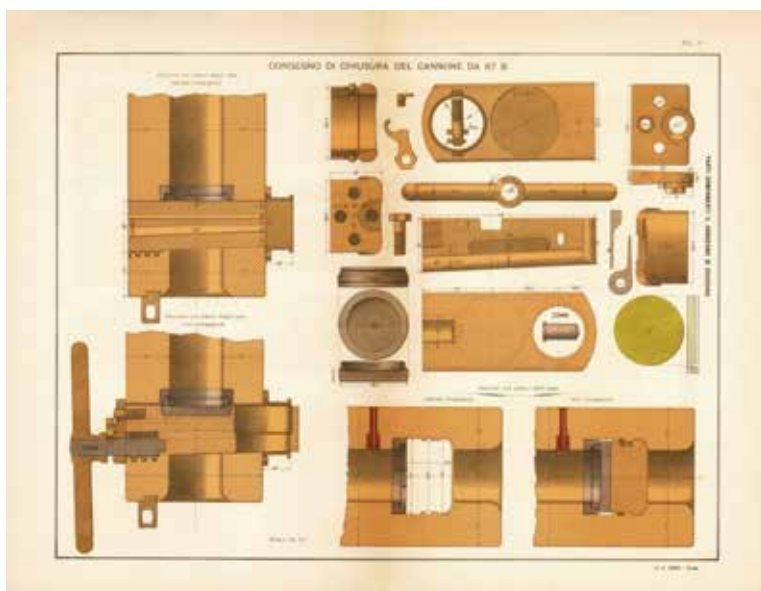
8.7 cm Feldkanone.

Canon de campagne de 8,7 cm. — 8,7 cm field-gun.

Krupov 8,7 cm poljski top.
Katalog *Etablissement Fried. Krupp, Essen*, 1898.

Italijnski drveni lafet za poljski top 87D.
Italijanska kolorisana litografija iz epohe.

Dvogubi klinasti zatvarač poljskog topa 87D (*Congegno di chiusura dela cannone da 87*). Italijanska kolorisana litografija iz epohe.

Pariski *La Revue Diplomatique* je 19. juna/1. jula 1906. prenio vijesti bečke lokalne štampe, prema kojima je crnogorski vladar krajem juna imao susret i sa ruskim vojnim atašekom u Beču, pukovnikom Mitrofanom Marčenkom (*Митрофан Константинович Марченко*, 1866–1932), koji ga je obavijestio da je car Nikolaj II spreman da uskoro Cetinju pokloni nove topove. Francuski izvještac zaključuje da je dotadašnje odlaganje ove odluke bilo povezano sa pitanjem isporuke italijanskih topova prethodne, 1905. godine.²⁵⁶

Zanimljivo je da je u isto vrijeme kada i knjaz Nikola, u Beču (od 11/24. do 14/27. juna) boravio i italijanski šef Generalštaba, general-lajtnant Tankredi Saleta (*Tancredi Saletta*, 1840–1909). Saleta je bio gost šefa austrougarskog Generalštaba, generala (*feldzugmeister*) Beka, a susreo se i sa carem Francom Jozefom. Cilj posjete očito je bio popravljavanje međudržavnih odnosa Italije i Austrougarske, odnosno, resetovanje Trojnog saveza iz 1882. godine. Sa Bekom i Saletom susreo se i ruski vojni ataše Marčenko. Štaviše, 13/26. juna, posjetu Beku na jesen iste godine najavio je i šef ruskog Generalštaba Fjodor Palicin (*Фёдор Фёдорович Палицын*, 1851–1923).²⁵⁷

O stavu bečke administracije prema italijanskoj isporuci obaviješten je i Rim. Italijanski vojni ataše na Cetinju, konjički potporučnik baron Gustav Roben od Sevena (*Sottotenente di cavalleria Barone Gustavo Rubin de Cervin*, 1865–1917), 7/20. i 8/21. avgusta 1906. je načelniku Generalštaba Kraljevine Italije, general-lajtnantu Tankrediju Saleti (*Tancredi Saletta*, 1840–1909), podnio strogo povjerljive izvještaje (*R. Riservatissimo 10*) o svojim razgovorima sa prestolonasljednikom Danilom i knjazom Nikolom Petrovićem nakon njihovog povratka iz Austrougarske.

Knjaz i prestolonasljednik su mu, naime, 7/20. avgusta naveli da je tokom njihovog boravka u Beču, načelnik austrougarskog Generalštaba Fridrih Bek, aludirajući na nabavku topova u Italiji 1905, primjetio da bi se kupovina artilje-

Probno gađanje iz poljskih topova 87D, Cetinje, juni 1906.

rijskog materijala velikog kalibra mogla smatrati neprijateljskim aktom protiv Beča. Knjaz mu je odgovorio da je tačno da je topove nabavio u Italiji, ali samo kao predostrožnost zbog izgradnje brojnih austrijskih utvrđenja u bokokotorskom zalivu. Bek je na to uputio opori komentar na račun Italije. General je rekao da Italija glumi prijateljstvo sa Bečom, a u suštini je njegov neprijatelj koji, bez hrabrosti da se sa Carevinom suoči na kopnu ili moru, iza leđa naoružava Crnu Goru i gradi tamo strateške željeznice.

Na osnovu ovih riječi, knjaz Nikola je zaključio da austrougarski Generalštab smatra da teška artiljerija u posjedu Crne Gore, raspoređena na dominirajućim okolnim visovima, u tom stepenu ugrožava Boku Kotorsku da bi se vojna luka morala izmjestiti u Šibenik. No, Roben od Sevena je tvrdio da je poznato da se u Šibeniku zaista gradi vojna luka, ali da zvuči nevjerovatno

Princ Petar Petrović (1889-1932) sa oficirima kraj poljskog topa 87D ispred Vojnog stana. Cetinje, 1908.

napuštanje Boke samo zbog zastarjelih oruđa na okolnim brdima. Sjutradan, knjaz Nikola je vojnom atašeu ponovio istu priču, napominjući da je osjetio toliko neprijateljstvo prema Crnoj Gori i Italiji da nije želio time da uznemirava kralja Victoria Emanuela.²⁵⁸

Činjenica je da je i član ugarske delegacije, *Julius Laszkary*, 5/18. juna 1906. u bečkom parlamentu, uzvikom *Čemu ima da zahvali Crna Gora*

što je od Italije dobila velike topove, pokrenuo pitanje aspiracija Italije prema Balkanu i jadranskoj obali.²⁵⁹ Očito je da je Austrougarska stav iznijet u propagandne svrhe 1916, izgradila odmah po isporuci italijanskog ratnog materijala, a surevnjivost Rima i Beča otvoreno je izbila na vidjelo još 1911, kada se Konrad (*Freiherr Conrad von Hötzen*, 1852–1925) zalagao za preventivni udar na Italiju (tokom italijansko-turskog rata).

Endnote

- ²⁰⁷ Organ u kojem je bila koncentrisana izvršna vlast nosio je naziv Ministarstvo. Sastojalo se od odjeljenja: 1. za spoljne poslove, 2. za unutrašnje poslove i građevinu, 3. za prosvjetu, 4. za pravosuđe, 5. za finansije i 6. vojnog. Izvršenom reorganizacijom nisu ustanovljena posebna ministarstva. Formirana su samo posebna odjeljenja za navedene poslove koja u svom nazivu nisu imala ministarsku oznaku. Reformom je, ipak, bilo predviđeno da se na čelu tih odjeljenja nalaze ministri, pa su se u praksi i tijela kojima su oni rukovodili brzo počela nazivati ministarstvima. Vidjeti. R. Raspopović, *Istorija diplomatije Crne Gore 1711–1918*, 304.
- ²⁰⁸ Zakon o ustrojstvu Ministarstva vojnog, sa Artiljerijskim odjeljenjem (Upravom artiljerije) donijet je na Nikoljdan (6/19. decembra) 1903. год. *Глас Црногорца* бр. 51, год. XXXII, Цетиње, 6 децембар 1907, 1-2.
- ²⁰⁹ *Die Presse* Nr. 79, 32. Jhrg., Wien, 21 März 1879, 4.
- ²¹⁰ *Глас Црногорца* бр. 8, год. VIII, Цетиње, 10. март 1879, 1.
- ²¹¹ Бранко Бабић, *Црногорско топништво, Гласник Цетињских Музеја*, VII књига, Цетиње 1974, 230; Srđan Marčipović, *Crnogorska vojska 1853–1916*, Cetinje, 2018, 112-113.
- ²¹² *Глас Црногорца* бр. 34, год. XIV, Цетиње, 1. септембар 1885, 1.
- ²¹³ Б. Бабић, *Црногорско Топништво*, 231
- ²¹⁴ *Глас Црногорца* бр. 35, год. XIV, Цетиње, 8. септембар 1885, 4.
- ²¹⁵ *Глас Црногорца* бр. 9, год. XV, Цетиње, 2. март 1886, 4; *Глас Црногорца* бр. 10, год. XV, Цетиње 9 март 1886, 4.
- ²¹⁶ *Глас Црногорца* бр. 1, год. XV, 5. јануар 1886, 1.
- ²¹⁷ *Глас Црногорца* бр. 6, год. XV, 9. фебруар 1886, 1
- ²¹⁸ Б. Бабић, *Црногорско топништво...*, 232; *Глас Црногорца* бр. 5, год. XV, 2. јануар 1886, 3; *Глас Црногорца* бр. 6, год. XV, 9. фебруар 1886, 1; *Глас Црногорца* бр. 7, год. XV, 16. фебруар 1886, 1; *Neue Freie Presse* Nr. 7714, Wien 17. Februar 1886, 5; *Neueste Mittheilungen* No. 20, Jhrg. V, Berlin, 18. Februar 1886, 3-4.
- ²¹⁹ *...seinen getreuen Unterhanen durch das Amtsblatt kund und zu wissen that, das er die Reise unternahme... Berliner Tagblatt* Nr. 87, Jhrg. XV, Berlin 17 februar 1886, 3; *Berliner Tagblatt* Nr. 88, 18. Februar 1886, 3; *Berliner Tagblatt* Nr. 90, 19. Februar 1886, 4.
- ²²⁰ *Neue Freie Presse* Nr. 7715, Wien 18 Februar 1886, 8; *Neue Freie Presse* Nr. 7716, Wien 19 Februar 1886, 6; *Neue Freie Presse* Nr. 7717, Wien 20. Februar 1886, 5.
- ²²¹ *Глас Црногорца* бр. 5, год. XV, 2. јануар 1886, 3; *Глас Црногорца* бр. 6, год. XV, 9. фебруар 1886, 1; *Глас Црногорца* бр. 7, год. XV, 16. фебруар 1886, 1.
- ²²² *Глас Црногорца* бр. 35, год. XV, Додатак, Цетиње, уторник 2. септембра 1886, 3.
- ²²³ Б. Бабић, *Црногорско топништво...*, 232-233; Firma Müller & Co, R. H. osnovana 1846 godine. Kasnije preuzela i kompaniju Soltau, Trautmann & Co. *Hamburgisches Adress-Buch für 1885*, 396; *Lloyd's Register of British and Foreign Shipping united with the Underwriters Registry for Iron Vessels in 1885*, London, 1913, 767.
- ²²⁴ Предсједник Министарског савјета и министар унутрашњих дјела Божо Петровић дошао је у прошлу суботу вече (29. августа/10. септембра) на Цетиње, послје близу петомјесечног одсуства... *Глас Црногорца* бр. 35, год. XV, Цетиње, 2. септембар 1886, 3.
- ²²⁵ *Militär-Zeitung* Nr. 72, Jhrg. 39, Wien, 28. September 1886, 595.

- ²²⁶ Глас Црногорца бр. 36, год. XV, Цетиње, 9. септембар 1886, 2-3.
- ²²⁷ Глас Црногорца бр. 38, год. XV, Цетиње, уторник 23. септембра 1886, 2-3.
- ²²⁸ Б. Бабић, 232-233.
- ²²⁹ Beşirli Mehmet, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı/1*, 16 Yıl 2004, 126.
- ²³⁰ Б. Бабић, *Црногорско топништво*, 234.
- ²³¹ Глас Црногорца бр. 30, год. XIX, Цетиње, 21. јули 1890, 4.
- ²³² Глас Црногорца бр. 44, год. XIX, Цетиње, 27. октобар 1890, 2; Srđa Martinović, *Crnogorska vojska od 1854 do 1916*, Cetinje, 2018, 118-119.
- ²³³ Глас Црногорца бр. 32, год. XXV, Цетиње, 5. август 1896, 1.
- ²³⁴ Уредба о установљавању бригаде стајаће војске и њене команде; 1/13 новембар 1895, *Црногорски законици...* 347-351.
- ²³⁵ Глас Црногорца бр. 49, год. XXI, Цетиње, 30. новембар 1896, 3.
- ²³⁶ Srđa Martinović, *isto*; Глас Црногорца бр. 34, год. XXVII, Цетиње, 22. август 1898, 3-4.
- ²³⁷ Глас Црногорца бр. 45, год. XXXII, Цетиње, 25. октобар 1903, 1.
- ²³⁸ Б. Бабић, *Црногорско топништво...*, 232.
- ²³⁹ Павле Ровински, *Црна Гора у прошлости и данашњости*, том II, дио 2, глава XV, Ст. Петербург, 1901, 29 (Ровинский, П, *Черногория въ ея прошломъ и насающемъ*, Томъ II, Часть 2, Санктпетербург, 1901, 29).
- ²⁴⁰ Vitorio Emanuele je u vrijeme ženidbe bio princ-prestolonasljedik. Na italijanski presto je stupio 17/29. jula 1900. godine.
- ²⁴¹ Comitato provinciale dell'Istituto per la storia del Risorgimento, *Il Veneto nell'età giolittiana (1903–1913): aspetti economici, sociali, politici, culturali*, Roma, 1991, 3.
- ²⁴² Глас Црногорца бр. 10, XXXIV, Цетиње, 12. март 1905; Глас Црногорца бр. 11, XXXIV, Цетиње, 19 март 1905.
- ²⁴³ Глас Црногорца бр. 43, XXXVIII, Цетиње, 10. октобар 1909, 1.
- ²⁴⁴ Глас Црногорца бр. 44, XXXVIII, Цетиње, 17. октобар 1909, 3.
- ²⁴⁵ А. Н. Сахаров, Р. Распопович Р, Н. М. Потапов *русский агент в Черногории, Том I, донесения, рапорты, телеграммы, письма 1902-1915 гг.*, 214.
- ²⁴⁶ ...Aber noch ein Feind hat sich in Montenegro mit ausgiebigster Hilfe und Unterstützung eingefunden, während er noch Freundschaft für uns heuchelte. Seit mehr als einem Jahre ist er offen unser Feind geworden, und durfte, da er die maske luftete, zur Vermehrung unserer Kriegsbeute beitragen. Vorläufig nur indirekt mit dem nach Montenegro geliegerten Kriegsmaterial, dann aber auch direkt durch seine Niederlagen in den Bergen Albaniens. Unermesslich ist die beute, die unsere Armeen dem italienischen Feind in den kappfen in Albanien abgenommen haben. Einen so grossen Teil seines Geschutzmateriales musste er da zurucklassen, dass ein zehnfach grosserer Raum als die Trophaenhalle nicht hinreichen wurde, um alles zu fassen. *Kriegsausstellung, Wien 1916*, 23. **Sadržaj dat opisno u tekstu.**

Endnote

- ²⁴⁷ A. H. Сахаров, P. Распопович, H. M. Потапов руский агент в Черногори, Том I, донесения, рапорты, телеграммы, письма 1902–1915 гг., 180-182.
- ²⁴⁸ Italija je imala specifično označavanje artiljerijskog materijala. Slovni prefiksi i sufiksi upućivali su na vrstu, konstrukciju i materijal topa: A-Acciaio, čelična cijev; B-Bronzo, bronzana cijev; C-Cerchiatura in acciaio, cijev ojačana čeličnim obručima; GF-Ghisa (*detta anche ferraccio*), cijev od livenog gvožđa, "feraća"; R-Rigata, žlijebljena cijev; RET-Retrocatica, ostragpuneće oruđe; Mont-Montagna, brdski top; BRС-Bronzo-Rigato-Cerchiata, bronzana, žlijebljena cijev ojačana obručima; GRC-Ghisa-Rigata-Cerchiata, livena, žlijebljena cijev ojačana obručima.
- ²⁴⁹ A. H. Сахаров, P. Распопович, *исто*, 23, 130, 131, 138, 139, 140, 178, 180-182, 188, 197, 200, 201, 203, 213-215. Prema drugim izvorima, tom prilikom dobijeno je: - 12 brdskih topova sa drvenim lafetima 75 mm BR. *Mod 1870*, 14 poljskih topova 87 mm AR. *Mod.1876* (ili 87 mm BR. *Mod.1886*), 4 opsadne haubice s hidrauličnim povratnicim 21 cm GRC *Mod.1889*, 8 opsadnih merzera ("mortire") 15 cm GRC *Mod.1870*, i 10 opsadnih dugačkih topova sa hidrauličnim povratnicima 12 cm BR. *Mod. 1873/98*. Л. Полексић, *пав. djelo*, 83; Б. Бабић, *Црногорско топништво...* 223.
- ²⁵⁰ *Глас Црногорца* бр. 24, год. XXXV, Цетиње, 10. јуни 1906, 3.
- ²⁵¹ *Презь времето на анексионата криза Италија подари на Черна-Гора много големи (9 и 10 дюймови) крепостни топове, които кой-знай с какви сили черногорци сж изкарали на височините си командующи верху Катарския залив.* К. Бербенко, *Черна Гора и Черногорците*, София 1911, 33.
- ²⁵² Battista Pellegrini, *Verso la guerra. Il dissidio fra l'Italia e l'Austria*, Roma, 1906, 263-264.
- ²⁵³ *Глас Црногорца* бр. 15, XXXV, 15. април 1906, 1, 3; *Глас Црногорца* бр. 22, XXXV, 3. јуни 1906, 1; *Глас Црногорца* бр. 23, 10. јуни 1906, 1.
- ²⁵⁴ *Neue Freie Presse* Nr. 15028, Wien, 25. јуни 1906, 8.
- ²⁵⁵ *Глас Црногорца* бр. 24, XXXV, 17. јуни 1906, 1.
- ²⁵⁶ *Quand une information Viennoise parle du Montenegro, on peut eire certain quelle a trait, le plis souvent, a quelque historie d'armamente axtraordinniere. Wiener Lokalanzeiger... On unnonce que l'attache militaire russe, le colonel Marschenko charge d'une mission special per la Tsar, n ele recu la semaine derniere en audirnce par la prince Nicolas de Montenegro et lui u fait savoir que le Tsar complot donner prochainement h l'armee monetenegrine des fusils et des canons. Cete derniere historie pour foine pendant sans doute a celle des canons italiens.... La Revue Diplomatique No. 26, 29 Annee, Paris, 1 Juillet 1906, 12. **Size prevoda dat u tekstu.***
- ²⁵⁷ *Neue Freie Presse* Nr. 15026, Wien, 23. јуни 1906, 12; Nr. 15027, 24. јуни 1906, 2-3; Nr. 15028, 25 јуни 1906, 4; Nr. 15028, 25. јуни 1906, 4.
- ²⁵⁸ Stefano Baldi, *Storia delle relazioni diplomatiche tra Italia e Bulgaria attraverso i documenti diplomatici italiani*, Sofia, 2019, 49: *LADDETTO MILITARE A CETTIGNE E A SOFIA, RUBIN DE CERVIN, AL CAPO DI STATO MANGGIORE, R. Riservatissimo 10, 17-21 agosto 1906.*
- ²⁵⁹ *Neue Freie Presse* Nr. 15022, 19. јуни 1906, 5.

Poglavlje 5

PERIOD 1905–1910. GODINE

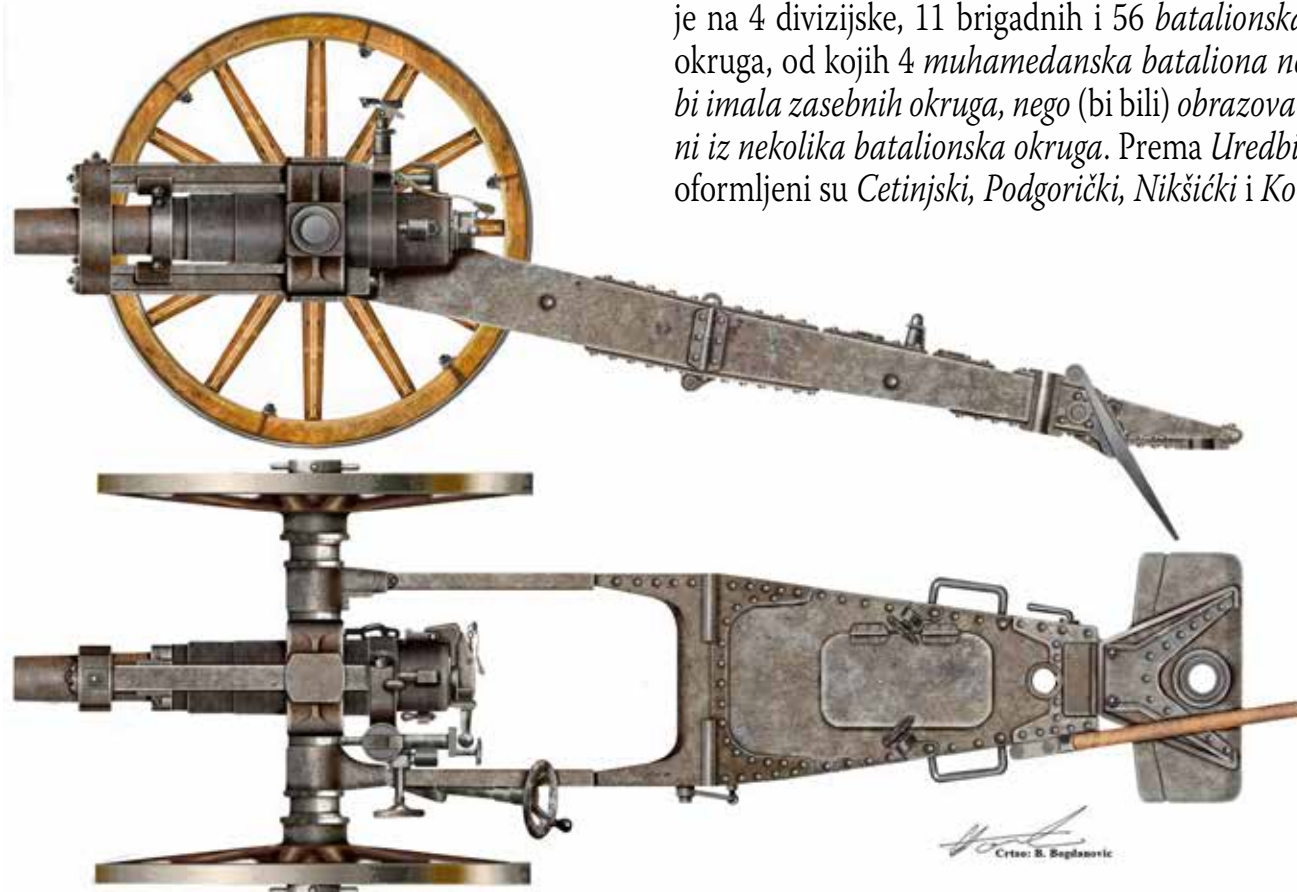
Probna gađanja iz italijanskih topova od 6/19. do 9/23. juna 1906. izveli su slušaoci Artiljerijske oficirske škole iz 1904. godine. Ova grupa je školovanje završila 29. juna/12. jula 1907. godine, kada je prizvedena u oficirske činove. Oni podoficiri koji nisu odmah nastavili školovanje u Oficirskoj školi, naknadno su primljeni na vanredne studije nakon prispjeća italijanskog materijala, 1/13. novembra 1906, a činove potporučnika dobili su 16. maja 1908. godine. Neposredno pred prijem novog, ruskog artiljerijskog materijala, od 14/27. januara do 20. marta/2. aprila 1910. na Cetinju je održan prvi učebni skup starješina opsadne baterije a od 21. marta/3. aprila do 21. maja/3. juna – starješina brdske i poljske baterije.²⁶⁰

Nabavka artiljerijskog materijala iz Italije uslijedila je u vrijeme značajnih političkih promjena u Crnoj Gori. Naime, na Sv. Nikolu, 6/18. decembra 1905 godine, usvojen je novi Ustav Knjaževine Crne Gore. Istoga dana, nakon skoro tri decenije, umjesto vojvode Ilije Plamenca za

ministra vojnog postavljen je državni savjetnik i načelnik opšte vojnog odjeljenja, brigadir Jan-ko Vukotić.²⁶¹ Ove društvene promjene diktirale su i izmjene u vojsci. Još 6/19. decembra 1903. usvojen je *Zakon o ustrojstvu Ministarstva vojnog*, prema kome je ustanovljeno *Artiljerijsko odjeljenje (Uprava artiljerije) sa strojnim i tehničkim odsjekom*. *Strojni odsjek* je bio zadužen za sve opšte-vojne poslove kao i *Opšte vojno odjeljenje*, dok je *tehnički* bio zadužen za *snabdjevanje Narodne i Stajaće vojske oružjem i municijom kao i inženjerskijem instrumentima i alatom; raspored oružja, municije i inženjerijskog materijala; popunjavanje municije i zamjenjivanje stare sa novom; nadzor i upravu nad svim oružnim radionicama i nad magacinima oružja i municije; vođenje inventara o količini oružja i municije; naime-novanje svih upravitelja i stražara na magacinima i radionicama oružja i, sastavljanje pravila, uputstava i naredaba odnosećih se ovome odsjeku.*²⁶²

U početnoj fazi, 6/18. januara 1906, na osnovu člana 124 Ustava, propisane su (samo) *Izmjene i dopune u Formaciji Naše vojske br. 75-I-23*. Tim izmjenama Crna Gora je podijeljena na 11 brigadnih okruga odnosno 11 brigada (*Katunska, Riječko-crmnička, Primorska, Nikšićka, Vučedolska, Zetska, Spuška, Bjelopavlička, Kolašinska, Durmitorska i Vasojevička*), pri čemu je svaki okrug davao i jedan rezervni *batalion*. Brigade su nosile naziv okruga iz kojih su obrazova-

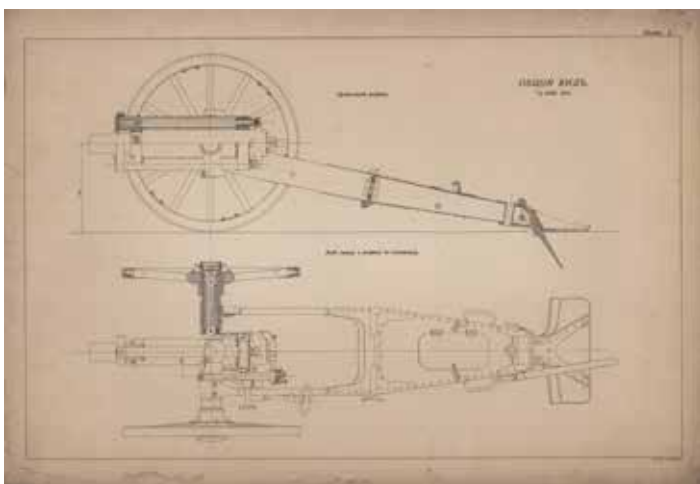
Nova *Uredba o formaciji cjelokupne vojske Knjaževine Crne Gore* (Cetinje, 1908), donijeta je 20. avgusta/2. septembra 1908. godine. Ovim aktom prvi put je dotadašnje *Topništvo*, odnosno, artiljerija, *de jure* izdvojeno kao zasebni rod vojske. Vojsku su, naime, činili *rodovi oružja: pješadija (sa mitralješkim odjeljenjima i izvidničkim četama), artiljerija i pioneri*, dok je *osoblje vojnih radionica* spadalo u *Pomoćni rod*. Organizaciono-formacijski, teritorija Crne Gore podijeljena je na 4 divizijske, 11 brigadnih i 56 *batalionska* okruga, od kojih 4 *muhamedanska bataliona* ne bi imala zasebnih okruga, nego (bi bili) obrazovani iz nekoliko *batalionska okruga*. Prema *Uredbi*, oformljeni su *Cetinjski, Podgorički, Nikšićki i Ko-*

Brzometni brdski top 75 mm M1904
(3-дюймовая горная скорострельная пушка образца 1904 г.).

ne uz (rimski) broj od I do XI; *batalioni* aktivne vojske – naziv svoga plemena ili mjesta uz redni (arapski) broj od 1 do 56, a *batalioni* rezerve – brigadnog okruga uz redni broj brigade istog okruga (na primjer, *1 Njeguško cetinjski batalion I Katunske brigade*). Istoga dana, na predlog ministra vojnog, uredbom 75-I-24 su postavljeni komandanti svih 11 brigada.²⁶³

lašinski divizijski okrug. Brigadni okruzi su, kao i ranije, *uz predjelni naziv, označavani još i sa (rimskim) brojevima od I do XI: I Katunski, II Riječko crmnički, III Primorski, IV Zetski, V Spuški, VI Bjelopavlički, VII Nikšićki, VIII Vučedoljski, IX Durmitorski, X Kolašinski i XI Vasojevički. Batalionski (su) se okruzi, uz predjelni ili plemenski naziv, označ(avali) po brigadama* (arapskim)

Službeni crteži 3-djurmovog (7.5 cm) brdskog topa M1904. Rusko pravilo iz epohe.

brojevima od 1 do 6, a tako isto i čete po batalionima (na primjer, 1 Stubička četa 4 Pješivačkog bataliona I Katunske brigade Cetinjske divizije).

Višu vojnu upravu činila je Vrhovna komanda pri čemu se, Knjazu Gospodaru, Vrhovnome Zapovjedniku vojske, u času mobilizacije prid(odavao) Glavni štab. U sastavu Artiljerij-

Novi, artiljerijski rod, dijelio se na brdsku, poljsku i gradsku, a organizovan je u baterije i vodove. U sastav divizija inkorporirale su se grupe divizijskih baterija (po 1 poljska, 1 brdska i 1 haubična – *mortirna* baterija) i po jedna gradska baterija koje su se nalazile pod komandom načelnika artiljerije divizijskog štaba. U sastavu brigada bile su predviđene po jedna ili više brdskih baterija. Brdska baterija I klase Aktivne vojske trebalo je da ima 4 oficira, 96 nižih činova, 16 tovarnih, za topove i 24 tovarnih konja za municiju; poljska baterija – 3 oficira, 96 nižih činova, 17 teglećih i 24 tovarna konja; haubična – 3 oficira, 97 nižih činova, 16 teglećih i 32 tovarna grla (konja), a gradska baterija – 7 oficira i 105 nižih činova.²⁶⁴ Ove organizacione izmjene diktirale su povećanje obučenog sastava. Tako je još 1/13. juna 1907. pokrenut Artiljerijski podoficirski kurs za niže činove koji su služili u poljskoj i brdskoj bateriji, a 1/13. avgusta je organizovana

Detalji zadnjika sa zatvaračem i prednjeg dela brdskog topa M1904.

sko-inženjerijskog odsjeka Ministarstva vojnog nalazili su se šef artiljerijsko-inženjerijskog odsjeka i njegov pomoćnik a, u slučaju mobilizacije, Glavni štab je imao upravitelja artiljerijsko-inženjerijskog i pomoćnika za artiljeriju. Na čelu Divizijskog štaba u mirno doba nalazio se komandir grupa baterija, a u ratno – načelnik divizijske artiljerije sa pomoćnikom.

i petonedjeljna obuka za vojnike *mortirne* (haubičke, opsadne) baterije. Ove tri baterije su zadržane kao stalna taktička tijela namijenjena obuci pitomaca podoficirskih i oficirskih škola, ali i artiljeraca bez čina.

Poljski brzometni top 3-djujma (76,2 mm) M1900 (трехдюймовая полевая скорострельная пушка обр. 1900 года), proizvodnja Путиловский завод.

Ruska isporuka topova 1909. godine

Još iz Marčenkove izjave predate knjazu u Beču 1906, bilo je jasno da Rusija pokušava da povrati svoj uticaj, odnosno, da je svjesna da prodorom italijanskog uticaja u Crnu Goru gubi važno strateško uporište na Balkanu. Peterburg

je zaključio da je odbijanje zahtjeva knjaza Nikole iz juna 1898, da uz pješadijsko naoružanje dobije i 10 topova, bio pogrešan potez. U svakom slučaju, knjaz Nikola je ispravno zaključio da je vrijeme da iskoristi promjenu ruske politike.

U pratnji ministra vojnog, brigadira Mitra Martinovića (1870–1954), predsjednika Državnog savjeta Lazara Mijuškovića (1867–1936), serdara Janka Vukotića (1866–1927) i ordonas-oficira kapetana Milutina Tomanovića, 15/28. marta 1908 je jahtom *Rumija*, preko Trsta (16/29. marta) i Venecije (17/30. marta), krenuo na put u Rusiju. U St. Peterburg je stigao vozom 26. marta/7. aprila.²⁶⁵ Sjutradan je imao susret sa ruskim ministrom inostranih dela Izvoljskim (Александр Петрович Извольский, 1856–1919) i njegovim pomoćnikom Čarikovim (Николай Валерьевич Чарыков, 1855–1930), zaduženim za pitanja Balkana, a uveče ga je primio car Nikolaj II. Sa posla-

Pogled na zadnjak topa M1900 sa zatvaračem i užetom za aktiviranje upaljača.

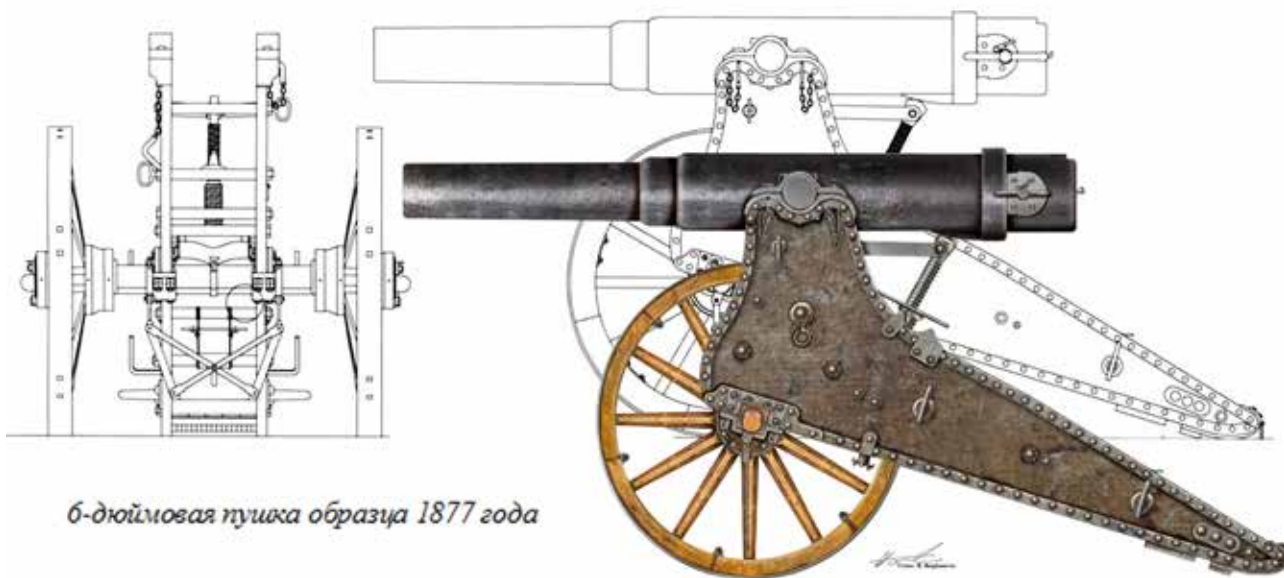
nicima Turske, Italije i Austrougarske se susreo 28. marta/9. aprila; 29. marta/10. aprila razgovarao je sa ministrom vojnim Redigerom (*Александр Фёдорович Редигер*, 1854–1920), njegovim zamjenikom Polivanovim (*Алексей Андреевич Поливанов*, 1855–1920) i načelnikom Glavnog štaba (*Главный штаб*), generalom Evertom (*Алексей Ермолаевич Эверт*, 1857–1918), a 30. marta/11. aprila i sa ministrom finansija Vladimirom Kokovcovim (*Владимир Николаевич Коковцов*, 1853–1943).²⁶⁶

Kurs obuke crnogorskih posada u rukovanju brzometnim topovima M1910, 3 april 1910.

Kraj oruđa Marko M. Martinović, Marko Đurašković, Milo Đukanović, Petar Martinović i ruski instruktor, pukovnik Vasilij Račinski (*Василий Георгиевич Рачинский*, 1867-1942).

Račinski je odlikovan Danilovim krstom II i III stepena.

6-дюймовая пушка образца 1877 года

Opsadni top-haubica 6 djujma (150 mm) M1877.

Martinović i Vukotić su 30. marta/11. aprila posjetili Prvu lajb-gardijsku artiljerijsku brigadu (*Лейб-гвардии 1-я артиллерийская бригада*) hercoga Maklenburg-Strelickog (*Михаил Георгиевич Мекленбург-Стрелицкий*, 1863–1934) i Preobraženski puk (*Лейб-гвардии Преображенский полк*) Prve gardijske pješadij-

ske divizije. Knjaz se sa delegacijom na Cetinje vratio 13/26. aprila 1908. godine.²⁶⁷

Napori knjaza Nikole su svakako urodili plodom jer je car Nikolaj II neposredno nakon odlaska crnogorskog vladara, 2/14. aprila 1908, odobrio da se Cetinju uputi pomoć u ratnom materijalu. Načelnik Glavne uprave Generalnog šta-

ba (*Главное управление Генерального штаба*) Fedor Palicin (*Федор Федорович Палицын*, 1851–1923) sekretara ruske misije na Cetinju, Jevgenija Štejna (*Евгений Федорович Штейн*, 1869–1961), 11/23. avgusta obavijestio je o vrsti materijala koji je odvojen za Crnu Goru; radilo se o 10.000 *трёхлинейках* pušaka (7,62 mm M1891) sa bajonetima i 5 miliona metaka, inženjerskom alatu, 30 optičkih aparata, 100 velikih šatora, 50.000 sanitetskih kompleta za prvu pomoć, opremi za poljske bolnice, 16 poljskih i 16 teških, opsadnih topova.²⁶⁸

Izgled topa-haubice 15 cm M1877 sa zatvaračem u otvorenom položaju.

Tovar je u Libavi (Lijeraja, *Лиеная*) ukrcan na teretno-putnički parobrod *Herson Dobrovoljne flote* (*Добровольный флот*), sa ciljem da u Bar uplovi do 15/27. septembra 1908. godine.²⁶⁹ Ipak, brod je isplovio sa velikim zakašnjenjem, tek 20. septembra/1. oktobra. Kako je u to vrijeme izbila Aneksiona kriza, pomoćnik ministra inostranih djela Nikolaj Čarikov (*Николай Валерьевич Чарыков*, 1855–1930) je 28. septembra /9. oktobra javio Štejnu da naloži kapetanu *Hersona* da ne uplovljava u Bar, nego da pristane u Aleksan-

driji i čeka dalja uputstva. Već sutradan, kapetan je dobio nalog da tovar vrati u Odesu.²⁷⁰

Tek nakon smirivanja političkih tenzija izazvanih aneksijom Bosne i Hercegovine, oružje je u Odesi, uz nadzor Luke Gojnića (1875–1953), ukrcano na brod Dobrovoljne flote *Petrograd*, koji je u barsku luku uplovio 7/19. jula 1909. godine.²⁷¹ Zapovjednik broda, kapetan I klase Fedor

V. Šidlovski (*Федор В. Шидловский*; u *Glasu Crnogorca* se naziva Ščeglovskim) i ministar vojni Mitar Martinović razmijenili su kurtoazne posjete.

Transport je, pored ostalog ratnog materijala, sadržavao i 47(+2) oruđa. Prispjeli artiljerijski materijal činila su 4 brdska topa 75 mm M1904 (*76-мм горная пушка образца 1904 г.*, *3-дюймовая горная скорострельная пушка образца 1904 г.*) sa trzanjem po osi cijevi; 10 poljskih topova 76,2 mm M1900 (*трехдюймовая полевая скорострельная пушка обр. 1900 года*, proizvodnja *Путиловский завод*) u Sankt Peterburgu, popularni pod nazivom *Schneider-Putilov*; opremljeni su elastičnim lafetima sa opružnim povratnicima i hidrauličnim kočnicama trzanja, bez štita, koji su u rusku vojsku uvedeni

1906. godine); 16 ubrzanih poljskih haubica sa *biferima* sistema Engeljhardta (*Александр Петрович Энгельгардт*, 1836–1907), kalibra 6 djujma odnosno 15 cm (152,4 mm) M1885 (*6 дюймовая - 152-мм полевая мортира образца 1885. года*, proizvodnja: *Обуховский сталелитейный завод*); 4 opsadne haubice 150 mm M1877 (*6-дюймовая пушка образца 1877 года*) i, 13(+2) topova 106 mm M1877 (*42-линейная батарейная пушка образца 1877 года*);²⁷²

Brdski brzometni top 75 mm M1904

kalibar 76,2 mm
masa 428–456 kg (u borbenom položaju),
dužina cijevi 1016 mm,
masa cijevi sa zatvaračem 98,3 kg,
broj žljebova 24,
početna brzina zrna 290 m/s,
daljina gađanja granatom 4267 m.

Poljski brzometni top 76,2 mm M1900

kalibar – 76,2 mm,
dužina po lafetu – 2959 mm,
dužina cijevi – 2286 mm (30 kalibara),
širina – 1460 mm,
masa – borbeno, 1065 kg, transportna,
1706 kg,
kadenca – 12 hitaca u minuti,
daljina gađanja – 5500–8500 m,
početna brzina zrna – 592,8 m/s.

Poljska haubica (*mortira*) 6 djujma (150 mm) M1885

Mortira je imala prizmatični zatvarač sistema Krup, cijev sa oblogom (*mantilom*) a na strankama lafeta, radi ublažavanja trzanja, na šarnirima su bile postavljene *tulumbe* od kaučuka i dvije šine sa *buferima* od istog materijala.

kalibar – 152,4 mm,
dužina cijevi – 1275 mm,
dužina cijevi u kalibrima – 8,36,
dužina kanala cijevi – 1075 mm,
dužina kanala cijevi u kalibrima – 7,49,
dužina ožlijebljenog dijela cijevi – 739 mm,
broj žljebova – 20,
korak žijebova u kalibrima – 40,
masa zatvarača Krupp – 41 kg,
masa oruđa sa lafetom Obuhovskog zavoda – 459 kg.

Opsadni top-haubica 6 djujma (150 mm) M1877

kalibar – 152,4 mm,
dužina – 6300 mm,
masa – 5300 kg,
zatvarač klinasti, dvodjelni, sistema Krup,
dužina cijevi – 3200 mm (21 kalibar),
maksimalni domet – 7335–10.300 m.

Top 42 linije (106 mm) M1877

kalibar – 106,7 mm,
dužina – 3251 mm (19 kalibara),
širina – 1447 mm,
masa u borbenom položaju, 1213 kg,
dužina cijevi – 2100 mm (19,7 kalibara),
kadenca – 1,5 hitaca/min,
početna brzina zrna – 411 m/s (sa bezdimnim barutom),
maksimalna daljina gađanja – 3200–5300 m,
lafet, kruti – M1877,
zatvarač klinasti, sistema *Krup*.

Iskrcavanje materijala započeto je 8/20. jula, a razmještaj oružja po zemlji, željeznicom – 9/21. jula. *Barsko društvo* je stavilo na raspolaganje sva lučka postrojenja kao i tri voza dnevno kako bi se oružje brže transportovalo do odredišta. Prva oruđa su iz Bara donesena na Cetinje 28. jula /9. avgusta, a ostatak topova je raspoređen u zemlji.²⁷³

Drugo mortirno gađanje, sada iz novih, ruskih oruđa, izvršeno je 20. marta /2. aprila 1910. u 15 časova pod rukovodstvom knjaza Petra, a 21. marta /3. aprila je u *Vojnom Stanu pokrenut drugi kurs artiljerijskih oficira, kojemu je svrha (bila) da se starješine uvježbaju u rukovanju sa brzometnim topovima*, prvim koji su dobijeni iz Rusije (76.2 mm M1900).²⁷⁴

Utovar topova – haubica 15 cm M1877 u željezničku kompoziciju.

Crnogorsko Pravilo gađanja 15-cm haubicom mod. 1877, tablice za prebacno gađanje. Izdanje Kraljevskog crnogorskog Ministarstva vojnog, Cetinje, 1910.

Neposredno nakon prispjeća ruskog artiljerijskog materijala uslijedio je niz unutrašnjih promjena u Crnoj Gori. Tokom XXVII zasjedanja Narodne skupštine 28. januara/10. februara 1910. godine, usvojen je predlog o novoj administrativnoj podjeli zemlje na 10 oblasti (*Katunsku, Riječko-Lješansku, Primorsko-Crmničku, Zetsku, Brdsku, Nikšićku, Vučedolsku, Durmitorsku, Moračko-Rovačku i Vasojevičku*), pri čemu je zadržano dotadašnjih 56 kapetanija. Shodno tome, 12/25. februara iste godine usvojen je i *Zakon o administrativnoj podjeli Knjaževine Crne Gore*.²⁷⁵

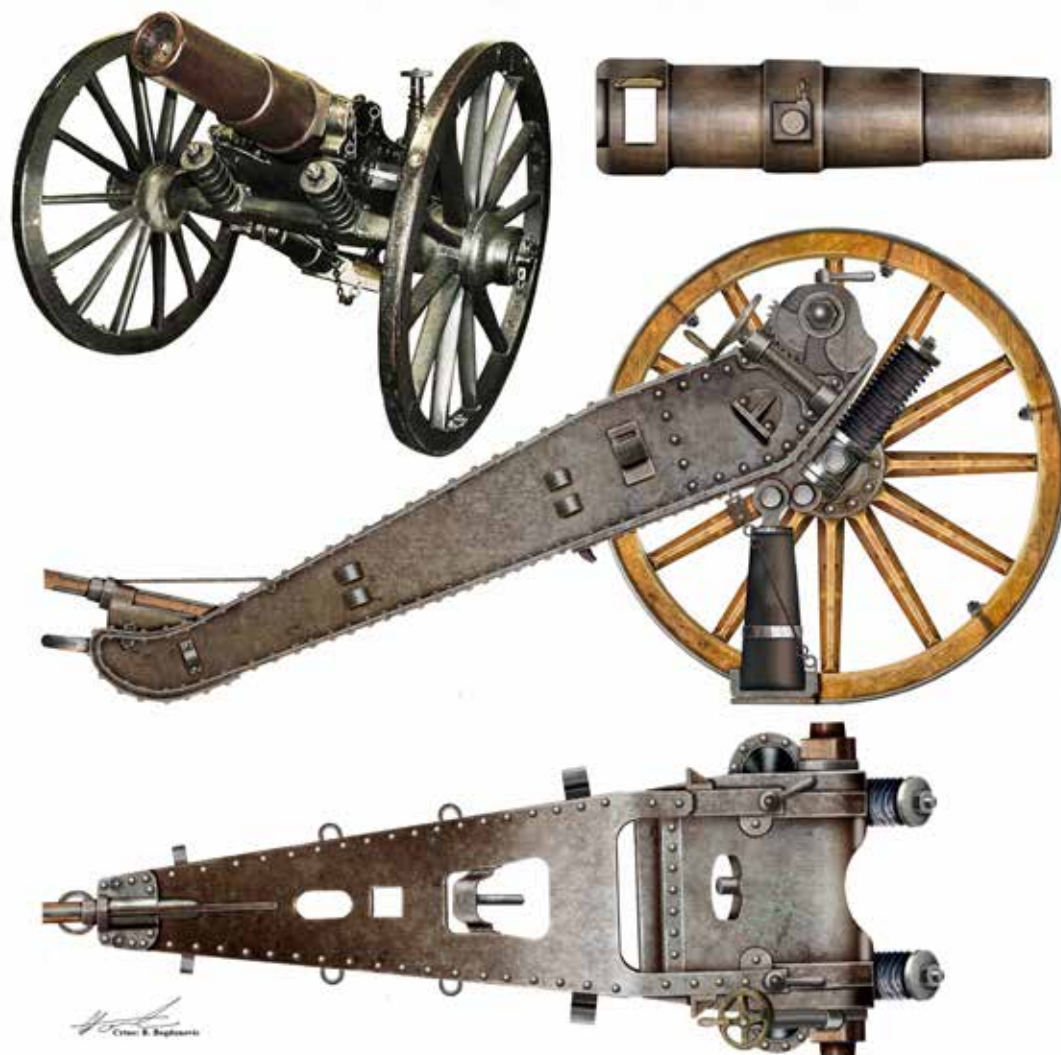
Ustav iz 1905. godine, privremene *Izmjene i dopune u formaciji vojske iz 1906*, nabavka novog streljačkog i artiljerijskog naoružanja, priliv novog oficirskog kadra, administrativna podjela zemlje, ali i sve složenija međunarodna situacija, diktirali su da se usvoji novi *Zakon o ustrojstvu vojske*. Novi zakon je usvojen 29. aprila/12. maja 1910 godine. Prema ovom aktu, oružana snaga Crne Gore i dalje je bila oličena u *Narodnoj vojsci*. *Narodna vojska* je podijeljena na *rekrutsku klasu* (obveznici od 18 do 19 godine), *aktivnu vojsku I i II klase* (od 30 do 52 godine a u zavisnosti od fizičkih sposobnosti) i *rezervu* (od 53 pa do krajnje granice sposobnosti za vojnu službu). Osim podjele na klase, vojska je podijeljena na

rodove oružja (uključujući artiljeriju) i struke. U duhu članova 7 i 23–25 *Zakona*, na Cetinju, Podgorici, Nikšiću i Kolašinu obrazovane su divizijske komande za obuku mladića, koji su morali proći *rekrutsku vježbanja*. Dan ranije, 28. aprila/11. maja, 37 artiljerijskih potporučnika proizvedeno je u poručnike.²⁷⁶

Top 42 linije (106 mm) M1877 sistema Krupp.

Neposredno nakon donošenja *Zakona o ustrojstvu vojske*, 5/17. avgusta,²⁷⁷ borci su prvi put obukli novu, jednoobraznu uniformu crnogorske vojske zaštitne boje, koja je i zvanično usvojena na *Preobraženje*, 6/18. avgusta 1910. godine. Nedjelju dana kasnije zakonskim ak-

Poljska haubica (*mortira*) 6 djujma (150 mm) M1885 sa buferima.

tom od 15/28. avgusta 1910. godine, Crna Gora je proglašena za kraljevinu, a Nikola Petrović je dobio titulu kralja; konačno, od 14/27. do 17/30. avgusta 1910, održana je *Proslava pedesetogodišnjice vladanja Nj. Kr. Visočanstva Knjaza Gospodara Nikole I i Zlatnog Pira Nj. Nj. Kr.Kr. V. V. Knjaza Gospodara i Knjaginje Milene*.²⁷⁸

Ove promjene, prvenstveno Zakon o ustrojstvu vojske, 28. marta/10. aprila 1911. odrazile su se i na artiljeriju. Ovaj rod je reorganizovan promjenom naziva i sastava baterija:

- I brdska baterija postala je – Katunska brdska baterija (b. b.); od oduzetih topova I i II brdske baterije, formirana – Riječko-Lješanska b. b;
- II brdska baterija – Crmničko-Primorska b. b;

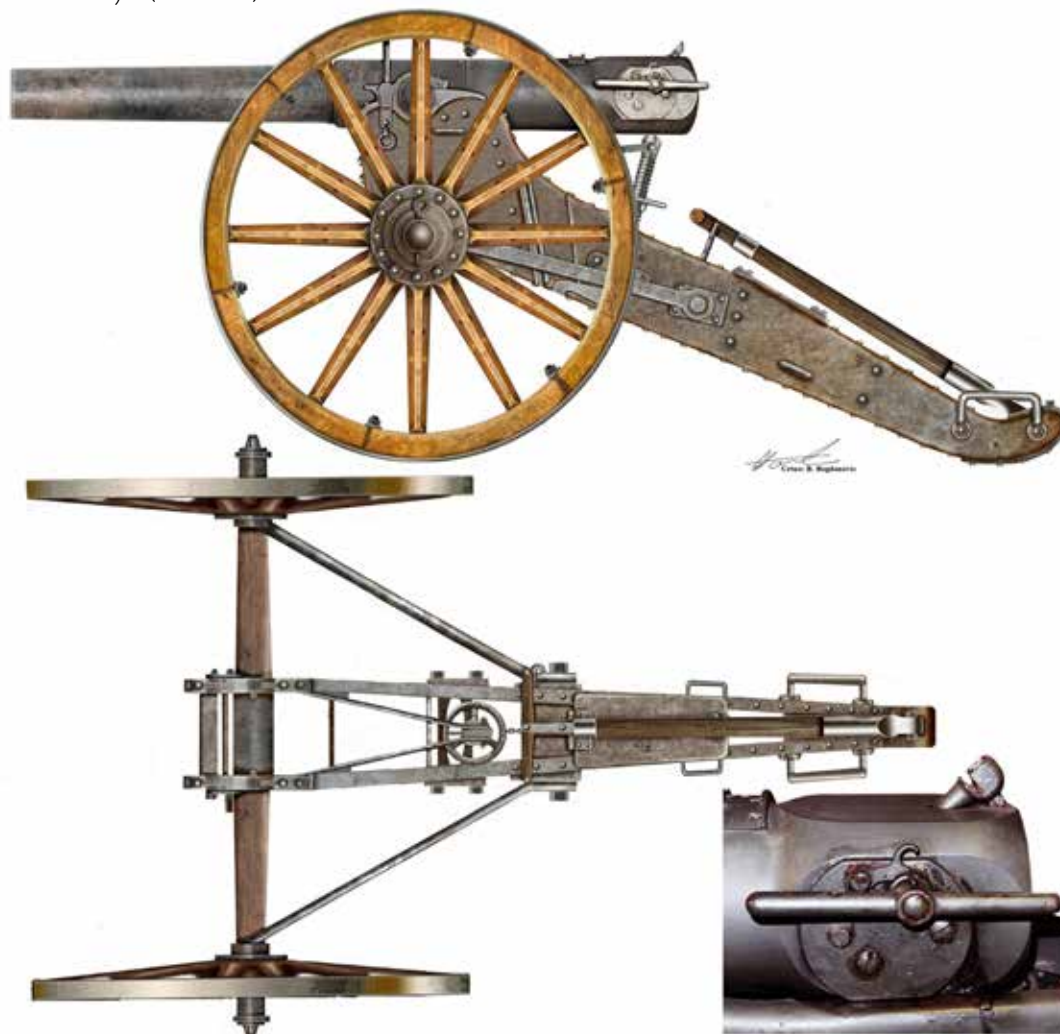
V brdska baterija – Zetska b. b; od oduzetih topova III i V brdske baterije – Spuška b. b;

- III brdska baterija – Bjelopavlička b. b;
- IV brdska baterija – Nikšićka b. b;
- Od oduzetih topova IV brdske baterije – Vučedolska b. b;
- VIII brdska baterija – Durmitorska b. b;
- VI brdska baterija – Kolašinska b. b;
- VII brdska baterija – Vasojevička b. b,

Svoj naziv promijenile su poljske baterije, kao i 15 cm *mortirne* poljske baterije:

- I poljska baterija postala je – I divizijska poljska baterija (p. b.);
- II poljska baterija – II divizijska p. b;
- III poljska baterija – III divizijska p. b;

- IV poljska baterija – IV divizijska p. b. (samostalni poljski vod ušao je u sastav I divizije);
- I 15 cm poljska mortarina baterija – I divizijska mortarina baterija (d. m. b.);
- II 15 cm poljska mortarina baterija – II d. m. b.;
- III 15 cm poljska mortarina baterija – III d. m. b.;
- IV 15 cm poljska mortarina baterija – IV d. m. b.

Top 42 linije (106 mm) M1877 sa detaljem zatvarača.

Ovom prestrukturacijom, formirane su i opsadne baterije:

Od 12 cm dalekobojne spuške baterije i 21 cm GRC mortarne baterije formirana je – I opsadna baterija;

21 cm haubična baterija – II opsadna baterija (o. b.);

15 cm haubična baterija – III o.b.;

I 15 cm mortarina opsadna baterija – IV o.b.;

I 12 cm brzometna dalekobojna baterija – V o.b.;

I 11 cm dalekobojna baterija – VI o.b.;

III 11 cm dalekobojna baterija – VII o.b.;

II 15 cm mortarina opsadna baterija – VIII o.b.;

II 12 cm brzometna dalekobojna baterija – IX o.b.;

II 11 cm dalekobojna baterija – X opsadna baterija.²⁷⁹

- ²⁶⁰ *Crnogorska vojska 1854–1916*, 118-119.
- ²⁶¹ *Глас Црногорца* бр. 49, год. XXXIV, Цетиње, 6. децембар 1905, 1-3. Janko Vukotić је ову дужност обављао до 1/14. septembra 1910, када је министарство преузео brigadir Ivo Đurović. *Глас Црногорца* бр. 40, год. XXXIX, Цетиње, 1. септембар 1910, 2.
- ²⁶² *Глас Црногорца* бр. 51, год. XXXII, Цетиње, 6. децембар 1903, 1-3; *Црногорски законици 1796–1918*, Књига II, Приредили: др Бранко Павишевић, др Радослав Распоповић, 760-769
- ²⁶³ *Глас Црногорца* бр. 1, год. XXXV, Цетиње, 8. јануар 1906, 1.
- ²⁶⁴ *Уредба о формацији цјелокупне војске Књажевине Црне Горе и дјелокругу, надлежности и власти више војне управе, команда и старјешина у војсци од 20.августа/2. септембра 1908*, Штампарија Књ. Цр. Министарства Војног, Цетиње, 1908. *Црногорски законици 1796–1918*...Књига IV, Приредили: др Бранко Павишевић, др Радослав Распоповић, 612-649.
- ²⁶⁵ *Глас Црногорца* бр. 12, год. XXXVII, Цетиње, 15. март 1908, 1; *Глас Црногорца* бр.14, год. XXXVII, Цетиње, 29. март 1908, 1.
- ²⁶⁶ *Глас Црногорца* бр.14, год. XXXVII, Цетиње, 29. март 1908, 1; *Глас Црногорца* бр.15, год. XXXVII, Цетиње, 5. април 1908, 1.
- ²⁶⁷ *Глас Црногорца* бр. 16, год. XXXVII, Цетиње, 13. април 1908, 1.
- ²⁶⁸ Бранко Бабић, *Московке у наоружању црногорске војске, Гласник Цетињских Музеја*, III књига, Цетиње, 1970, 216.
- ²⁶⁹ Transportno-putnički parobrod-krstarica sa pogonom R. & W. Hawthorn, Leslie & Co. Od *Dobrovoljne flote* naručen 1895. u Britaniji. Matična luka Libava. Nosivost 6707 brt. retroflot.com/dobrovoljnijflot.
- ²⁷⁰ Бранко Бабић, *Московке*, 216-217.
- ²⁷¹ Parobrod *Sankt-Peterburg* је изграђен 1894, а у списак пловила војно-поморске флоте званично је уписан 12/24. oktobra 1904. као krstarica II ranga под назовим *Dnjepr*. Iz spiska ratne flote је избрисан 30. jula/12. avgusta 1905. godine, а 5/18. novembra исте године укључен је у састав *Dobrovoljne flote* под називом *Peterburg*. retroflot.com/dobrovoljnijflot.
- ²⁷² Љ. Полексић, *Кратак преглед историјског развоја црногорске војске*, *Ратник* св. X, год. XLVII, Београд, октобар 1931, 83. У зависности од извога, број добијених дугачких топова 106 mm varira од 13 до 15.
- ²⁷³ *Цетињски Вјесник* бр. 57, год. II, 25. јули 1909, 3; *Глас Црногорца* бр. 33, год. XXXVIII, Цетиње, 1 август 1909, 4.
- ²⁷⁴ *Глас Црногорца* бр. 14, год. XXXIX, Цетиње, 21. март 1910, 6; *Глас Црногорца* бр. 15, год. XXXIX, Цетиње, 27 марта 1910, 3.
- ²⁷⁵ *Глас Црногорца* бр. 6, год. XXXIX, Цетиње, 30. јануар 1910, 6; *Глас Црногорца* бр.10, год. XXXIX, Цетиње, 23. фебруар 1910, 1.
- ²⁷⁶ *Глас Црногорца* бр. 20. Год. XXXIX, Цетиње, 1. мај 1910, 1-7. У духу новог Устројства, 20. jula/2. avgusta исте године усвојен је и *Војно-кривични закон*. *Глас Црногорца* бр. 32, год. XXXIX, Цетиње, 24. јули 1910, 1-4. *Црногорски законици*, *Правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе*, Зборник докумената, Књига I, приредили: др Бранко Павишевић, др Радослав Распоповић, 1119-1149.
- ²⁷⁷ *Црногорски законици*, *Правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе*, Зборник докумената, Књига I, приредили: др Бранко Павишевић, др Радослав Распоповић, 1019-1022.
- ²⁷⁸ *Глас Црногорца* бр. 34, год. XXXIX, Цетиње, 7. август 1910; *Глас Црногорца* бр. 35, год. XXXIX, Цетиње, 15. август 1910. Nikola Petrović је *Ukazom* од 13/25. avgusta 1910. proglašen за počasnog generala srpske vojske, а 16/29. avgusta *Deveti pješadijski puk Knjaza Nikole I* preimenovan је у *IX pješadijski puk Kralja Nikole I*. *Ukazom* од 15/27. avgusta исте године ruski imperator је наименовао Nikolu за feldmaršala ruske vojske, а велики knjaz Nikolaj Nikolajevič је 21. avgusta/3. septembra Nikoli, proprijeteru *XV streljačkog puka* (15-й Стрелковый Его Величества Короля Черногорского Николая I полк), predao feldmaršalsko žezlo.
- ²⁷⁹ Boban Batričević, *Crnogorska vojska uoči Balkanskih ratova*, 309-310.

Poglavlje 6

PERIOD BALKANSKIH RATOVA

Sa parkom ruskog i italijanskog porijekla i oruđima iz 1886. godine, crnogorska vojska je stupila u Prvi balkanski rat. Rat je zvanično započeo 26. septembra/9. oktobra 1912. godine, pucaњem iz ruskog *dugačkog* topa 106 mm M1877 (42-линейная батарејная пушка образца 1877 года) sa položaja Gradina (sjeverni dio Podgorice). Hitac u pravcu turskih artiljerijskih položaja kod Dečića ispalio je lično princ Petar Petrović Njegoš (1889–1932), sin kralja Nikole I.²⁸⁰ Ovo oruđe je čuvano na Cetinju kao relikvija sve do 1916. godine, kada ga je austrougarska vojska prenijela u bečki Vojni muzej kao ratni plijen od istorijskog značaja.

Švajcarska štampa je izvještavala da je Crna Gora u rat ušla sa jednom artiljerijskom brigadom koju je činilo 1.200 artiljeraca sa 128 topova (48 poljskih, 36 brdskih i 44 opsadna oruđa); u mirnodopsko vrijeme, postojale su dvije školske poljske i brdske baterije (*deux batteries ecoles de campagne et de montagne*) u Nikšiću, koje su na

datum 24 1914.

Списак материјала у очи рата
у 1912-13 год.

у Артилјерјској бригади

Врста материјала	Колико	Вриједност
1 21-см Морисур	4	1600
2 21-см Кајзер	4	2200
3 15-см Кајзер	4	1980
4 15-см Вели Морисур	8	3312
5 12-см Вели Морисур	9	4626
6 11-см Вели Морисур	12	5730
7 10-см Вели Морисур	16	6864
8 10-см Вели Морисур	14	9156
9 7.5-см Вели Морисур	6	4554
10 7.5-см Вели Морисур	10	7280
11 7.5-см Вели Морисур	13	8145
12 7.5-см Вели Морисур	12	5566
13 7-см Вели Морисур	4	1962
14 7.5-см Вели Морисур	4	2944
		65608

Spisak (artiljerijskog) materijala u oči rata u 1912-13 god. Sastavljeno na Cetinju, 13 februara 1914.

šestomjesečnom kursu obučavale 100 ljudi.²⁸¹ Ovi podaci se skoro u potpunosti podudaraju za *Spiskom materijala u oči rata u 1912–13 god.*, koji je 31. januara/13. februara 1914. sastavio Ilija Hajduković. Prema ovom dokumentu, Crna Gora je pred Prvi balkanski rat imala:

Spisak materijala uoči rata 1912–13. god. (Ilija Hajduković, Cetinje 31/I 1914. g.) Artiljerijsko oružje		
Broj topova	Kalibar	Naziv materijala
4	24 cm* * (treba 21 cm)	<i>mortire</i> (merzera)
4	21 cm	haubice
4	15 cm	haubice
8	15 cm	ops(adne) <i>mortire</i> (merzera)
9	12 cm	topova (bronzani)
12	11 cm	topova
16	15 cm	poljskih <i>mortira</i> (merzera)
14	8,7 cm	polj(skih) top(ova) na drven(e) lafete
6	7,5 cm	poljskih nebrzometnih
10	7,5 cm	poljskih brzometnih
18	7,5 cm	brdski Krupovih
12	7,5 cm	brd(skih) bronz(anih) na drven(e) lafete
4	7 cm	brdskih <i>bilećskih</i> (<i>Broadwell</i>)
4	7,5 cm	brdskih brzometnih

To znači da se u naoružanju nalazilo 125 oruđa, od toga 51 poljski, 38 brdskih i 36 opsadnih topova, merzera i haubica. Ovdje je uračunato 50 italijanskih, 49 ruskih i 4 *bilećka*, dok je ostalih 22 oruđa poticalo iz nabavki i ratnog plijena 1876–1878. godine. Inferiornost ovog uglavnom zastarjelog materijala pokazaće se naročito tokom operacija oko Skadra.

Ćerka kralja Nikole, Milica (*Milica Nikolajevna*, 1866–1951), supruga ruskog Velikog kneza Petra Nikolajeviča (*Петр Николаевич*, 1864–

Princ Petar ispaljuje prvi hitac –Crnogorci kreću napred. Kronen Illustrierte Zeitung br. 4590, Beč, 11 oktobar 1912.

1931), 24. decembra 1912/5. januara 1913. posjetila je predsjednika ruskog Ministarskog savjeta, Vladimira Kokovcova (*Владимир Николаевич Коковцов*, 1853–1943), u nadi da će on caru Nikolaju II prenijeti želju da Rusija isporuči pomoć koju bi, između ostalog, činile i tri baterije od po 6 brzometnih topova novog modela sa po 1.000 granata po svakom oruđu, kao i po 1.000 granata za svaki zastarjeli top u opremi crnogorske vojske. Kokovcov je odgovorio da Rusija u tom trenutku nije u mogućnosti da pruži bilo kakvu pomoć u artiljeriji, jer bi to značilo narušavanje neutralnosti.²⁸²

Srbija je početkom 1913, radi pomoći crnogorskim opsadnim snagama, uputila Primorske trupe (Drinska divizija II poziva i Šumadijsko-al-

Crnogorska artiljerija kojom komanduje princ Petar, pod žestokom turskom vatrom kreće u osvajanje položaja na brdu Dečić. *Das interessante Blatt* br. 42, Beč, 17 oktobar 1912.

banski odred). Na molbu kralja Nikole, srpska Vrhovna komanda se 1/14. decembra 1912. saglasila se da se Crnogorcima u vidu pomoći uputi i 12 brzometnih topova sistema Krup, koji su zaplijenjeni od Turaka. Komandant VII turskog korpusa je, naime, 12/25. oktobra, naredio evakuaciju Skoplja, u kome je ostavljen haubički divizion sa 12 topova 75 mm *Krupp* M1904 (30 *Çap Uzunluğunda 7,5 cm'lik Krupp-kâri Seri Ateşli Sahra Topu*, njemačka oznaka 7,5-cm-Kanone 1903 L/30). Kako su oruđa u suštini zaplijenjena tokom Kumanovske operacije, popularno su nazivana *kumanovcima*.

Treba reći da su ovi brzometni topovi spadali u red modernih, nabavljenih nekoliko godina pred rat. Turska je početkom XX vijeka raspolagala raznorodnom artiljerijom. Još od osamdesetih godina XIX vijeka imala je je oruđa M1871 i

M1884 kalibra 8 cm (75 mm) i 9 cm (87 mm), sa uvoznim Krupovim čeličnim cijevima ili cijevima izrađenim u Tophani, po Uhacijusovom principu (čelik-bronza). Cijevi su bile sa ogrtačem (*hoops, çemberli*) ili ogrtačem sa spojnim pestenom (*jack-et, mantelli*) i Krupovim cilindrično-prizmatičnim ili prostim prizmatičnim zatvaračima. Sem toga, Turci su raspolagali i oruđima sa standardnim, običnim (*Adi*) cijevima kalibra 8 i 9 cm sa cilindrično-prizmatičnim Krupovim zatvaračima.

Osmanska vlada je tek 24. marta/6. aprila 1905. od kompanije *Krupp* naručila 91 bateriju brzometnih savremenih topova različitog kalibra. Ugovor su potpisali Rauf-paša i istanbulski zastupnici kuće *Krupp, Joseph et Auguste Huber*

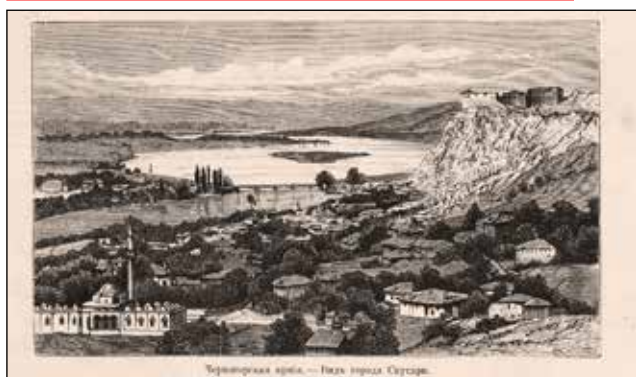
Najrelaniji prikaz početka rata: Princ Petar, drugi sin kralja Nikole, u prisustvu oca ispaljuje prvi hitac na položaj Dečić. Ilustracija Gennaro Amato (1857-1947), *L'illustrazione Italiana* br. 42, Rim, 20 oktobar 1912.

Izveštaj o prvom hicu iz topa kojim je 9 oktobra 1912 označen početak rata (*Glas Crnogorca* br.43, Cetinje, 29 septembar 1912) i austrougarski *Katalog Ratne izložbe 1916*, u kome se opisuje isti top 10,7 cm (42 linije) M1877, izložen kao posebno značajan ratni plijen.

frères, Tarabya, Istanbul. Narudžbina je obuhvatala 62 baterije poljskih (*sahra*) 7,5 cm, i 23 baterije brdskih (*cebel*) topova kalibra 7,5 cm, 3 baterije haubica (*obiüs*) od 15 cm i 3 baterije teških poljskih topova (*ağır sahra*) kalibra 10,5 mm. Vrijednost navedenih oruđa sa municijom, pratećom opremom i rezervnim djelovima iznosila je 1.967.634 osmanskih lira. Prvih 30 baterija isporučeno je do 20. aprila/3. maja, 30 baterija je bilo spremno za isporuku, a 31 baterija se očekivala u avgustu 1906. godine. No, zbog kašnjenja u plaćanju, oruđa nisu dostavljena Istanbulu prije avgusta 1907. godine.²⁸³

U duhu odluke srpske Vrhovne komande, Vojno-tehnički zavod u Kragujevcu je 2/15. decembra 1912. dobio naređenje da reparira i opremi turske topove, organizuje ih u 3 baterije sa po 4 oruđa i 6 kara, popunjenih sa po 2.000 granata po bateriji. Osim toga, naloženo je da se pripreme 4 oficira, jedan oružni majstor i prateće tehničko osoblje, koji bi baterije ispratili do Skadra i tamo ih opsluživali.²⁸⁴

Skadar, 1912 godine.

Izgled skadarske tvrđave, početak XX vijeka.

Transport crnogorske artiljerije preko Skadarskog jezera u cilju opsade.

Turski laki poljski top 7,5 cm sistema *Krupp* na drvenom lafetu, položaj Taraboš kod Skadra.

No, 20. novembra/2. decembra 1912, turska i saveznička strana u načelu su potpisale primirje, koje je trebalo da stupi na snagu 21. novembra/3. decembra 1912. u 20 časova. Komandant Zapadne vojske, Ali Riza-paša (*Ali Rıza Paşa*, 1854–1921), međutim, nije imao namjeru da poštuje ovaj dokument. Što je najgore, u to vrijeme Drinska divizija II poziva i Šumadijsko-albanski odred nalazili su se u zoni Lješa. Pukovnik Paunović je 18. novembra/1. decembra 1912. u pravcu Dajči uputio majora Borislava Paštrovića sa 2. bataljona 6. puka, 2 topa i ½ konjičkog eskadrona. Oko 23. novembra/5. decembra na ovom prostoru su se razvile krvave borbe, pa je srpska strana energično tražila sadejstvo najbliže crnogorske jedinice pod komandom brigadiru Nika Kusovca (1852–1938). Kusovac je odgovorio da on poštuje primirje od 21. novembra/3. decembra i da se ne miješa u sukob; ovo je dovelo do velikih gubitaka na srpskoj strani.²⁸⁵

Ozlojeđena stavom saveznika, srpska Vrhovna komanda je Pašiću sugerisala da povuče odluku o isporuci artiljerijskog materijala. Bez obzira na to, premijer je odlučio da ispuni obećanje. Crnogorcima je 26. decembra 1912/8. januara 1913. upućen telegram da će oruđa biti upućena rutom Solun-Antivari (Bar). Ovo je, 31. decembra 1912/13. januara 1913, potvrdio i Pašić lično. Crnogorskoj vojsci upućeno je 12 tur-

Turski poljski top 8.7 cm *mantel* (sa oblogom cijevi) sistema *Krupp* C85 L/24.

Turski laki poljski top 7,5 cm sistema *Krupp* na metalnom lafetu. Katalog *Etablissement Fried. Krupp, Essen*, 1884.

skih topova sa po 330 granata u 18 kara, prateći pribor, jedan majstor-bravar i tri oficira. Voz sa oruđima u Solun je prispio 2/15. februara, gdje je, pod punom parom, već čekao grčki brod *Antigona*. Kompletan tovar iskrcan je uveče, 21. februara/6. marta 1913. u Medovi i 23. februara/8. marta upućen je prema Skadru.²⁸⁶

Prvom baterijom komandovao je major Ljubiša Ljubišić (pitomac 27. klase Vojne akademije, ranije komandir 8/III divizionu šumadijskog art. puka), drugom – kapetan I klase Miloš Baničević (pitomac 32. klase Vojne akademije, inače iz I divizionu Šumadijskog artiljerijskog puka), a trećom – kapetan I klase Dragutin Blašković (pitomac 33. klase Vojne akademije, iz drugog divizionu Moravskog artiljerijskog puka). Baterije su bile sastavljene od 12 (3x4) *kumanovaca* – topova 7,5 cm sistema *Krupp* M1904.²⁸⁷

Top 7,5 cm sistema Krupp M1904 (*ku-manovac*):

kalibar – 75 mm,
masa cijevi – 348 kg,
masa topa u borbenom položaju – 990 kg,
dužina cijevi – 2250 mm,
dužina topa – 4000 mm,
broj žljebova – 28,
početna brzina zrna – 500 m/s,
maksimalni domet – 5400–5900 metara.

Zaplijenjeni turski poljski top 87 mm *mantel* sistema Krupp C85 L/24.

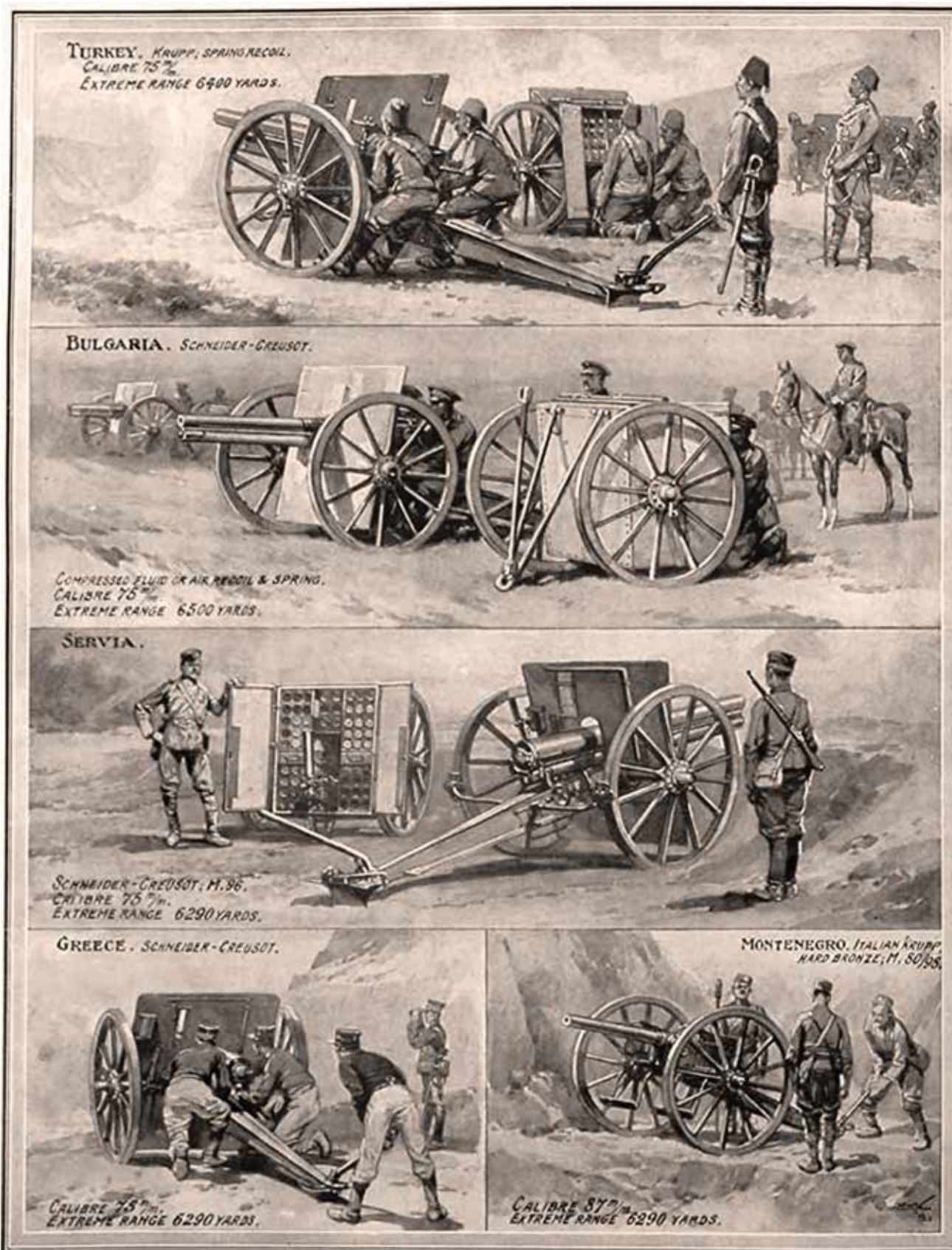
Crnogorska komanda je odlučila da Veliki i Mali Bardanjolt osvaja etapno. Veliki Bardanjolt trebalo je da napada glavnina Zetskog odreda (dvije mješovite, Durmitorska i Vasojevićka brigada) sa kompletnom artiljerijom (oko 60 oruđa). Po toj dispoziciji, sve tri srpske baterije u prvo vrijeme su ušle u sastav Zetskog odreda. U borbama od 7. do 9. februara 1913, Veliki Bardanjolt je zauzet. Kako je paralelno trebalo da se odvijaju i (doduše samo demonstrativni) napadi na Taraboš i Brdicu, Baničevićeva baterija je detaširana u Primorski odred (Katunska, Riječko-lješanska i Crmničko-primorska brirada, koje su dejstvovale na Taraboš).

Napadi na Taraboš i Brdicu koju su napadale Primorske trupe, i pored trodnevnih napora i znčajnih gubitaka u ljudstvu, nisu dali značajnije rezultate. Za neuspjeh je svakako bio djelimično kriv nedostatak teške opsadne artiljerije. Načelnik štaba crnogorske vojske Janko Vukotić je, međutim, krivio i kralja Nikolu što, i pored podrške komandanta srpskih Primorskih trupa, Damjana Popovića, nije tražio znatno više (30.000) granata 120 mm umjesto isporučenih 6.000. Treba, međutim, imati u vidu i da je u noći između 17/30. i 18/31 januara pod nerazjašnjim okolnostima ubijen energični komandant odbrane, Hasan Riza-paša (*Hasan Rýzâ Paša*, 1858–1913), te da je njegov zamjenik, Esad-paša Toptani (*Esad Paša Toptani*, 1863–1920) svaka-ko namjeravao da preda grad.

Vojne pripreme koje su sprovodile Crna Gora i Srbija radi osvajanja Skadra bile su izražene, između ostalog, i u formiranju (21. februara 1913) Primorskog kora, jačine 30.000 ljudi. Svjesne opasnosti da bi eventualno osvajanje Skadra moglo da iskomplikuje njegovo uključivanje u sastav Albanije, velike sile željele su da se to pitanje što prije riješi. O njegovoj sudbini načelna saglasnost predstavnika velikih sila na Ambassadorskoj konferenciji u Londonu već je bila postignuta. Kada je 1. marta 1913. godine i predstavnik ru-

Zaplijenjena turka haubica 120 mm M1897 sistema Krupp.

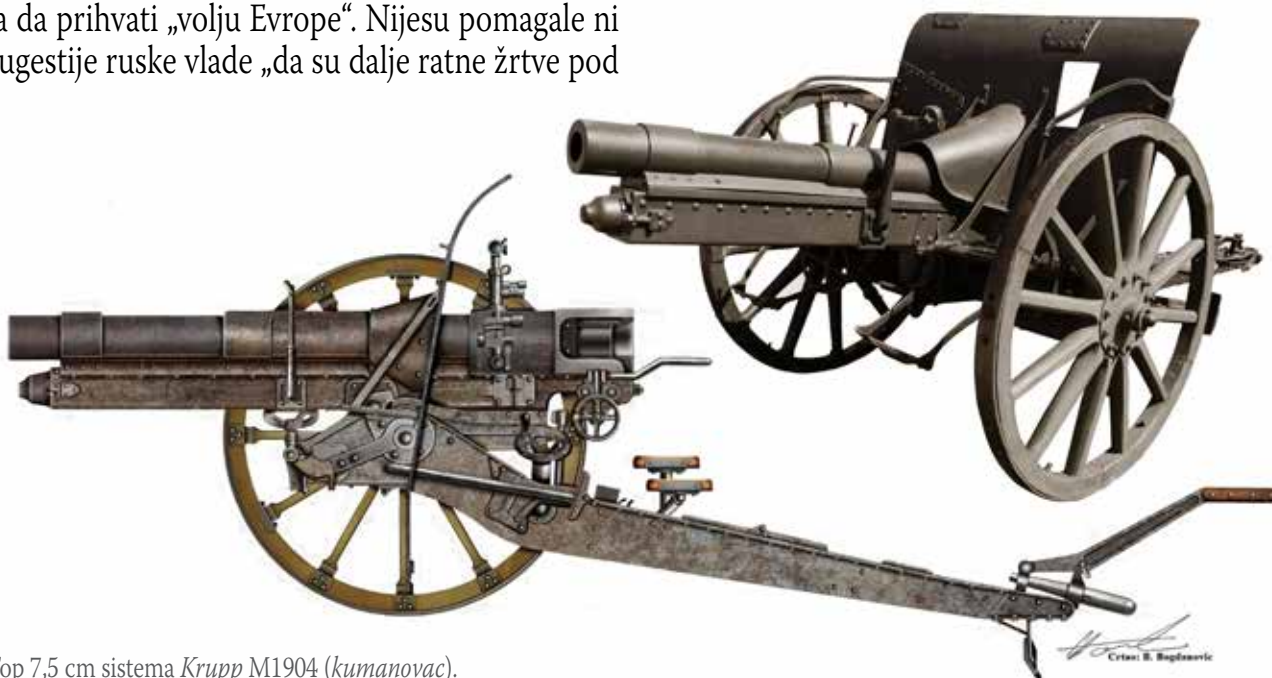
Dole desno: prikaz crnogorskog poljskog topa italijanskog porekla, sistem *Krupp* M80/95, kalibar 87 mm, cijev od tvrde bronzne, maksimalni domet 5750 m (6290 jardi). *Illustrated London News*, 1912.

ske vlade na Konferenciji u Londonu pristao da Skadar uđe u sastav nove države, više nije bilo realnih izgleda da se diplomatskim putem izdejsvuje njegovo pripajanje Crnoj Gori. Preostajalo je još ponovno insistiranje na vojnoj opciji, koja se utoliko više nametala što je bilo vjerovatnije da će Skadar, zbog dugotrajne opsade, uskoro biti osvojen.

Zbog toga su kralj Nikola i crnogorska vlada željeli nastavak rata, a ne zaključivanje mira. Ali, pošto su stavovi velikih sila o budućem položaju grada već bili utvrđeni, Crna Gora je, opredjeljujući se za ovakvo rješenje, praktično odbijala da prihvati „volju Evrope“. Nijesu pomagale ni sugestije ruske vlade „da su dalje ratne žrtve pod

Crnogorski bronzani (Uhacijusov sistem) poljski top 87 mm BRC Mod.1880/95 na položaju kod Skadra.

Top 7,5 cm sistema Krupp M1904 (kumanovac).

Skadrom besmislene“. I Srbija je, zbog međunarodnog pritiska i mogućih daljih gubitaka na drugoj strani, nagovještavala da će vojnu pomoć pružati samo do donošenja definitivne odluke velikih sila o granicama Albanije. No, iako više nije imala podršku ruske vlade, i mada je i Konferencija ambasadora 22. marta 1912. godine konačno odlučila da Skadar uđe u sastav novoformirane albanske države, a dan ranije Austro-Ugarska ultimativno zaprijetila oružanom intervencijom ako se ne obustavi bombardovanje i dozvoli ci-

vilnom stanovništvu izlazak iz grada, Crna Gora nije odustala od osvajanja Skadra.

Uporedo su započeli pregovori Petra Plamenca i Esad-paše o izlasku neboračkog stanovništva iz grada i prekidu bombardovanja. Pošto oni nijesu dali rezultate, riješeno je da se pripreme za konačni napad na grad nastave. Na sjednici crnogorskog Ratnog savjeta od 25. marta 1912. godine oglasene su nevažećim odluke velikih sila donijete prije zaključenja mira u vezi sa razgraničenjem Albanije. Zaključeno je da se ni poslije

Izvlačenje *kumanovaca* na borbeni položaj.

Kumanovci sa crnogorskom posadom na položaju kod Skadra.

potpisivanja mirovnog ugovora ne prihvati obaveza napuštanja Skadra. Za datum napada crnogorske vojske na grad određen je 30. mart.

U toku intenzivnih vojnih priprema koje su se odvijale u Crnoj Gori, predstavnici velikih sila u Londonu odlučili su da crnogorskoj vladi predaju notu o razgraničenju s Albanijom i da, osim prekida neprijateljstava i prestanka opsade grada, zatraže evakuaciju iz okolnih oblasti. Notom od 28. marta tražena je i zaštita katoličkog, muslimanskog i arbanaškog stanovništva na teritorijama koje su pripale Crnoj Gori. Akt sličnog sadržaja upućen je i vladi u Beogradu. Kako ni ovaj vid diplomatskog pritiska nije urodio plodom, u planu je bila pomorska blokada, ali i zatvaranje kopnenog dijela granice Crne Gore, duž Sandžaka. Pošto sporazum s ostalim silama o tome još

nije bio postignut, Austro-Ugarska je sama započela vojne pripreme za takvu akciju.

Radi izbjegavanje izolovanosti prinudnih mjera, Rusija je predložila da i Engleska i Francuska pošalju brodove u crnogorske vode. Vlade ovih države su se složile sa kolektivnom demonstracijom protiv Crne Gore. Ruska vlada je, međutim, prema izjavi Sazonova od 31. marta 1913, podržala pomorsku demonstraciju protiv Crne Gore, ali u njoj nije željela neposredno da učestvuje. No, pošto je 31. marta 1913. godine započeo crnogorski napad na Skadar, a 1. aprila crnogorska vlada uručila negativan odgovor velikim silama na njihov demarš od 28. marta, Austro-Ugarska je, iako dogovor o sastavu flote koja bi učestvovala u pomorskoj demonstraciji još nije bio postignut, naredila ulazak njenih bro-

Kumanovac sa crnogorskom posadom na položaju kod Skadra.

Tegljenje topa 120 mm BR Mod. 1887 na lafetu C73 prema granici.

dova u crnogorske vode. Već 2. aprila njena flota bila je pred Barom, a sljedećeg dana doplovili su i italijanski i njemački ratni brodovi.

Izvlačenje topa 120 mm BR Mod. 1887 na položaj prema Tarabošu.
Foto *Hugo Grothe*, 1912.

Dolazak ratnih brodova velikih sila nije zaustavio napade crnogorske i srpske vojske na Skadar. Štaviše, dolaskom trećeg ešalona srpskih trupa i stavljanjem cjelokupne vojske oko Skadra pod komandu generala Petra Bojovića, rad na planiranom opštem jurišu ubrzan je. Takav razvoj situacije zahtijevao je nove mjere velikih sila. Na jednoj strani trebalo je izvršiti pritisak na Srbiju i Grčku da obustave pomoć Crnoj Gori, a na drugoj precizirati mandat snagama međunarodne eskadre. Mada je Pašićeva vlada pristala na prekid dovoženja vojnih jedinica, pritisak na Atinu i Beograd nije mogao dovesti do glavnog cilja, tj. prekida operacija pod Skadrom, jer se o tome odlučivalo na Cetinju.

Neodlučnost velikih sila o preduzimanju prinudnih mjera protiv Crne Gore ne samo što je umanjivala rezultate pomorske demonstracije u političkom pogledu već ni u praktičnom smislu nije imala veći značaj, jer nije sprečavala dola-

zak srpskih trupa pod Skadar. Zbog svega toga, preduzete mjere pomorske demonstracije nijesu mogle prinuditi Crnu Goru na poštovanje odluka Londonske konferencije.

Zahtjevi Londonske konferencije, mogli su se postići jedino insistiranjem na mjerama pritiska prema Crnoj Gori. Bilo je potrebno da se „nedostojna komedija“, koju je predstavljala pomorska demonstracija, zamijeni „snažnom vojnom blokadom“. Takav korak Austro-Ugarska je sve više bila spremna da sama učini. Političke stavove bečke vlade podržala je Njemačka. Procjena opravdanosti pribjegavanja oštrim

Top 120 mm BR Mod. 1887 na lafetu C73 na položaju prema Tarabošu.

mjerama koje su zastupale države Trojnog saveza uskoro je prevladala i u stavovima sila Antante. U promijenjenoj atmosferi, odbijanje Crne Gore da dozvoli izlazak civilnog stanovništva iz Skadra, shodno predlogu velikog vezira od 5. aprila 1913, bilo je dovoljan povod da Konferencija ambasadora u Londonu, tri dana kasnije, donese odluku da se mirna demonstracija zamijeni blokadom crnogorske obale.

Opsadni top-haubica 6 djujma (150 mm) M1877 na položaju.

Opsadni top-haubica 6 djujma (150 mm) M1877 na položaju.

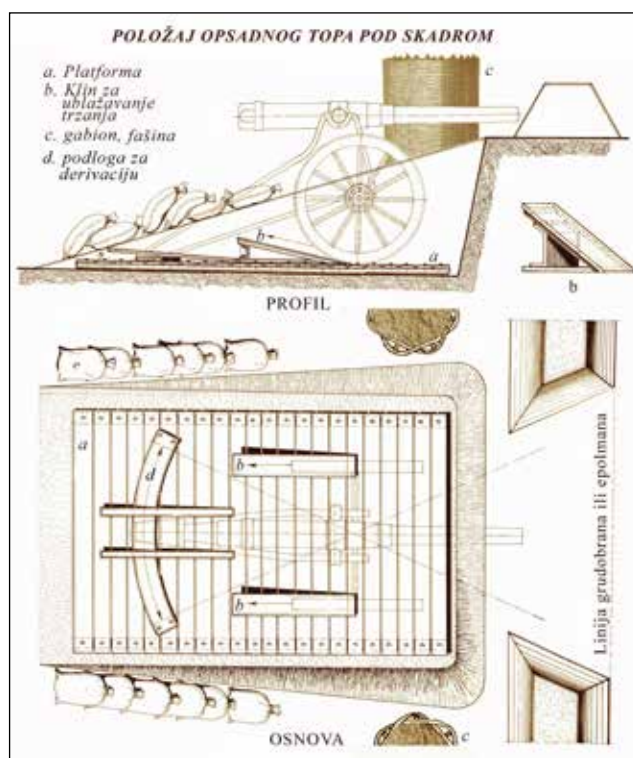
Pojačani vojni pritisak na Crnu Goru pratila je politička aktivnost Rusije prema Srbiji s ciljem obustavljanja dalje vojne saradnje sa Crnom Gorom. Na insistiranje Rusije, pored ostalog i ličnim obraćanjem ruskog cara kralju Petru, srpska vlada je riješila da prekine vojno angažovanje. Time su vojne pozicije Crne Gore pod Skadrom znatno oslabljene.

Na pritisak velikih sila, srpske trupe napustile su opsadu Skadra. Tri artiljerijska oficira su se vratila na Cetinje, gdje im je 18/31. maja kralj Nikola priredio ručak. Sjutradan, građani Cetinja i oficiri su za saborce organizovali banket u hotelu *Grand*, kome je takođe prisustvovao kralj. Na audijenciji 21. maja /3. juna major Ljubiša Ljubišić je odlikovan Danilovim krstom III reda i

srebrnom medaljom Obilića za hrabrost, a kaptani I klase Dragutin Blašković i Miloš Baničević – istim odličjem IV reda i srebrnim medaljama za hrabrost. Srpski oficiri su 22. maja /4. juna napustili Cetinje i, preko Soluna, otputovali u Skoplje.²⁸⁸

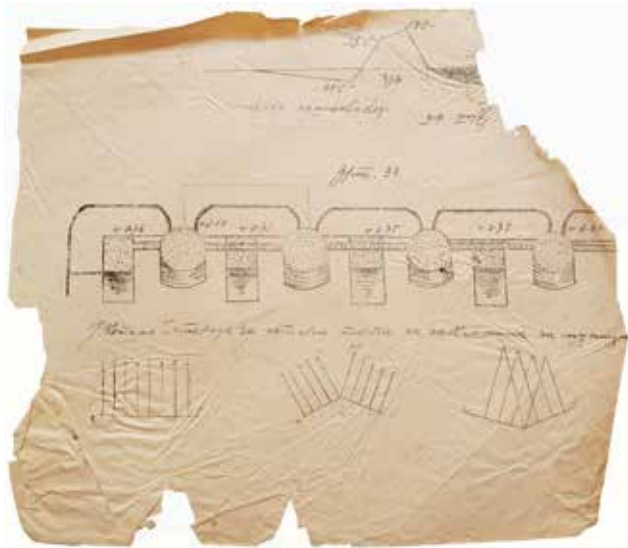
No, i pored sve dublje političke krize u koju je Crna Gora zapadala nakon uvođenja blokade i povlačenja srpske vojske, što je umanjivalo izgleda za zauzimanje grada, njeni najviši politički predstavnici nijesu željeli da odustanu od daljih borbi i da se povinuju odluci velikih sila. I na Cetinju je tada bilo jasno da Skadar ne može pripasti Crnoj Gori, pa su crnogorskim predstavnicima u Londonu poslate instrukcije da se zalažu za teritorijalne kompenzacije, tj. da za Skadar traže granicu koja bi išla Bojanom, slobodu plovidbe njenim tokom i Taraboš. Aktualizovano je i pitanje novčane kompenzacije.

Zbog negativnih efekata koje su vijesti o pregovorima crnogorskih delegata izazvale i zbog velike opasnosti za dinastiju u slučaju potpunog

Uređeni ukopani položaj za opsadni top sa klinovima za smanjenje trzanja (b) i podlogom za pravilnu derivaciju (d).

vojničkog neuspjeha, odlučeno je da se pregovori prekinu i produži sa vojnim aktivnostima na osvajanju grada. Napade je trebalo nastaviti sve do oružane intervencije velikih sila, čime bi se postiglo barem „časno povlačenje“ crnogorske vojske.²⁸⁹

Ukopani položaj za bateriju od četiri topa sa zaklonima za municiju. Originalna skica iz 1912.

Sve veći pritisak velikih sila na Crnu Goru bio je usmjeren na to da se ne dopusti zauzimanje Skadra. Države Trojnog saveza, posebno Austro-Ugarska, insistirale su da se Crna Gora što prije primora na poštovanje donijetih odluka. I ako su na Cetinju bili svjesni da, i u slučaju pada grada, on ne može ostati u crnogorskim rukama, na prekid vojnih operacija nije se željelo pristati. Njegova kasnija predaja, nakon zauzimanja, ocjenjivana je časnijim izlaskom iz situacije stvorene dugotrajnom i bezuspješnom opsadom. Tako se mogla zaštititi dinastija i umanjiti odgovornost kralja za neuspjeh.

Napori da se zauzme Skadar sredinom aprila 1913. godine počeli su da dobijaju i motive drugačije od onih kojima su se zvanični krugovi u Crnoj Gori rukovodili na početku rata. Mada je njegova skorašnja predaja bila sve izvjesnija, bilo je jasno i da to neće imati nikakav uticaj na to kome će on pripasti. Crnogorske snage, koje

su nakon povlačenja srpske vojske same opsijedale grad, obnovile su bombardovanje. Kako je položaj branilaca zbog nestašice hrane i municije bio ionako težak, a moral i disciplina na izmaku, situacija u gradu bila je jako složena. Osim toga, nakon odluke o formiranju Albanije i uključivanju Skadra u njen sastav, ni mladoturska vlada u Carigradu nije više imala interes da brani grad.

Odluka o predaji Skadra donijeta je na sastanku Esad-paše sa članovima Štaba, komandantima sektora skadarske odbrane, održanom 19. aprila 1913. godine. Tada je zaključeno da se povedu pregovori o predaji grada.²⁹⁰ Osim slabih izgleda za dalju odbranu, navodi se da je na ovakvu odluku branilaca uticala i želja Esad-paše da se uključi u borbu za vlast na prostorima novostvorene albanske države.²⁹¹

Pregovori koji su vođeni poslije 19. aprila, kada su branioци već bili riješili da predaju grad, nijesu tekli glatko. U vojnom logoru prestolona-

Punjenje topa 120 mm BR Mod. 1887.

sljednika Danila osmanski i crnogorski pregovarači, Keram Edin-beg, Nasuf-beg, Janko Vukotić i Petar Plamenac, na sastanku od 21. aprila 1913, nijesu se mogli dogovoriti kome će pripasti skadarska artiljerija. To je riješeno idućeg dana, u nastavku pregovora, pošto je, u toku noći, obnovljeno bombardovanje grada. Crnogorska strana pristala je da artiljerija pripadne trupama Esad-paše, jer se Crnogorcima žurilo da sporazum postignu prije nego što velike sile dobiju mogućnost da utiču na ishod pregovora. Ostali elementi sporazuma relativno su lako usaglašeni, pa su u noći između 22. i 23. aprila 1913. godine prestolonasljednik Danilo i Esad-paša zaključili sporazum o predaji skadarske tvrđave.²⁹² Zaposjedanje grada izvršeno je 24. aprila 1913. godine. Time su okončani višemjesečni naponi crnogorske vojske i, naizgled, sačuvan njen ugled.

Zvaničan stav velikih sila bio je negativan prema uspjehu crnogorske vojske. Državna glasila Austro-Ugarske i Njemačke tražila su da se Crna Gora što prije kazni za uvredu koju je svojim ponašanjem nanijela Evropi. U južnoslovenskim zemljama i slovenskom svijetu pad Skadra izazvao je veliko uzbuđenje. Ulazak crnogorskih trupa u posljednje branjeno uporište Osmanske

Top 120 mm BR Mod. 1887 na lafetu C73, položaj prema Tarabošu.

carevine u Evropi s oduševljenjem je praćeno kroz novinske tekstove. U Srbiji su pobjedu crnogorske vojske proslavili narodnim manifestacijama i sveopštim veseljem. Međutim, zadovoljstvo nije trajalo dugo.

Na vijest o padu grada u Beču je 23. aprila donijeta odluka da se ostalim velikim silama predloži hitna vojna intervencija protiv Crne Gore, koja je, osim iskrcavanja međunarodnih trupa, podrazumijevala i bombardovanje crnogorske obale. Zbog ovakvog držanja Austro-Ugarske, Konferencija ambasadora velikih sila tog istog dana potvrdila je da ostaje važeća njihova ranija odluka o sjevernim i sjeveroistočnim granicama Albanije, odnosno da Skadar treba evakuisati i predati međunarodnim snagama.

Top 120 mm BR Mod. 1887 na lafetu C73, položaj prema Tarabošu.

Priprema granate za punjenje opsadne haubice 21 cm GRC Mod.1889.

Italijanska opsadna haubica 21 cm GRC Mod.1889 na položaju kod Taraboša.

Opsadna haubica 21 cm GRC Mod.1889 sa posadom.

Vlade Njemačke i Italije pokazivale su razumijevanje za zahtjeve Austro-Ugarske o vojnoj akciji prema Crnoj Gori. Na drugoj strani, zemlje Antante, a posebno Rusija, smatrale su da do evakuacije grada i njegove predaje međunarodnim snagama treba da dođe na miran način, davanjem određenih ustupaka Crnoj Gori. U vrijeme donošenja odluke, blokada crnogorske obale već je bila proširena i na dio albanskih voda, a formiran je i međunarodni odred od 1.000 vojnika (austrougarskih 300, engleskih 300, italijanskih 200, njemačkih 100 i francuskih 100).

Međutim, ni pošto su predstavnici velikih sila 27. aprila 1913. godine Ministarstvu inostranih djela Crne Gore prenijeli stavove svojih vlada o obavezi Crne Gore da u najkraćem roku evakuise grad i preda ga velikim silama, kralj i vlada

nijesu promijenili odluku. I pored ozbiljnih prijetnji primjenom prisilnih mjera, 30. aprila 1913. godine odgovoreno je da Crna Gora ostaje pri izjavi koju je 21. aprila dala velikim silama, tj. da će pitanje Skadra razmatrati tek kada na mirovnim pregovorima s Osmanskim carstvom njeni saveznici, velike sile, budu razmatrali granice Albanije.

Odbijanje Crne Gore da napusti Skadar dodatno je zaoštrilo međunarodnu krizu. To je Austro-Ugarskoj dalo još više prostora da se pred ostalim velikim silama založi za primjenu prisilnih mjera prema Crnoj Gori. Izbijanje novog ratnog požara bilo je na vidiku, jer se nagovještavala zajednička vojna akcija Austro-Ugarske i Italije. Francuska, Rusija i Engleska u svojim političkim nastojanjima težile su da odvrata Austro-Ugarsku od samostalnih mjera, odnosno da pitanje Skadra ostave kolektivnoj nadležnosti velikih sila.

Na sjednici Konferencije ambasadora, zakanjoj za 1. maj 1913, Austro-Ugarska je insistirala da se donese odluka kojom će se Crna Gora definitivno primorati da napusti grad.

Vojne pripreme da se Skadar oduzme Crnoj Gori, osim Austro-Ugarske, imala je i Italija. Izuzetan strategijski položaj albanske obale, koji je pružao mogućnost kontrole plovidbe po Jadranu, bio je razlog što su i jedna i druga zemlja težile „zajedničkoj akciji“. Na taj način željele su da spriječe postizanje strateške prednosti koju bi samostalnom akcijom jedna od njih mogla ostvariti.

Na sjednici Ministarskog savjeta u Beču, većina ministara pozitivno se izjasnila o predlogu barona Gizla da se Crnoj Gori pošalje ultimatum da u roku od 24 časa postupi po zahtjevu velikih sila. Mada telegram ministra spoljnih poslova Berhtolda nije bio strogo ultimativne prirode, jer u Beču još nijesu bili odlučili o tačnom datumu početka rata, vojne pripreme, posebno u Bosni i Hercegovini, bile su u punom jeku.

Austro-Ugarska je željela da rat započne što prije, kako se Crnoj Gori ne bi dala mogućnost za pripreme, a time i smanjile žrtve prilikom izvođenja operacija. Nov razmjestaj pojedinih jedinica crnogorske vojske i njeno utvrđivanje u Skadru govorili su da su Crnogorci, kao odgovor

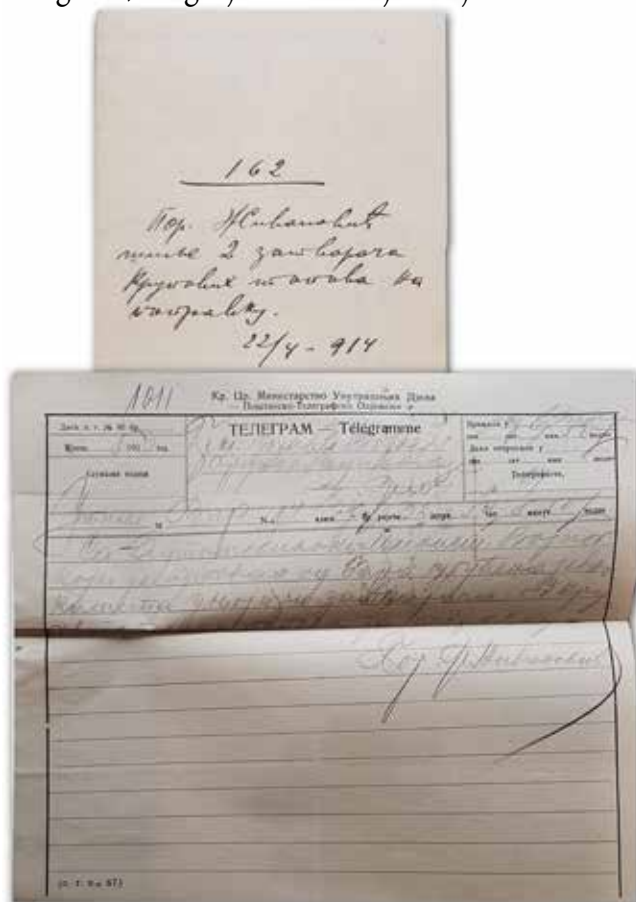
Knjaz Danilo Petrović i serdar Janko Vukotić primaju predaju Skadra od Esad Paše Toptanija.

na preduzete mjere Austro-Ugarske, započeli sa pripremama radi odbrane. Političko nastojanje Crne Gore bilo je da se kroz produžavanje krize prije predaje grada pokušaju osigurati određene finansijske i teritorijalne kompenzacije. Ipak, ratne prijetnje Austro-Ugarske bile su toliko ubjedljive, a položaj Crne Gore u toj mjeri težak, da se predaja grada više nije mogla odlagati.

Kralj Nikola je 4. ili 5. maja 1913. donio odluku o predaji Skadra.²⁹³ O tome je obavijestio Edvarda Greja. Iako je pristanak na predaju grada doveo do ostavke vlade Mitra Martinovića, on

je značio početak smanjivanja napetosti na unutrašnjem i na spoljnom planu.

Konačne formalnosti o predaji grada utvrđene su pisanim sporazumom Petra Plamenca, novoimenovanog civilnog guvernera engleskog viceadmirala Sesila Burnea i komandanata međunarodnih trupa: Njegovana, Larijea i Fon Klinciga.²⁹⁴ Trebalo je da crnogorska vojska napusti Skadar do „1/14. maja poslije podne“, a da tad međunarodne trupe otpočnu sa njegovim zaposjedanjem. Crnogorska žandarmerija mogla je ostati u Skadru do ulaska međunarodnih trupa. Crnogorska vojska imala je pravo da odnese sav vojni materijal preostao nakon zauzimanja grada. Što od tog materijala ne bi bilo iznijeto do utvrđenog roka predaje Skadra međunarodnim snagama, mogla je da iznese jedna jedinica crno-

Poručnik Živanović iz Bara upućuje dva Krupova zatvarača na popravak u Vojenu radionicu Cetinje. Bar, 5. maj 1914. Ovaj dokument potvrđuje da je radionica bila osposobljena za popravke topovskih zatvarača jednostavnije konstrukcije (klinastih).

gorske vojske (odred od 1.000 ljudi) smještena na desnoj obali Bojane.

Predaja Skadra obavljena je shodno odredbama sporazuma. U ime Crne Gore, 14. maja grad je predao Jovo Bećir.²⁹⁵ Ulaskom međunarodnih trupa prekinuta je blokada crnogorske obale od Spiča do Drima. Skadarska kriza time je završe-

na. Potpuni vojni i politički neuspjeh potvrđen je i time što nakon napuštanja grada nijesu donijete odluke o kompenzacijama Crnoj Gori, što je praktično značilo da je ona iz krize izašla bez stvarnih dobiti. Događaji oko Skadra jasno su potvrdili vojnu i političku snagu sila Trojnog saveza, naročito Austrougarske.

Endnote

²⁸⁰ Глас Црногорца бр. 43, год. XLI, Цетиње, 29. септембар 1912, 1; *La Guerra Turco-Montenegrina, L'Illustrazione Italiana* N. 42, Anno XXXIX, Roma, 20 Ottobre 1912, 373.

²⁸¹ *La Liberte* No. 231, 42me annee, Fribourg, 3 octobre 1912, 1.

²⁸² Др Варвара Хлебникова, *Военный союз России и Черногории в 1910–1913 гг, Россия и Балканы в течение последних 300 лет*, Подгорица/Москва 2012, 285-286.

²⁸³ Beşirli Mehmet, II. *Abdülhamid döneminde osmanlı ordusunda alman silahlari*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, 131-132.

²⁸⁴ Архив Вojно-историјског института (AVII), Београд, P.2, k 19, f.5, d.2/18, 2/19; k 20, f.6, d. 15/27, 15/31.

²⁸⁵ AVII, P.2, k.49, f.3, d. 14/32.

²⁸⁶ AVII, P.2, k 19, f.5, d.2/18, 2/19; k 20, f.6, d. 15/27, 15/31.

²⁸⁷ Tokom Kumanovske bitke (23-24. oktobra 1912) zaplijenjeno je 55 poljskih i 6 brdskih topova, a u daljim operacijama do Skoplja - još 37 oruđa. *Prvi balkanski rat 1912–1913. (operacije srpske vojske)* IIJNA, knj. I, Beograd 1959, 241, 718, 731.

²⁸⁸ Глас Црногорца бр. 23, год. XLII, Цетиње 25. мај 1913, 4; Ј. Станојевић, *Историја ратова за ослобођење и уједињење 1912–1918*, шапирографисано, Београд, sine anno, 81-83; А. Стојичевић, *Историја наших ратова за ослобођење и уједињење од 1912–1918 (Ток операција и примена снабдевања)*, Београд 1932, 198-199; Белић, *Ратови српског народа у XIX и XX веку (1788–1918)*, Београд, sine anno, 112-115; Б. Ратковић, М. Ђуришић, С. Скоко, *Србија и Црна Гора у балканским ратовима 1912–1913*, Београд 1972, 202 - 215.

²⁸⁹ Као начин часног изласка из кризе разматрана је идеја француског министра Писона, према којој је требало да Турска преда Скадар великим силама. Тако би се избјегла одговорност краља Николе и династије за неосвајање града. Велике силе касније би град предале Албанији. Француски предлог био је добро примљен и међу представницима великих сила и на Цетињу.

²⁹⁰ На састанку, пошто су проучена сва званична турска правила о одбрани опседнутих тврђава, закључено је да су исцрпена сва средства за одбрану Скадра и донесена је одлука да се о томе извјести турско Министарство војно, а црногорској Врховној команди да се поднесе предлог за преговоре о предаји града. Митар Ђуришић, *Улога краља Николе у Првом балканском рату*, Историјски записи, књ. XVIII, св. 1, 30.

²⁹¹ Преговори о предаји Скадра вођени наредних дана у ствари су били наставак дијалога који је о сличним питањима започет почетком марта 1913. године. Тада је (3. марта), на предлог Есад-паше, у Скадар упућен Петар Пламенас. У поновним разговорима од 14. марта, Пламенас је пренио предлог црногорске врховне команде да се из Скадра евакуише страни конзуларно особље, сугеришући Есад-паши, с обзиром на то да је било у изгледу образовање автономне Албаније, да иде у Тирану и *tamo pripremi teren kako bi se mogao прогласити за kneza Албаније*. Исто, 87.

²⁹² Осим писаног, споразум је имао и усмени дио, у коме су Црногорци обећали Есад-паши да га помогну храном а он да се за неколико дана прогласи у Тирани за владара Албаније. За пружену помоћ након проглашења Есад-паше за краља, Црна Гора је требало да добије Скадар. Андрија Лаиновић, *Питање Скадра у Првом балканском рату*, Историјски записи, књ. 4, Цетиње, 1949, 77-78.

²⁹³ У до сада више пута цитираном раду М. Војводића, наводи се 4. мај као дан доношења одлуке о предаји Скадра. Дуžни смо, ипак, да напоменемо да у Конвенцији о предаји града међународним snagama, коју су 9. маја потписали Петар Пламенас и команданти међународних snaga, стоји да је *кralj Crne Gore одлучио 5. маја 1913. у вишем интересу mira, да своје трупе изведе из Скадра и да судбину града повјери европским Великим силама*. DACG MID, 1913, f. 165, d. 495.

²⁹⁴ DACG MID 1913, f. 165, d. 495.

²⁹⁵ Предајући град енглеском адмиралу, Ј. Бећир је рекао: *Zavidim sreći mog predhodnika, junačkog branioca Skadra Esad-paše koji je oružjem u ruci do potonjeg časa mogao da brani ovu tvrđavu, ovaj primjer dostojan čuđenja. Slijedio bih mu i ja, makar protiv volje i želje mojeg Vrhovnog Komandanta, da je koja usamljena vojska pokušala da nam otme ovo mjesto tako nam drago, za koje smo vezani istorijskom prošlošću i pobjednosnim zauzećem od strane naših trupa. Ali moja je sudbina sasvim drugačija od Esad-pašine jer popuštam ne s oružjem u ruci već pod pritiskom ujedinjenih Velikih Sila*. Глас Црногорца бр. 20, 17. мај 1913.

Brdski top 8 cm De Bange M1885:

dužina cijevi – 1200 mm,
 broj žljebova – 24, progresivni, uvijanje
 udesno,
 ugao uvijanja – 2°30',
 masa cijevi – 105 kg,
 dužina lafeta – 1550 mm.

Poljska haubica 10 cm M1914:

kalibar – 104 mm,
 dužina cijevi – 1930 mm,
 dužina – 2400 mm,
 masa u borbenom položaju – 1340 kg,
 kadenca – 6-8 granata/min,
 početna brzina zrna – 407 m/s,
 maksimalni domet – 8400 m.

Poljski top 8 cm (Skoda) M1905.

kalibar – 76,5 mm
 masa topa – 1065 kg,
 dužina cijevi – 2285 mm (L/30),
 kadenca – 8-10 granata/min,
 početna brzina zrna – 433 m/s,
 maksimalni domet – 7000 m.

Za isplanirano zajedničko ratovanje tokom prve dvije godine Velikog rata, svakako je veliku važnost imao zajednički operacijski plan srpske i crnogorske vojske u ratu protiv Austrougarske, koji je 6. avgusta 1914. godine izradio načelnik Štaba srpske Vrhovne komande, vojvoda Radomir Putnik. Shodno tom planu, dvije trećine cjelokupne crnogorske vojske stavljene su pod vrhovnu komandu Srbije. Osim toga, radi stalnosti veza između srpske i crnogorske vrhovne komande, razmijenjeni su delegati. Za vojnog delegata u crnogorskom štabu određen je general Božidar Janković, a osim njega, štabu crnogorske vrhovne komande bili su stavljeni na raspolaganje generalštabni pukovnik Petar Pešić, inženjerijski pukovnik Borivoje Nešić i pješadijski potpukovnici Dragoljub Mihailović i Đorđe Pali-

gorić.²⁹⁷ Crnogorska vrhovna komanda kao svog vojnog delegata u štabu srpske vojske odredila je brigadira Jova Bećira.²⁹⁸

General Janković po dolasku u Crnu Goru imenovan je za načelnika štaba preostale trećine crnogorske vojske, koja je bila predviđena za odbranu teritorije Crne Gore, a vrhovna komanda i dalje je pripadala kralju Nikoli. Oružane snage zemlje praktično su bile pod komandom srpskih oficira. Srbija je imala nadležnost i u kontroli trošenja savezničke pomoći dodjeljivane Crnoj Gore. Takva strategija ratovanja izazivala je brojne nesporazume između vojnog i političkog vrha Crne Gore i Srbije. Oni su kulminirali crnogorskim zauzimanjem Skadra 1915. koje je dovelo do povlačenja generala Jankovića sa mjesta načelnika štaba crnogorske vrhovne komande, ali je kriza prevaziđena imenovanjem na njegovo mjesto pukovnika Petra Pešića.

No, to je bila samo jedna grupa problema. Drugu, veoma važnu, činila su pitanja snabdijevanja crnogorske vojske vojnom tehnikom. Posebno artiljerijskim oruđem.

Srpska vojska je uspjela da za Crnu Goru odvoji samo sopstvene zastarjele topove De Banž i oruđa iz ratnog plijena. Ovaj materijal nije mogao da zadovolji ratne potrebe, pa je načelnik Artiljerijsko-inženjerijsko-tehničkog odjeljenja Vrhovne komade, pukovnik Borivoje T. Nešić²⁹⁹ 22. decembra 1914/4. januara 1915. pismenim putem urgirao kod ministra vojnog da zatraži od srpske vrhovne komande dodatnu pomoć u topovima. Nešić je ukazao na kritičan nedostatak municije i predložio da se od Beograda opet zatraži nešto od zaplijenjenog materijala, na prvom mjestu 4 brdske brzometne baterije, 3 poljske baterije sa 300 do 400 granata po topu (1/3 razornih i 2/3 šrapnelnih) i dvije haubice kalibra 105 milimetara.³⁰⁰

U očekivanju ove pomoći, za crnogorskog delegata zaduženog za prijem materijala u Kosovskoj Mitrovici određen je inženjer Vasilije

Poljski top 80 mm sistema *De Bange* M1885 - detalji.

Žugić. Žugić je diplomirao na inženjerskom odsjeku Tehničkog fakulteta Beogradskog univerziteta. Do rata je radio u Ministarstvu finansija i građevina, a prema vojnom rasporedu bio je obveznik Drobnyačkog batalijona. Poginuo je 10/24. decembra 1915. kod Skadra.³⁰¹ Žugić je 29. januara/11. februara 1915. izvijestio ministra vojnog da je Srbija uputila 8 Škodinih poljskih topova 8 cm M1905, a 1/14. jula iste godine – još dvije poljske haubice 10 cm M1914.³⁰²

Kada je u pitanju pomoć iz Rusije, otpravnik poslova na Cetinju Nikolaj Obnorski (*Николай*

Александрович Обнорский) je 5/18. oktobra 1914. podnio izvještaj da je sa Crnom Gorom postignut sporazum o izdvajanju iz ruskih vojnih skladišta, između ostalog naoružanja, i izvjestan broj artiljerijskih oruđa. Osim toga, ruski ministar vojni je pismom №.3312 od 19. septembra/2. oktobra 1914. naložio da se od naoružanja koje će iz ratnog plijena biti dostavljeno u Srbiju, 25% ustupi Crnoj Gori.

Najveći dio vojnog materijala dopremljen je u Srbiju i Crnu Goru zahvaljujući Ekspediciji posebne namjene (*Экспедиция Особого На-*

Opšti izgled poljskog topa 8 cm *De Bange* M1885.

значения, ЭОН). Naime, radi isporuke pomoći Srbiji i Crnoj Gori Dunavom, Glavni štab ruske flote (*Морской Генеральный штаб*, МГШ) je još 12/26. avgusta 1914. donio odluku da se formira dunavska Ekspedicija posebne namjene. Do 22. septembra/6. oktobra formiran je kompletan ljudski sastav EON; osim posade parobroda i barži, koje su činili dobrovoljci, u sastav je ušlo 503 mornara, 116 vojnika, 493 borca iz 84. i 85. Milicijske (*opolčenie*) tvrđavske radničke čete, te 297 vojnika 479. Hersonske pješadijske družine Državne milicije.

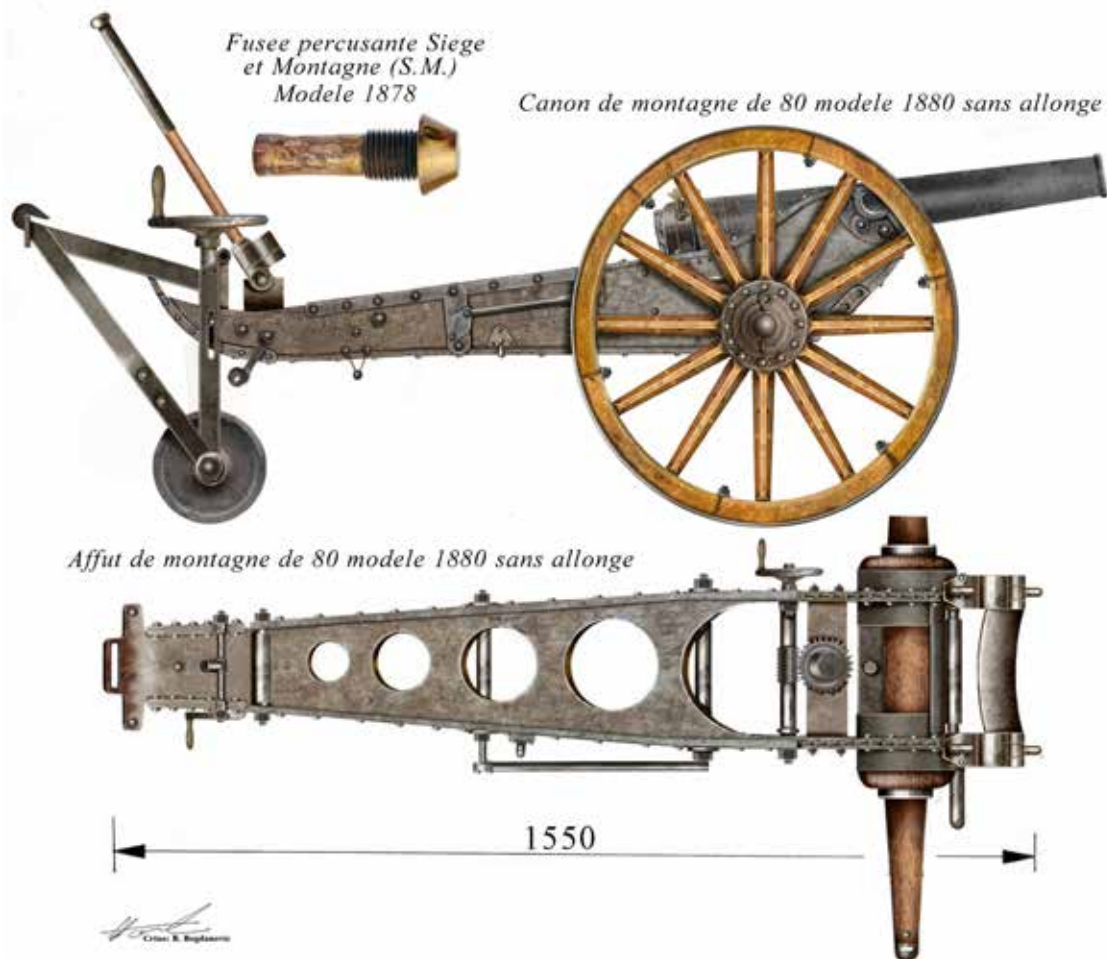
Zapovjednik EON, kapetan I ranga Svite Njegovog Imperatorskog Veličanstva, Mihail Vesjolkin (*Михаил Михайлович Весёлкин*, 1871–1918) je sa svojim štabom u Odesu dopu-

tovao 25. septembra/8. oktobra 1914. godine, a prvi konvoj je 1/14. oktobra 1914. godine iz Renija zaplovio ka Prahovu. Do kraja 1914. godine u Srbiju je doplovilo 5 konvoja, koji su dopremili 397.427 pudi (oko 6,5 hiljada tona robe).³⁰³ U periodu januar – početak aprila 1915. godine, do Prahova je dostavljeno još 955.900 pudi (oko 16.000 tona) materijala.³⁰⁴

Nakon ulaska Bugarske u rat na strani Centralnih sila, komunikacija Dunavom je bila onemogućena. Do početka združene austro-ugarsko-njemačko-bugarske ofanzive u oktobru 1915, EON je ukupno sproveo 44 konvoja. Posljednji konvoj pristao je u Prahovo 18. septembra/1. oktobra 1915. godine. Ilija Hajduković 14/27. avgusta 1915. godine izvijestio da je jednim od konvoja iz Rusije za Crnu Goru dopremljeno 12 poljskih ubrzanih poljskih merzera sa *buferrima* sistema Engeljhardta kalibra 6 djujma odnosno 15 cm M1885 sa 12.000 granata, 4 merzera (*mortire*) kalibra 9 djujma (23 cm, tačnije, 229 mm) M1877 (9 дюймовая мортира обр. 1877 г.) sa 1800 granata³⁰⁵ i 7 čeličnih *mortira* kalibra 8 djujma (20 cm odnosno 203 mm) M1877 (8 дюймовая легкая осадная мортира образца 1877) sa 2100 granata.

Poljski top 8 cm *De Bange*.
Katalog *Société anonyme des anciens établissements Cail*.

Brdski top 8 cm sistema *De Bange* M1880 bez produžetka lafeta.
Gore: upaljač granate M1878.

Ovaj materijal je 25. avgusta/7. septembra u Prahovu privatio crnogorski delegat poručnik Milija Banašević. Oruđa se iz Prahova, preko Niša, upućena za Crnu Goru.³⁰⁶

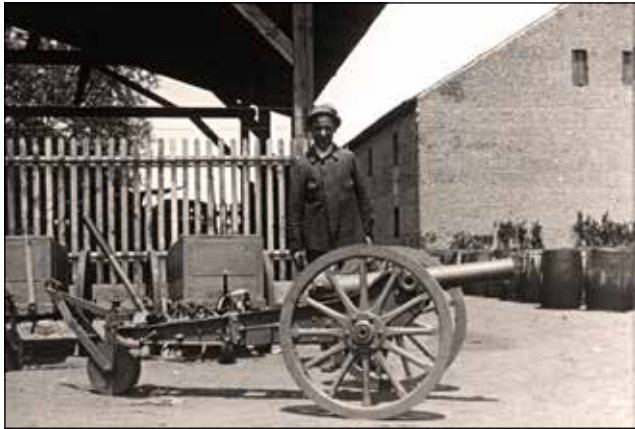
Čelična opsadna mortira 8 djujma (203 mm) M1877

kalibar – 203 mm,
dužina cijevi – 1829 mm,
dužina cijevi u kalibrima – 9,
broj žljebova – 46,
korak žlijeba kod usta cijevi u kalibrima – 35,
korak žlijeba kod barutne komore u kalibrima – 58,
masa cijevi sa zatvaračem – 3276 kg

Mortira kalibra 9 djujma (229 mm) M1877

kalibar – 229 mm,
dužina cijevi – 2300 mm (10 kalibara),
masa sistema – 5504 kg,
maksimalni domet – 7400 m,
kadenca – 1 granata/min,
početna brzina granate – 320–380 m/s

Dostava teških tereta do Crne Gore bila je skopčana sa problemima skladištenja robe pristigle vodenim putevima i njeno dalje otpremanje željeznicom. Kapacitet željezničke pruge Prahovo – Niš kao glavne linije za prevoz robe do Crne Gore ni izdaleka nije zadovoljavao potrebe. Srpski poslanik u Rusiji Miroslav Spaljkić

Priprema brdskog topa za isporuku Crnoj Gori 1914 godine.

Austrijska poljska haubica 10 cm M1914 iz ratnog plijena.

Austrijski polj-ski top 8 cm (*Skoda*) M1905 iz ratnog plijena.

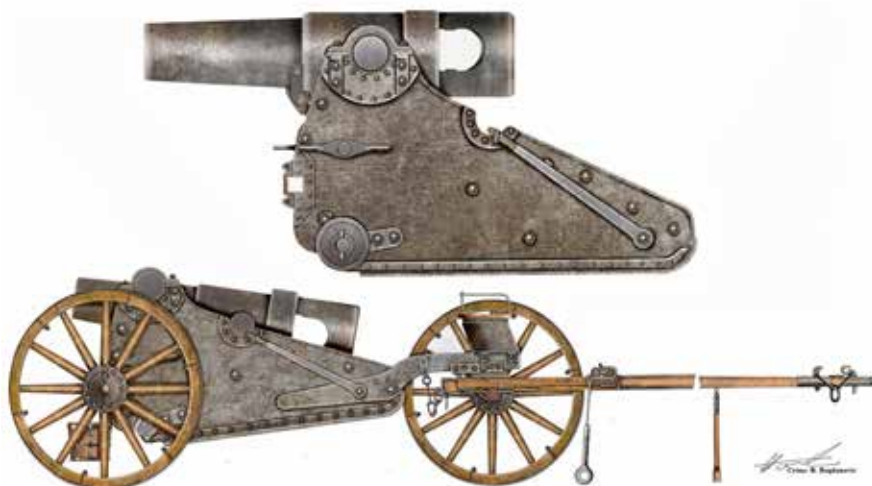
Dopis Ilije Hajdukovića Bogoljubu Nešiću o prispeću 3000 granata za *kumanovce* (7,5 cm sistema *Krupp* M1904). Cetinje, 7. juli 1914.

Poljska haubica (*mortira*) 6 djujma (150 mm) M1885 sa *buferima* na položaju.

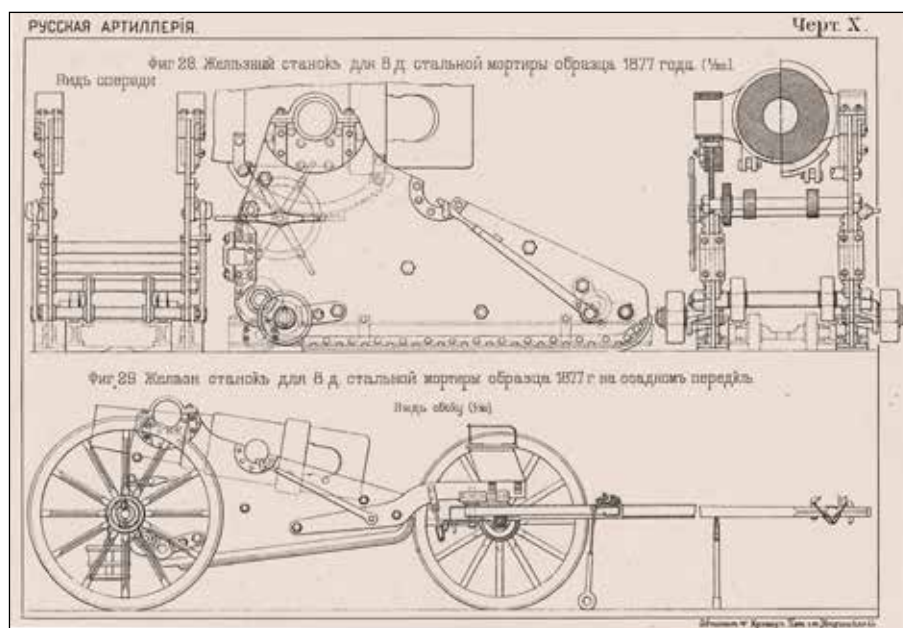
je u bilješci, predanoj Sergeju Sazonovu u januaru 1915, konstatovao da željeznica *nije u stanju da prevozi svu robu, putnike i vojnike. Naročito je otežan prevoz između Zaječara i Prahova gdje postoji samo uskotračna pruga od 76 cm i gdje su mnoge krivine i nagibi. Tim dijelom pruge ne može se prevoziti više od 60–70 vagona dnevno. Željezničkom prugom saobraća svega 10 lokomotiva.*

Po podacima tehničkih eksperata, ovim pravcem se nije moglo, čak ni pri najpovoljnijim uslovima, provesti više od milion i 400 hiljada pudi mjesečno, a do kraja avgusta 1915. godine trebalo je da kroz Prahovo prođe oko 9 miliona puda robe. U maju je komandant sprske Timočke divizije, u čijoj su se nadležnosti nalazile luka Prahovo i željeznička pruga Prahovo – Zaječar, obratio komandi EON sa molbom da privremeno prekine dostavljanje robe zbog slabe propusne moći željezničke pruge.

Čelična mortira kalibra 8 djujma (203 mm) M1877.

Srpska vlada je pokušala da na osnovu kredita od 6 miliona franaka rekonstruiše ovu saobraćajnicu. U SAD su kupljene lokomotive i željeznički vagoni, a otpočeti su i radovi na proširenju željezničke pruge i izgradnji puta između Prahova i Knjaževca. No, svi radovi su obustavljeni nakon početka ofanzive Centralnih sila. Željeznička pruga Solun – Niš, kojom je 1915. godine takođe prevožena roba za Crnu Goru, bila je nebezbedna, a u Solunu takođe nisu postojala odgovarajuća skladišta.

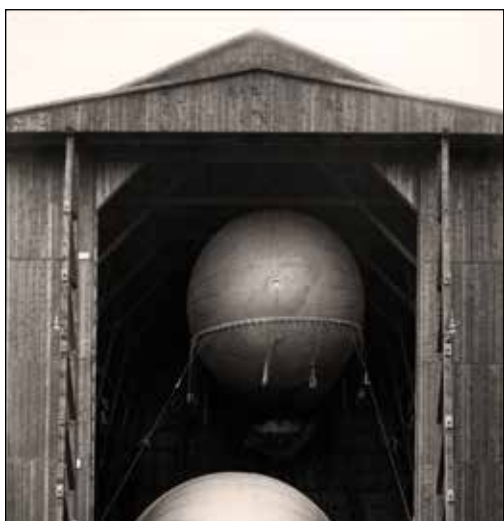

Originalni crtež lafeta za čeličnu mortiru kalibra 8 djujma M1877. Litografija Kramer.

Merzer (*mortira*) kalibra 9 djujma (23 cm) M1877.

Zbog navedenih problema oko transporta, glavnokomandujući ruske vojske, veliki knjaz Nikolaj Nikolajevič je još 8/21. oktobra 1914. zamolio da navedene porudžbine realizuje Francuska. Nadležni u Peterburgu su izdvojili 500.000 franaka, a na ime Crne Gore je u Pariskoj banci otvoren kredit od 105.652 franaka. No, prema referatu Vrhovne komande od 29. oktobra/11. novembra 1915, Crna Gora je iz Francuske, do 11/24. aprila 1915, dobila samo 4 brdska brzometna topa. O ovom materijalu nešto više se nalazi u dopisu koji je 14/27. septembra 1914. Andrija Radović iz Pariza uputio na Cetinje. Francuzi su Crnogorcima uputili 4 brdska rastavna brzometna topa 75 mm M1906, koje je do Cetinja dopratio instruktor kuće *Šnajder*, inženjer Fišej.³⁰⁷

Hangar 1. balonskog odeljenja, Kotor.

U većini izvora se navodi da se radilo o oruđima 75 *M.P.D.* M1906 sistema *Schneider-Danglis* – konstrukciji profesora atinske Artiljerijske škole, Danglisa Panagiotisa (*Παναγιώτης Δαγκλής*, 1853–1924), proizvedenoj u koncernu *Schneider-Creusot*. Francuzi su u suštini uspje-

Francuski brdski top 75 mm M1906 (*Canon de Montagne Puissant de 75*), proizvodnja *Schneider-Creusot*.

Pogled na bazu Kotor sa hangarom austrougarskog 1. balonskog odeljenja 5 puka tvrđavske artiljerije (1. *Ballonabteilung*/5. *Festungsartillerieregiment in Cattaro*, *Festungsballonabteilung 1/5.Ř.*). (foto br. 15658313).

li da izdvoje četiri (minimalno) različita oruđa (*Canon de Montagne Puissant de 75 M.P.D.*, 75 *M.P.*, 75 *M.P.C.*, i 75 *M.P.E.*), odnosno, isporučili su prototipove modela koji su konstruisani prema različitim inostranim zahtjevima, uključujući i jedan top koji je neposredno pred rat razvijen za francusko Ministarstvo kolonija (*Ministere des Colonies*, do 1894 *Ministère des Outre-mer*).³⁰⁸

Francuski detašman opsadne artiljerije

Po stupanju u rat protiv Austrougarske, 30. jula/12. augusta 1914, Francuskoj je bilo jasno da mora spriječiti dejstva neprijateljske flote u Jadranskom moru i na Mediteranu. Zapovjednik Prve borbene eskadre (*1ère Escadre de ligne*), viceadmiral Bue de Laperer (*Augustin Boué de Lapeyrère*, 1852–1924), formirao je mješovitu grupu (*sortie*) u čijem sastavu su se nalazili francuski bojni brodovi *Kurbe* (*Coubert*) i *Pariz* (*Paris*),³⁰⁹ deset linijskih brodova, jedna krstarica, dva razarača, kao i britanske krstarice *Difens* (*Defence*) i *Vorior* (*Warrior*)³¹⁰ sa 4 razarača. Grupa je uplovila u Jadran u želji da izazove austrijsku flotu.

Neprijateljske snage koje su blokirale crnogorsku obalu, uključujući bojni brod *Monarh* (*SMS Monarch*),³¹¹ uspjele su da se sklone u Bokotorski zaliv. Tako je saveznički *sortie* (detašman brodova) 3/16. avgusta u visini Budve naletio samo na krstaricu *Senta* (*Kleiner Kreuzer SMS Zenta*)³¹² i razarač *Ulan* (*Torpedobootzerstörer SMS Ulan*). Daleko jače snage potopile su *Sentu*, dok je *Ulan* uspio da se izvuče sa bojišta. Nažalost, saveznici nisu značajnije eksploatisali pobjedu. Oslanjajući se na bazu na Malti, Bue de Laperer se zadovoljio povremenim bombardova-

njem austrijske obale i blokadom Otranta. Tek 12/25. avgusta je obavijestio ministra mornarice Žan-Viktora Oganjera (*Jean-Victor Augagneur*, 1855–1931) da za trajnu blokadu Jadranskog mora postoje dvije solucije: oformiti bazu u jednom od grčkih zaliva Jonskog mora (teško izvodljivo pošto je Grčka još uvijek bila neutralna), ili zauzeti neku od austrougarskih baza (svakako misleći na Boku).

Vojni planovi Francuske poklapali su se sa politikom kralja Nikole, vrhovnog komandanta 1/3 crnogorske vojske. S izbijanjem rata, problemi koji su postojali u odnosima Cetinja i Beograda su se zaoštrili. Srbija je, zbog svoje veličine i vojne snage, dobila mnogo značajniju ulogu pored ostalog i primjenom spominjanog zajedničkog operacijskog plana srpske i crnogorske vojske.

Pozicija Crne Gore prema Srbiji, u odnosu na političke projekcije koje su o budućem uređenju odnosa na jugoslovenskim prostorima stvarane, bila je pasivna. Događaji izazvani ratom, potisnuli su Crnu Goru na periferiju važnijih političkih zbivanja u srpskom i južnoslovenskom svijetu. Ova okolnost imala je poseban uticaj i na

Bojni brod *SMS Monarch*, komandni brod V divizionu stacioniranog u Boki Kotorskoj 1914 godine. OeStA, KA, BS, 361.

ispoljenu orijentaciju, da se kroz kontakte s neprijateljskim zemljama dalja sudbina Crne Gore učini izvjesnijom. Time je uočljivo istaknuto opredjeljenje za pravac djelovanja koji gotovo da nije bio usmjeren ni ka srpstvu, u onom ranijem ujediniteljskom smislu, ni ka jugoslovenstvu, već najviše ka očuvanju državne samostalnosti Crne Gore i obezbjeđivanju interesa dinastije Petrovića. U integrativnim procesima na bilo kom nivou ležala je opasnost po državnu posebnost zemlje i dalju sudbinu njene dinastije. Zbog toga je razvoj događaja u tom pravcu priman s vidljivo malo simpatija, pa čak i sa težnjama koje su bile protivne zajedničkim ratnim ciljevima.

To se već u prvim godinama rata osjećalo u vojnim i političkim aktivnostima kralja Nikole. Neprikriveno, to je bilo izraženo u pripremanim samostalnim operacijama u pravcu Kotora, Dubrovnika, Skadra i diplomatskim kontaktima koje su kraljevi sinovi ostvarili s predstavnicima Austro-Ugarske i Njemačke. Iz takvih pojedinačnih pokušaja uočavala se jasna politička težnja ka teritorijalnom proširenju Crne Gore kao načinu predupređenja ujedinjenja. Takva spoljnopolitička orijentacija, vidljiva od sredine prve decenije XX vijeka, a posebno od balkanskih ratova i operacija za osvajanje Skadra, zasnivala se na pretpostavci da bi time trajno bio učvršćen položaj

Dejstvo topova bojnog broda *SMS Monarch* po Lovčenu. OeStA, KÄ, BS, 289.

Dejstvo topova bojnog broda *SMS Monarch* po Lovčenu. OeStA, KÄ, BS, 288.

zemlje i dinastije, jer bi stvaranjem jedne velike „crnogorske države“ definitivno bila odbačena mogućnost da se ona ujedini sa Srbijom i time stvori snažna država od Dunava do Jadrana.

Na početku rata stav saveznika, posebno Rusije, koju su u načelu podržavale Francuska i Engleska, bio je da Crna Gora treba da bezuslovno saobrazi svoje vojne operacije s naređenjima srpskog generalštaba, a da se sva ostala pitanja odlože.³¹³ Planirane spoljnopolitičke aktivnosti Crne Gore otuda su bile protivne savezničkim obavezama prema Srbiji, ali i zahtjevima velikih sila koji su iz uslova savezništva u ratu proizlazili.

Ipak, u slučaju o kome je riječ spoljnopolitički planovi Crne Gore poklopili su se sa zamislima vojnih vrhova Francuske.

Pločica sa posvetom povodom porinuća sa komandnog mosta bojnog broda *SMS Monarch*.

Četa francuskog 22. kolonijalnog puka (*compagnie d'22e régiment d'infanterie coloniale*) kapetana *Henri Coulais*-a na Cetinju. *Le Miroir* br. 58, Pariz, 3 januar 1915.

Francuska vlada je s velikom ozbiljnošću prihvatila i potom razmatrala i predlog kralja Nikole Petrovića da crnogorske snage zauzmu bokokotorsku luku ukoliko im Francuska pruži kopnenu i pomorsku podršku. Kralj Nikola je, naime, u ovome vidio mogućnost ostvarenja svojih starih ambicija, ali i uklanjanje opasnosti od austrougarske flote koja je iz zaliva neometano bombardovala Lovćen, na šta Crnogorci nisu imali adekvatan odgovor.

Francuzi su se u duhu analiza admirala Leperera saglasili da bi Boka Kotorska bila idealna baza za njihovu flotu. Osnovna ideja je bila da se Boka zauzme sa kopna, ekspedicionim korpusom koji bi činilo 4.500 boraca Legije stranaca (*Légion étrangère*) i 10.000 dalmatinskih i italijanskih dobrovoljaca iz Amerike, podržanih sa mora flotom. S tim ciljem, francuski poslanik na Cetinju Horace Delaroš Verne (*Horace Delaroche-Vernet*, 1866–1931) je 3/20. avgusta od kralja Nikole zatražio saglasnost da se u Crnu Goru uputi prethodnica korpusa u vidu detašmana jačine 196 boraca. Kako je Nikola prihvatio predlog, već 11/24. avgusta je četa 22 kolonijalnog pješadijskog puka (*compagnie d'22e régiment d'infanterie coloniale*) kapetana Anrija Kulea (*Marius Charles Jacques Henri Coulais*, 1867–?) iz sastava internacionalnih snaga u Skadru, stigla na Cetinje.³¹⁴

Francuski bojni brod *Coubert* koji je štatio transportnu rutu Marsej-Bar.

No, zbog nedostatka informacija o austro-ugarskim snagama koje su branile zaliv, kao i usljed njemačke ofanzive na Zapadnom frontu, opsežno zamišljena operacija je privremeno potisnuta u drugi plan. Ministarstvo rata (*Département de la Guerre*) je 15/29. avgusta odlučilo da u tom trenutku u Crnu Goru pošalje još samo dvije opsadne baterije koje bi djelovale po zoni Boke Kotorske. Savezničkim snagama su bile neophodne i informacije o stanju i kretanju austrougarske flote. Zaključivši da je Lovćen idealno osmatračko mjesto sa koga je bila pregledna kompletna situacija u Bokokotorskom zalivu i duž jadranske obale, takođe je odlučeno da se, kao prioritet, na planini izgradi stalna osmatračnica povezana sa štabom savezničkih snaga bežičnom telegrafskom mrežom dometa 585 kilometara.

U Baru je, naime, još od 21. jula/2. juna 1904. radila radiotelegrafska stanica sistema Markoni, povezana samo sa Barijem.³¹⁵ Tako je 7/20. avgusta 1914. formirana *Radiotelegrafska misija Crna Gora (Mission radiotélégraphique au Monténégro - Gignon-Mercier)*. Za prihvatanje brodova koji bi dostavili opremu i ljudstvo odabrana je Bar; luka je mogla primiti brodove sa gazom do 7 m, a imala je mol (*Pristan*) dug 200 m, koji je pristanište štiti od jakih vjetrova i talasa.

Problem je predstavljala blizina austrijske baze u Kotoru (68 km), nedostatak zaštite od pomorskih i vazdušnih napada i neprijateljska mitska barijera. Da bi se ostvario bezbjedan put, odlučeno je da transportni brod prate dvije torpedne eskadre uz podršku 2. lake divizije, koje bi istovremeno izvršile i borbenu demonstraciju prema austrijskoj floti i obalskim postrojenjima. Misija pod komandom inženjerskog poručnika Šarla Žinjona (*Charles Hilaire Albert Ernest Gignon, 1875–1920*) i dio materijala je na pomoćnoj krstarici *Liamon (Liamone)*³¹⁶ kapetana Frasinia

Peti depo mornaričkih posada u Toulonu (*5eme depot des equipages de la flotte Toulon*) iz koga su odabrani pripadnici misije u Crnoj Gori.

(*Henry Frédéric Charles Fraissinet, 1869–1928*) iz Tulona pred Bar stigla već 19. avgusta/1. septembra. Torpiljeri su uz pomoć hvatača mina (*dragues*) sistema *Ronark*³¹⁷ očistili prilaz i omogućili krstarici da se ukotvi u luci i iskrcava tovar. Žinjon je do 24. avgusta/6. septembra postavio

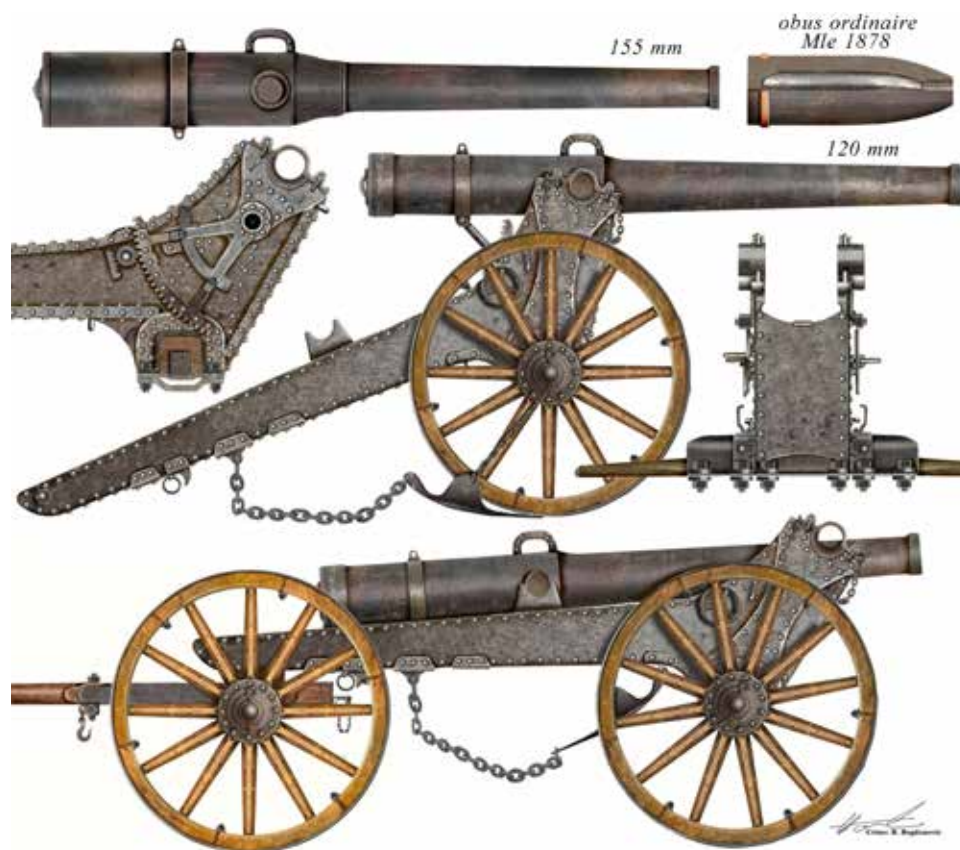

Artiljerici francuskog 10. poljskog artiljerijskog puka (*10^e regiment d'Artillerie a Pied*).

prvu stanicu na Lovćenu i uspostavio vezu sa komandom. Kako nije bilo moguće da se zimi, zbog velikih smetova, na planinu doprema gorivo za dizel-agregat, odlučeno je da se u Podgorici, kao pristupačnom mjestu, izradi još jedna, veća stanica.

U Toulonu je 24. avgusta /6. septembra 1914. formiran i planirani *Detašman opsadne artiljerije za Crnu Goru (Détachement d'artillerie de siège du Monténégro – Mission Grellier)* jačine dvije *marševske baterije (batteries de marche)* sa 140 boraca. Detašman je, uz oficire, činilo 6 podoficira i 62 vojnika-dobrovoljca iz 4. i 24. baterije 10. poljskog artiljerijskog puka (*10e regiment d'Artillerie a Pied*, stacioniran u depou *Marseille* i *Toulon*) i 1 podoficir i 68 boraca-dobrovoljaca mornaričke pješadije iz 5 *depoa mornaričkih posada (5eme depot des equipages de la flotte Toulon)*. Prvoj bateriji su dodijeljena 4 duga topa 15,5 cm M1877 (*Canon de 155 mm L modèle 1877*), drugoj – 4 oruđa 12 cm L M1878 (*Canon de 120 mm Long modèle 1878*), a uz svako oruđe je sljedovalo po 500 granata.

Odmah treba reći da su ova oruđa u suštini smatrana već zastarjelim. Zasnivala su se na De Banžovom sporometnom sistemu, a punila su se separatnim pakovanjima crnog, dimnog baruta. Oruđa su 1883. modernizovana dodavanjem hidrauličkog ublaživača trzanja *Saint-Chamond*,

Dugi topovi 15,5 cm L M1877/83 (*Canon de 155 mm L modèle 1877*) i 12 cm L M1878 (*Canon de 120 mm Long modèle 1878*).

koji je nakon 155 mm hoda unazad, cijev vraćao u prvobitni položaj. No, u nedostatku modernijeg materijala, francuska vojska ih je koristila sve do kraja Prvog svjetskog rata.

Canon de 155 mm L modèle 1877/83

kalibar – 155 mm
 broj progresivnih žljebova – 48, korak žlijeba 20,45 kalibara
 dužina cijevi – 4200 mm (27 kalibara, L/27)
 masa cijevi – 2530 kg
 masa topa – 4600–5806 kg
 dužina topa – 6000 mm
 visina topa – 1800 mm
 zatvarač sistema *De Bange*, paljenje frikcionom cjevčicom
 lafet poljski i opsadni M1877
 početna brzina granate – 464–515 m/s
 maksimalni domet – 12.700 m

Canon de 120 mm Long modèle 1878

kalibar – 120 mm
 dužina cijevi – 3250 mm, 25,58 kalibara
 broj progresivnih žljebova – 28, nagib 7°
 dužina topa – 5100 mm
 masa topa – 2750 kg
 zatvarač sistema *De Bange*, paljenje frikcionom cjevčicom
 lafet poljski i opsadni M1878
 kadenca – 1 hitac/min
 početna brzina granate – 525 m/s
 efektivni domet – 8.000–10.000 m

Za komandanta detašmana određen je kapetan fregate Žan Grelije (*capitaine de frégate Jean Grellier*, 1867–1918) a za njegove pomoćnike – kapetan korvete Ežen Ferliko (*lieutenant de vaisseau Eugène Charles Olivier Ferlicot*, 1878–1964) i artiljerijski kapetan Anri Žardon

Dugi top 15,5 cm L M1877/83.

(*capitaine d'artillerie Henry Victor Chardon*, 1865–1956). Tokom priprema transporta, Francuzi su 31. avgusta/13. septembra 1914. sa četiri bojna broda i četiri krstarice obezbijedili prolaz kroz Otrant.

Detašman je ukrcao na teretni brod *Anri-Fresine (Henri-Fraissinet)*,³¹⁸ koji je iz Tulona isplovio 26. avgusta/8. septembra, a u Bar je pristao 5/18. septembra. Trupe i materijal su pod zaštitom francuskih podmornica *Kinjo (Cugnot, Q76)* i *Amper (Ampère, Q68)* iskrcani do 6/19. septembra. Nakon mukotrpnog puta preko Skadarskog jezera (materijal je bio težak više od 40 tona), baterije su na Cetinje stigle 13/26. septembra 1914. godine. Komandu nad kompletnim združenim francuskim odredom primio je kapetan Anri Kule; baterijom 155 mm zapovijedao je Žardon, a baterijom 120 mm – potporučnik Žorž Rever (*Georges, Marie, Joseph Revers*, 1891–1974).

U dogovoru sa Crnogorcima, odlučeno je da se baterije postave na zapadnoj padini Lovćena, na vrhu Kuk, koji se nalazio na nadmorskoj visini od 1350 metara. Pozicija je određena zbog toga što je dominirala ne samo Bokokotorskim zalivom i Tivtom kao centralnim punktom odbrane, nego i austrougarskim forom Vrmac (*zentrale Werk im III. Verteidigungsbezirk*), udaljenim

5000 m, na nižoj nadmorskoj visini (785 m), koji je sa forovima Goražda i Škaljari činio osnovnu odbrambenu liniju zone Kotor. Na Kuku je još početkom avgusta bio raspoređen dio artiljerije Lovćenskog odreda, računajući i čelične opsadne haubice s hidrauličnim povratnicima 21 cm *GRC Mod.1889*, a prvi plotuni na neprijatelja ispaljeni su 24. jula/6. avgusta i 1/14. avgusta.³¹⁹

Kada je, 5/18. avgusta, sa ovog odsjeka za Nikšić izdvojen vod poljskih brzometnih topova sistema *Krupp*, oslabljena artiljerija bila jedan od razloga za dispoziciju francuskih oruđa. Transport je zbog terena i mase topova bio skopčan sa velikim teškoćama, posebno što je neprijatelj iz balona i aviona nadgledao radove. U Kotoru je postojalo austrijsko 1. balonsko odeljenje 5. puka tvrđavske artiljerije (*1. Ballonabteilung/5. Festungsartillerieregiment in Cattaro, Festungsballonabteilung 1/5.R*) sa zmaj-balonima M1898 (*Drac-*

Dugi top 12 cm L M1878.

henballon M98) i stanica hidroaviona u Kumboru (*k.u.k. Seeflugzeuge, Heimatstation Kumbor*), opremljena aparatima *Lohner E (E-Flugbote, Etrich Igo-Flugboote)*.

Navoden iz vazduha, neprijatelj je 16/29. septembra sa brodova ukotvljenih u zalivu i artiljerijskih oruđa sa kopna započeo dejstva po transportu i radilištu na Kuku. Od neprijateljske vatre 22. septembra/5. oktobra ranjena su dva

francuska vojnika, a poginuo je drugi poslužilac topa Vot (2^e *canonnier servant Martial Vaute*, 1892–1914), koji je sahranjen 23. septembra/6. oktobra kod crkve Svetog Preobraženja na Ivanovim Koritima.³²⁰

Dugi top 15,5 cm L M1877/83.
Katalog proizvođača.

Princ Petar Petrović-Njegoš i komandant francuskog detašmana kapetan fregate Žan Grelije (*Jean Grellier*) na vrhu Kuk, novembar 1914. *Le Miroir* br. 58, Pariz, 3. januar 1915.

Kako bi dobila potpunije informacije, francuska vlada je u Crnu Goru uputila zamjenika načelnika Generalštaba mornarice, kontraadmirala Ferdinanda de Bona (*Ferdinand-Jean-Jacques de Bon*, 1861–1923). De Bon je 20. septembra/3. oktobra na krstarici *Liamon* stigao u Bar. Na *Liamonu* je dopremljena i oprema za novu, veću, stanicu T.S.F. (bežične telegrafije, *télégraphie sans fil*) u Podgorici, koju je dopratio mornarski oficir-inženjer Ernest Mersije (*Ernest Frédéric Honorat Mercier*, 1878–1955), inače zadužen i za izgradnju postrojenja.

Kako su artiljerijske položaje i telegrafске stanice i stubove stalno napadali austrougarski avioni, sa *Liamona* su 3/16. oktobra u Baru iskrcana i dva mitraljeza i 2 protivavionska topa kalibra 65 milimetara. Radilo se o oruđima *Canon de 65 mm Modèle 1891* (konstrukcija *Schneider et Cie*, proizvodnja *Le Creusot*). Može se pretpostaviti da su oruđa demontirana sa samog *Liamona*, koji je i bio naoružan sa po dva topa 65 i 47 milimetara. No, ova oruđa, prvenstveno konstruisana kao brodski topovi za borbu protiv torpednih čamaca, pokazala su se neefikasnim u protivvazdušnoj odbrani. Zanimljivo je da je 4/17. oktobra prvi francuski nosač hidroaviona, *Fudr* (*transport d'hydravions La Foudre*),³²¹ pred lukom iskrcao i dva hidroaviona *Voazen-Kanar* (*Voisin Canard*) sa pilotima zastavnicima (*enseignes de vaisseau*) Alfredom Sentreom (*Alfred Louis Marie Cintré*, 1884–1977) i Antoanom Destremom (*Antoine Valentin Marcel Destrem*, 1883–1923).

Neobaviješteni o ovom transportu, a uznemireni zbog stalnih napada austrougarske avijacije, Crnogorci su na francuske hidroavione otvorili pušчанu vatru. Nažalost, nisu sačuvani podaci o ulozi ovih letilica tokom boravka francuske misije u Crnoj Gori. Najverovatnije su bili zaduženi za osmatranje baze u Kumboru i eventualnu borbu sa protivničkim avionima.

Bez obzira na težak teren i austrijsku vatru, artiljerijski položaji i zakloni na Kuku izgrađeni su do 5/18. oktobra i sjutradan, 6/19. oktobra, u prisustvu kralja Nikole i francuskog poslanika Vernea, iz topova su ispaljena prva zrna na oklopljene forove Vrmac i Goražda. U suštini, prve granate na neprijateljske položaje ispaljene su iz crnogorskih merzera 120 i 210 milimetara. Crnogorska artiljerija je gađala Taraboš (42 granate), Vrmac (106 granata), Kotor (42 granate), Goražda (103 granate), pješadiju i topovske posade oko Markova dola i Vrmca (28 granata), a sa tri hica bezuspješno je gađan i izviđački balon. Kada

Potporučnik Radović, princ Petar Petrović-Njegoš i artiljerijski kapetan Anri Žardon (*Henry Victor Chardon*), zapovednik baterije 155 mm M1877/83. *Le Miroir* br. 58, Pariz, 3. januar 1915.

Pešadijski kapetan Anri Kule (*Henri Coulais*) i kapetan korvete Ežen Ferliko (*Eugène Ferlicot*) na grobu poslužioca topa Vota (*Martial Vaute*), koji je poginuo 5. oktobra 1914. *Le Miroir* br. 58, Pariz, 3. januar 1915.

je ustanovljeno da je Vrmac van dometa ovih oruđa, u dejstvo su stupile i francuske baterije. Gađani su Vrmac, Gorazda i oklopljena baterija Škaljari, slagališta u Tivtu i brodovi 5 divizion (V. Division).

Prema evidenciji, francuska baterija 120 mm prvog dana je utrošila 260, a baterija 155 mm M1877 – 160 granata. Nažalost, Crnogorci su imali i prvi gubitak u materijalu; cijev italijanskog bronzanog opsadnog merzera (*mortire*) 87 mm *BR Mod.1870* raspoređenog na Krscu rasprsla se pa je oruđe izbačeno iz stroja. Crnogorsko-francuska artiljerija sa Kuka nastavila je da dejstvuje 7/20. oktobra, a vatra na for Vrmac posebno je usmjerena 10/23. oktobra, kada je utvrđenje dobilo 176 pogodaka. Artiljerijska dejstva su nastavljena do 14/27. oktobra.³²² Prema crnogorskim vijestima, *Vrmac je (tokom dejstva) potpuno oštećen a 12/25. oktobra pogođen (je i) barutni magazin i bačen sav u vazduh... Tri*

*kupole sasvijem je razorila artiljerijska vatra... Prednji kazamati, okrenuti (crnogorskim) položajima, potpuno su onesposobljeni.*³²³

Prvi francuski izvještaji bili su oprezniji; zrna kalibra 120 mm topova *120 L* pokazala su se neefikasnim protiv čeličnih kupola i betonskih zaklona, a granate 155 mm imale su bolje efekte tek nakon više uzastopnih pogodaka. Treba uzeti u obzir da je for Vrmac 1906–1907. godine bio ojačan betonskom pokrivkom debljine 1500 mm i opremljen Škodinim kazamatiranim oklopljenim baterijama sa 8 topova 120 mm *MinSchKan M80/85* (120 mm *Minimalschartenkanone M80/85*) i čeličnim kupolama sa 4 haubice 100 mm (*10-cm-Turmhaubitze T.H. M9*). Poslije nekoliko dana, zaista su dva kazamata srušena, iz stroja su izbačena dva topa baterije *Montenegro* 120 mm *MinSchKan* i dvije haubice 100 mm *T.H. M9* a barutni magazin dignut u vazduh.

Austrijanci su uskoro počeli efikasnije da odgovaraju na vatru francuskih baterija. U početku, Francuzima su pokušali da pariraju artiljerijom sa brodova V divizionu sa drednotom *Monarh* na čelu koji su se u Kotoru nalazili od 30. juna/13. avgusta. No, brodske topove kalibra

Putnički brod (*paquebot*) *Liamone*, 1914 prerađen u pomoćnu krstaricu koja je doturala ljudstvo i opremu iz Francuske u Bar.

Napadi austrougarskih aviona na *Liamone* u Baru, 16. oktobar 1914.

240 mm pokazali su se nedovoljno efikasnim. U pomoć je pozvan bojni brod (preddrednot) *Radecki* (*SMS Radetzky*)³²⁴ koji je 8/21. oktobra uplovio u zaliv i sa sidrišta kod Tivta otvorio vatru na Lovćen iz četiri brodska topa kalibra 305 milimetara. Neprijateljska vatra, u početku neprecizna, zahvaljujući navođenju iz vazduha, ubrzo je postala ubitačna. Francuski artiljerci su, bez obzira na kišu granata, nastavili da dejstvuju po kopnenim baterijama oko Tivta koje su iz topova 120 mm M1880 podržavale vatru *Radeckog*. Nažalost, tamni oblačići dimnog baruta starih francuskih oruđa Austrijancima su služili kao odlični reperi. Neravnotežni dvoboj je bio uzaludan; 10/23. oktobra razoren je zaklon baterije 155 mm, 11/24. oktobra uništen je jedan top 12 L od 120 mm i oštećeni lafeti dva topa 155 mm, a 13/26. oktobra onesposobljeno je još jedno oruđe 120 milimetara. Francuski artiljerac – drugi poslužilac Luj Rifar (*Louis Félicien Riffard*, 1885–1914) poginuo je 13/26. oktobra, a sahranjen je 14/27. oktobra na Cetinju.³²⁵ Do toga dana francuski odred je ukupno izgubio 21 borca (poginulih ili ranjenih), a zdravlje vojnika se pogoršalo usljed surove klime na Lovćenu.

Osim Vota i Rifara, na Kuku je 11/24. oktobra poginuo mornar I klase, glavni telegrafista Rene Obrijer (*Antonin René Aubrière*, 1883–1914), 14/27. oktobra – mornar 3. klase, pomoćni artiljerac Pjer Šaban (*Pierre Chabanne*, 1883–1914), drugi poslužilac topa Anri Bisdorf (*Henri Biesdorf*, 1890–1914) i brodske mali Šarl Mer (*Charles Léon Maire*, 1894–1914).

Kapetan Grelje je 15/28. oktobra odlučio da se evakuiše sa prve linije i prebaci preostale topove 1.200 metara niže, do lovćenske stanice T.S.F, u nadi da će sa nove pozicije moći da nastavi dejstvo ukoliko se vremenski uslovi poboljšaju. No, uskoro je rezignirano izjavio da nema iluzija o nastavku borbe u takvim klimatskim uslovima i bez neophodnog materijalnog i ljudskog pojačanja. Štaviše, obavijestio je ministra Oganjera da,

uprkos naporima njegovih vojnika, vremenske prilike ne dopuštaju da se na Lovćen, i ukoliko bi bio dopremljen, izvuče novi artiljerijski materijal sposoban da se suprotstavi Austrijancima. Na kraju dopisa, zaključio je da je *vrijeme da (Francuzi) prestanu da žrtvuju osoblje u naporima koji su u trenutnim okolnostima bezuspješni.*³²⁶

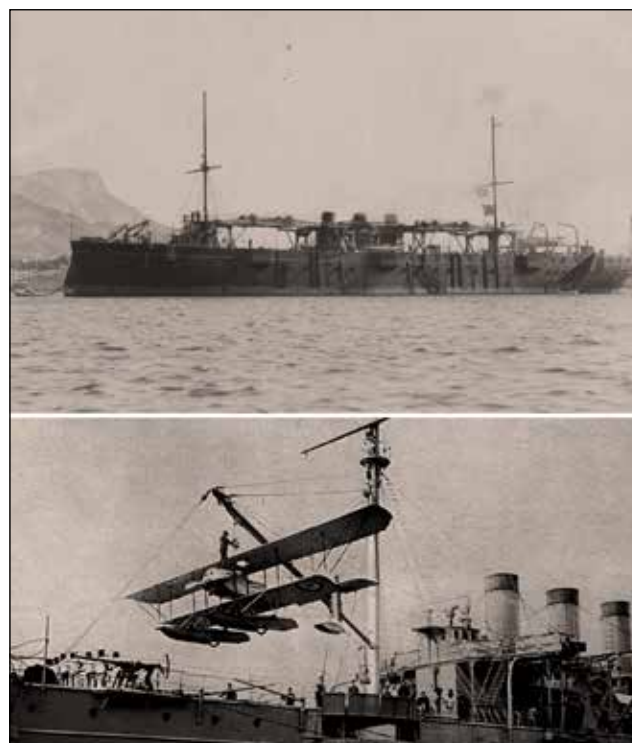

Protivavionski top 65 mm Modèle 1891 iskrčan u Baru 16. oktobra 1914 u cilju protivvazdušne odbrane artiljerijskih položaja, telegrafске stanice i stubova.

Bez obzira na kritičnu situaciju na Lovćenu, telegrafска stanica u Podgorici svečano je puštena u rad 26. oktobra/8. novembra 1914. godine. Otvaranju su, između ostalih zvanica, prisustvovali Mersije, Žinjon i zastavnik Pjer Bari (*Pierre Guillaume Manuel Barris*, 1878–1956).³²⁷ No, činjenica da je *Liamon* 19. oktobra/1. novembra pristao u Baru posljednji put u 1914. godini i iskrcao osoblje za misiju Grelijer i ostatak vojne opreme namijenjene Crnogorcima, dovoljno je ukazivala na nepovoljan dalji razvoj situacije.

Tokom boravka u Crnoj Gori, admiral Le Bon je još uvijek gajio nade da se može zauzeti Kotor. U razgovoru sa načelnikom crnogorske vrhovne komande, generalom Božidarom Jankovićem (1849–1920), iznio je planove koji će se pokazati nerealnim. Ideja je bila da se na Loćen i Krstac dostavi još 5 topova 150 mm (*canon de*

155 mm *L modèle 1877*), 3 merzera i 4 haubiце kalibra 240 mm (*Canon de 240 mm L modèle 1884 i M1893*), da se angažuje 12 do 15 hiljada francuskih vojnika sa poljskom artiljerijom i oko 8–10 hiljada crnogorskih boraca, koje bi sa mora podržavala flota.³²⁸ No, Le Bon se 4/17. oktobra krstaricom *Liamon* vratio u Francusku i 14/27. oktobra Generalštabu predao raport suprotan planovima razrađivanim sa generalom Jankovićem. Prema njegovom mišljenju, zauzimanje Kotora bilo je moguće samo uz angažovanje navedenih značajnih trupa i obezbjeđivanje potrebnih resursa, a francuska vojska i mornarica u to vrijeme nisu bile u stanju da obezbijede ništa od toga. Ova operacija, zbog nastupajuće zime, u svakom slučaju nije bila ostvarljiva u realnom vremenu, pa je preporučeno da se baterije sa Kuka (Lovćena) trajno evakuišu. Takođe treba imati u vidu da je u novembru od e Aristida Brijana (*Aristide Pierre Henri Briand*, 1862–1932) i Vinstona Čerčila (*Winston Leonard Spencer*

Prvi francuski nosač hidroaviona *Fudr* (*transport d'hydravions La Foudre*), sa koga su 17. oktobra 1914 u Baru iskrcana dva hidroaviona *Voazen-Kanar* (*Voisin Canard*).

1391. Lovćen, montenegrinisches Geschütz
 Napuštena crnogorska opsadna haubica 21 cm
 GRC Mod.1889 na Lovćenu. OeStA, KA, BS, 1391.

1335) Erschozene Montenegroische Batterie auf dem Lovćen.
 Austrougarski oficir popisuje uništenu topovsku karu i municiju
 francuske baterije na Lovćenu. OeStA, KA, BS, 1335.

Churchill, 1874–1965) već pokrenuta inicijativa za opsežni desant kod Galipolja (*Gallipoli campaign*), tako da su sve druge operacije potisnute u drugi plan.

U to vrijeme, Lovćen je već bio pod snijegom, francuski topovi ostali su bez municije, a ljudstvo je 2/15. novembra spalo na 2 oficira i 20 artiljeraca. Kapetan Grelije je, uprkos protivljenju crnogorske vrhovne komande, odlučio da ljudstvo povuče na Cetinje, a da se kod topova samo smjenjuje straža. Prema francuskim izvorima, ministar mornarice Oganjer je 12/25. novembra naredio Grelijeru da se sa štabom vrati u Francusku, a da u Crnoj Gori ostane samo osoblje telegrafskih stanica i četa kolonijalne pješadije pod komandom kapetana Kulea.

Grelijer je još 8/21. novembra komandiru Petru Lekiću predao *materijal i topove* – zapravo samo jednu mješovitu bateriju od po 2 oruđa 120 i 155 mm bez potrebne municije, a 10/23. novembra je sa svojim ljudima napustio Cetinje. Francuzi su ponijeli i dva mitraljeza koje je 3/16. oktobra donio *Liamon*, a dva topa 65 mm ostavljena su radi protivvazdušne odbrane T.S.F.³²⁹

Odred je 23. novembra/6. decembra isplivao iz Bara, a 27. novembra/10. decembra 1914. i zvanično je rasformiran.³³⁰ Telegrafska stanica

u Podgorici je 23. novembra/6. decembra, pod upravom rezervnog zastavnika Pjera Barija (*Enseigne de vaisseau de 1re classe de réserve Barris Pierre Guillaume Manuel*, 1878–1956), nastavila rad, dok je poručnik Šarl Žinjom (*Charles Hilaire Albert Ernest Gignon*, 1875–1920) iz T.S.F. na Lovćenu ispod Kuka, evakuisan sa kompletnom opremom. Tokom austrijskog bombardovanja podgoričke stanice, 21. novembra/4. decembra 1915, poginuo je i intendant – električar na TSF, Feliks Maho (*Félix Mahot*, rođen 1887).

555 Lovćen. Montenegro Munitionslager.
 Zaplijenjeni dijelovi municijskih kara na Lovćenu.
 OeStA, KA, BS, 555.

Sastav, jačina i raspored crnogorske vojske početkom 1915. godine
Artiljerija
(Operacije crnogorske vojske u I svjetskom ratu, Beograd 1954)

Naziv jedinice	Broj, tip i kalibar oruđa
Lovčenski odred	3 poljska sporometna topa <i>Krupp</i> 7,5 cm
	4 poljska sporometna topa 8,7 cm
	4 poljska sporometna topa <i>Krupp</i>
	4 brdska topa <i>Krupp</i> 7,5 cm
	1 laka opsadna haubica 15 cm
	1 poljska turska haubica 12 cm
	2 teške haubice 21 cm
	2 lake <i>mortire</i> (merzera) 15 cm
	2 italijanska dalekometna topa 12 cm
	2 teške <i>mortire</i> (merzera) 21 cm
	2 poljska brzometna <i>kumanovska</i> topa 7,5 cm
	4 <i>dalekobojna</i> topa 15,5 cm
	2 <i>dalekobojna</i> topa 12 cm
	3 lake haubice 15 cm
	1 teška opsadna <i>mortira</i> (merzer) 21 cm
	1 teška opsadna haubica 21 cm
	3 poljska <i>Krupp</i> topa 8,7 cm
1 ruska laka <i>mortira</i> (merzer) 15 cm	
1 ruski brzometni top <i>Obuhovski</i> 7,5 cm	
Hercegovački odred	3 haubice 15 cm
	8 brdskih sporometnih <i>Krupp</i> topova 7,5 cm
	3 poljska sporometna <i>Krupp</i> topa 8,7 cm
	4 poljska brzometna <i>kumanovska</i> topa 7,5 cm
Drinski odred	2 poljska brzometna <i>kumanovska</i> topa 7,5 cm
	2 ubrzana poljska topa <i>Obuhovski</i> 7,5 cm
	2 <i>De Banžova</i> sporometna brdska topa 7,5 cm
	2 brzometna brdska <i>Krupp</i> topa 7,5 cm
Limska divizija	2 brdska sporometna topa <i>De Bange</i> 7,5 cm (1 vod)
	2 poljska brzometna topa <i>Krupp</i> 7,5 cm (1 vod)
Sandžačka vojska	2 brdska <i>Krupp</i> sporometna topa 7,5 cm
	2 <i>Krupova</i> brzometna topa 7,5 cm
	4 brdska sporometna topa <i>De Bange</i> 7,5 cm
	6 poljskih sporometnih topova <i>De Bange</i> 8 cm
	3 <i>škodina</i> brzometna poljska topa 7,5 cm
	2 brdska <i>De Bange</i> sporometna topa 7,5 cm
	4 poljske haubice 12 cm
	2 <i>Krupp</i> poljska sporometna topa 7,5 cm
	2 <i>Krupp</i> brdska sporometna topa 7,5 cm
	2 brzometna topa 7,5 cm
Starosrbijanski odred	4 sporometna poljska <i>Krupp</i> topa 8,7 cm
	2 brdska sporometna <i>Krupp</i> topa 7,5 cm
	6 poljskih <i>De Bange</i> sporometnih topova 8 cm
	2 poljske <i>mortire</i> 15 cm

Pjer Bari i njegov pomoćnik, rezervni zastavnik I klase Anri Flandrin (*Enseigne de vaisseau de 1re classe Henri Maurice Flandrin*, 1885–1948), već 2/15. januara 1915. su dobili naređenje da pređu u Medovu, odakle su 6/19. januara, sa francuskim ambasadorom pri srpskoj vladi Ogiptom Bopom (*Jules Auguste Boppe*, 1862–1922) i štabnim kapetanom kolonijalne artiljerije, inače zamjenikom vojnog atašea u Srbiji, Teodorom Karbonijerom (*Théodore Marie Eugène Carbonnier*, 1878–1952), evakuisani u Brindizi.

U aprilu 1915, zastavnik Flandrin se vratio u Crnu Goru da preuzme komandu nad marincima koji su čuvali T.S.F. u Podgorici i na Lovćenu; štaviše, u proljeće iste godine rad stanice je obnovljen. No, krajem 1915. situacija u Crnoj Gori

je postala kritična pa je odlučeno da se Francuzi konačno povuku. Flandrin je 24. decembra 1915/6. januara 1916. raznio ionako nekorisne protivavionske topove, obje telegrafске stanice i telegrafске stubove i sa preostalih pedesetak marinaca se 30. decembra 1915/12. januara 1916. prebacio do Medove, gdje su se ukrkali na brod za Francusku.³³¹

Tokom operacija crnogorske vojske 1914–1916. godine, priliv artiljerijskog materijala iz različitih izvora, različitih modela, sistema i kalibara, doveo je do velikih organizacionih i logističkih problema. O raznolikosti oruđa u crnogorskoj vojsci najbolje je govorio *Sastav, jačina i raspored crnogorske vojske u početku 1915. godine*:

Endnote

²⁹⁶ Љ. Полексић, *нав. djelo*, 83.

²⁹⁷ *Велики рат Србије за ослобођење Срба, Хрвата и Словенаца*, књ. I – 1914, Београд, 1924, 31-33.

²⁹⁸ Он је, међутим, убрзо напустио ову дужност, изражавајући револт против снажног унитарног покрета међу српским официрима, који су инсистирали на безусловном припајању Црне Горе Србији.

²⁹⁹ Боривоје Нешић је био српски официр. Завршио је 11. класу Арtiljerijske школе (1874-1880) а после рата је био министар грађевина у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне Академије 1850–1925*, Београд, 1925, 274.

³⁰⁰ Новица Ракочевић, *Набавка оружја од стране Црне Горе у Балканском и Првом свјетском рату, Историјски записи* 1, год. XIV, књ. XVIII, Титоград 1961, 148.

³⁰¹ *Глас Црногорца* бр. 61, год. XLIV, Цетиње, 19. децембар 1915, 1-2; Radonjić Velizar, *Graditelji u Crnoj Gori II, Pogled*, часопис Инженерске коморе Црне Горе, бр. 31, год. 20, Podgorica, januar 2020, 125, 131.

³⁰² Н. Ракочевић, *исто*.

³⁰³ С.В.Тюриков. *Експедиција Особого назначенія на Дунае, Гатчинская правда* №87 (20531), Гатчина, 2014, 14-15.

³⁰⁴ Росийский государственный архив Военно-Морского Флота (РГАВМФ), ф.418, оп.1, ч.1, д.344, л.151-163. А. И. Русин – Ю. Ф. Волковицкому. 1914. 9. XI. там же. л. 45 А. И. Русин – П. И. Доброву, 1914. 21. VIII. №367; РГАВМФ. Ф.418. Оп.1. Д.3448.

³⁰⁵ У нomenclaturi crnogorske vojske водене су као *24-см mortire*.

³⁰⁶ Ј. А. Писарев, *Неки аспекти односа Русије са Црном Гором и Србијом почетком Првог светског рата, Историјски записи* 2, год. XX, књ. XXXIV, Титоград 1967, 243. Архив Историјског института у Подгорци, ф. 87, писмо бр. 8492 од 14/26. августа 1915. Петру Martinovićу.

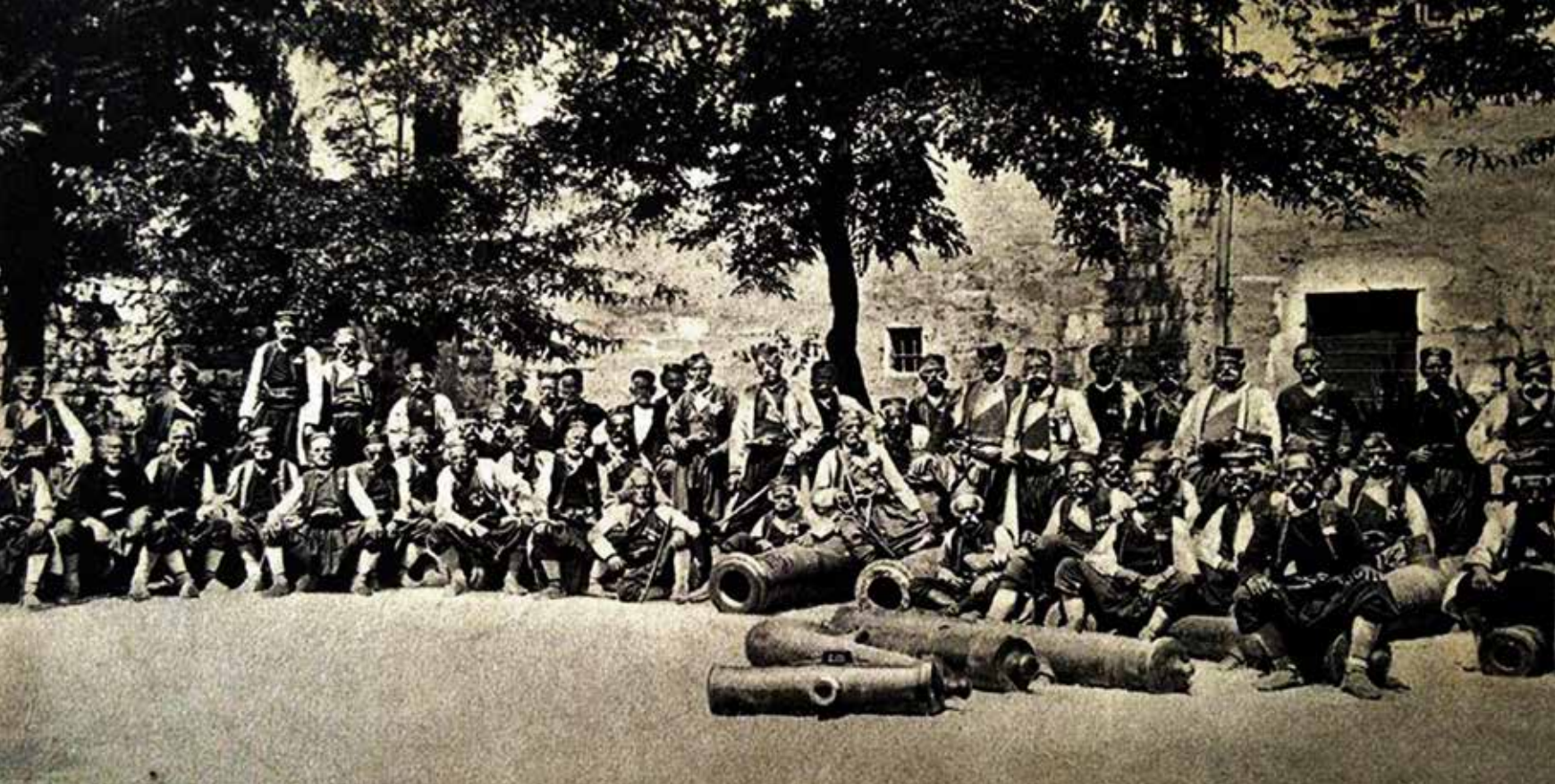
³⁰⁷ Н. Ракочевић, *Набавка наоружања...*, 149-150.

³⁰⁸ Archives de la Société Schneider.

³⁰⁹ Изградња *Kurbea* започета је 1. септембра 1910. у бродоградилшту *arsenal de Lorient*; довршен је 23. септембра 1911, а у флоту је примљен 19. новембра 1913. године. Дужина 166 м, ширина 27 м, газ 9 метара. Брзина 21 чвор, снага маšине 28.000 КС. Изградња *Parisa* започета 10. новембра 1911, поринут 28. септембра 1912, уведен у експлоатацију 1. августа 1914. Дужина 166 м, ширина 27 м, газ 9 метара. Брзина 21 чвор, снага машина 28.000 КС.

³¹⁰ Изградња *HMS Defence* започета 25. фебруара 1905, поринут 24. априла 1907, примљен у експлоатацију 9. фебруара 1909. Дужина 147 м, ширина 23 м, газ 7,9 м. Брзина 23 чвора, снага 27.900 КС. Изградња *HMS Warrior* започета 5. новембра 1903, поринут 25. новембра 1905, примљен у флоту 12. децембра 1906. Дужина 154 м, ширина 22,4 м, газ 8 м. Брзина 23 чвора, снага машина 23.000 КС.

- ³¹¹ Izgradnja *CMS Monarch* započeta u Puli 31. jula 1893, porinut 9. maja 1895, primljen u eksploataciju 11. maja 1898. Dimenzije 99x17 m, snaga mašina 8600 KS, brzina 17,5 čvorova. Naoružanje: 2x240 mm *Krupp* topovi; 6x1 150 mm Škoda topovi; 1x166 mm L/45 BAG Škoda topovi; 2x 66 mm L/18 topovi; 10x1 47 mm Škoda topovi; 4x1 47 mm *Hochtiss* topovi, 2 torpedne lansirne cijevi 450 mm.
- ³¹² Izgradnja započeta u Puli 8. avgusta 1896, porinut 18. avgusta 1897, primljen u flotu 25. maja 1899. Dimenzije 96x11,3 m, gaz 4,2 m, brzina 21 čvor, snaga mašina 7200 KS. Naoružanje: 8x1 Škoda 12 cm-L/40, 8x1 47 mm-L/44, 2x1 47 mm-L/33, 2 torpedne cijevi 450 mm.
- ³¹³ Новица Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903–1918*, 233.
- ³¹⁴ *Глас Црногорца* бр. 42, год. XLIII, Цетиње, 13. август 1914. 1.
- ³¹⁵ *Глас Црногорца* бр. 30, год. XXXIII, Цетиње, 24. јули 1904. 1.
- ³¹⁶ Путнички брод (*paquebot*) *Liamone društva Compagnie marseillaise de navigation à vapeur Fraissinet & Cie* izgrađen je 1906. godine. Rekviriran 16. avgusta 1914. i kao pomoćna krstarica (*croiseur auxiliaire*) pridodat Istočnoj armiji (*Armée d'Orient*). Izgradnja započeta 1905, u eksploataciju primljen 11. januara 1906. Dimenzije 80x10 m, 1380 BRT, brzina 17 čvorova. Naoružan sa dva topa 65 mm i dva kalibra 47 mm.
- ³¹⁷ *Pierre-Alexis Ronarc'h*, 1865–1940.
- ³¹⁸ Trgovački брод *Henry Fraissinet* izgrađen je 1903. u brodogradilištu *Chantiers et Ateliers de Provence, Port de Bouc*, za *Compagnie marseillaise de navigation à vapeur Fraissinet & Cie*. Dimenzije 87x12,26 m, snaga mašina 1600 KS, brzina 12,63 čvorova.
- ³¹⁹ *Глас Црногорца* бр. 39, год. XLIII, Цетиње, 25. јули 1914, 2; *Глас Црногорца* бр. 40, год. XLIII, Цетиње, 2. август 1914, 1. Italijanski listovi izvještavali su da je sa Lovćena Tivat (*Teodo*) bombardovan 27. jula/9. avgusta a Kotor - jula/10. avgusta 1914. *Il Secolo*, N. 17363, Anno XLIX, 10. Agosoto 1914, 1; *Corriere Della Sera* Num. 219, Anno 39, Milano, 11. Agosto 1914, 1.
- ³²⁰ *Глас Црногорца* бр. 51, год. XLIII, Цетиње 24. септембар 1914, 2; *Глас Црногорца* бр. 52, год. XLIII, Цетиње, 25. септембар 1914, 1.
- ³²¹ Izgradnja započeta 9. juna 1892. u brodogradilištu *Chantiers de la Gironde*, porinut 9. juna 1892, primljen u eksploataciju kao nosač torpednih čamaca (*Croiseur porte-torpilleurs*) 20. oktobra 1895. U nosač hidroaviona adaptiran 1911. godine. Dimenzije 119x15,5 m, gaz 7 m, brzina 19 čvorova, snaga mašina 12.000 KS.
- ³²² Др Новица Ракочевић, *Ловћенски одред у Првом свјетском рату 1914–1916 године, Историјски записи 2*, год. XIX, књ. XXIII, Титоград, 1966, 206.
- ³²³ *Глас Црногорца* бр. 56, год. XLIII, Цетиње 8. октобра 1914, 1; *Глас Црногорца* бр. 58, год. XLIII, Цетиње 13. октобар 1914, 1.
- ³²⁴ Izgradnja započeta 26. novembra 1907, porinut 3. jula 1909, u eksploataciju ušao 15. januara 1911. Dimenzije 139x25 m, gaz 8,1 m, snaga mašina 24.000 KS, brzina 20 čvorova. Naoružanje: topovi 4x305mm, 8x240 mm, 20x100mm L/50, 2x66mm, 4x37mm L/44, 1x47mm L/33, tri torpedne cijevi 450 mm.
- ³²⁵ *Glas Crnogorca* br 59, XLIII, Cetinje 15. oktobar 1914, 2.
- ³²⁶ Thomazi Auguste, *La Marine française dans la Grande Guerre. La guerre navale dans l'Adriatique*, éd. Payot, *Collection de mémoires, études et documents pour servir à l'histoire de la guerre mondiale*, Paris, 1925, 44, 45, 58, 62.
- ³²⁷ *Глас Црногорца* бр. 62, Цетиње 1. новембар 1914, 2.
- ³²⁸ Др Новица Ракочевић, *Ловћенски одред у Првом свјетском рату 1914–1916 године, Историјски записи 2*, год. XIX, књ. XXIII, Титоград, 1966, 206.
- ³²⁹ Др Новица Ракочевић, н.д., 269; др Димо Вујовић, *Односи Црне Горе и Француске за вријеме I свјетског пата, Историјски записи св. 3*, Титоград 1964.
- ³³⁰ Thomazi Auguste, *La Marine française dans la Grande Guerre. La guerre navale dans l'Adriatique*, éd. Payot, *Collection de mémoires, études et documents pour servir à l'histoire de la guerre mondiale*, Paris, 1933, 44, 45, 58, 62.
- ³³¹ Thomazi Auguste, isto.

Poglavlje 8

TRAGIČNO FINALE 1916. GODINE

Nepovratno rasturanje mukotrпно stečenog artiljerijskog materijala započeto je krajem 1915. i početkom 1916, nakon što je crnogorska vojska, uprkos herojskom otporu, desetkovana i u logističkom i svakom drugom smislu praktično napuštena od saveznika.

U situaciji izvjesnog vojničkog sloma, naročito poslije relativno lakog gubljenja položaja na Lovćenu, Kuka i Krsca 8. i 9. januara 1916, i demoralizacije koju je pad Lovćena izazvao u vojsci i narodu, vlada je na sjednici od 29. decembra 1915/11. januara 1916. donijela odluku o otpočinjanju pregovora o primirju. Bili su to prvi zvanični koraci Crne Gore preduzeti za obustavljanje otpora austrougarskoj oružanoj sili. Namjera da se na taj način pokuša osigurati politička budućnost zemlje potvrđena je u telegramu kralja Nikole austrijskom caru, u kojem je molio za časne uslove primirja.³³² I u pismu ruskom imperatoru Nikolaju II izloženi su razlozi koji su na-

veli Crnogorce da pod navalom neprijatelja traže zaključenje primirja, a od Rusije je zahtijevano da ne osudi takav korak i ne liši Crnu Goru pokroviteljstva.³³³ Otpočinjući pregovore o primirju, vlada je postupila suprotno rezoluciji Narodne skupštine od 1. avgusta 1914. godine i svojoj izjavi pred Skupštinom od 3. januara 1916. godine.³³⁴

Parlamentarci su 29. decembra 1915/11. januara 1916. odnijeli vladin zahtjev za šestodnevno primirje komandi austrougarskih jedinica na Njegušima. Austrijska komanda je odgovorila da je preduslov za prekid operacija i započinjanje bilo kakvih razgovora o miru *potpuna predaja oružja od strane crnogorske vojske bez ikakvih pregovora i predaja srpskih trupa koje su se zatekle na crnogorskoj teritoriji*.³³⁵ U odgovoru je još stajalo: *Sve dok se ne ispune ovi uslovi, austrougarske trupe moraju nastaviti operacije bez prekida*.³³⁶ Pokušaj obustavljanja ratnih operacija radi otpočinjanja pregovora o miru tako se

sveo na austrougarski zahtjev za безусловnu kapitulaciju.

Pred rastućom opasnošću od dalje ofanzive austrougarske vojske, crnogorska vlada formulisala je predlog uslova na koje je Crna Gora, kao ratujuća strana, mogla pristati prilikom pregovora o miru. Uslovi su bili sadržani u četiri tačke, a sačinjeni su u nekoliko varijanti – od prve,

Prvo zaplijeno crnogorsko oruđe - opsadni top 6 djujma (150 mm) M1877 – izloženo na bečkom trgu Švarzenberg (Schwarzenbergplatz), 21. maj 1915.

bi se vršila pod austrijskom kontrolom i na kupljenje i predaju oružja austrougarskoj vojnoj sili. Pomenuti uslovi imali su više elemente kapitulacije nego časnoga mira. No, i pored toga, odgovor austrijske vlade, koji je dostavljen nakon dva dana, 15. januara 1916, glasio je: „Po najvišem nalogu Nj. V. cara i kralja C. Kr. Vrhovna komanda ostaje pri zahtjevu bezuslovnog po-

Austrougarski oficiri kraj napuštene spredpuneće cijevi, najverovatnije od topa-haubice (*obusier*) 12 cm sistema *Valee*, dužine 860 mm. OeStA, KA, BS, 2246.

Ista cijev, prenesena na skladište zaplijenjenog oružja u Podgorici, januar 1916. OeStA, KA, BS, 432.

Okupacione trupe u virpazarskoj luci. Lijevo, na molu, vide se zadnjaci starih, spredpunećih topova. OeStA, KA, BS, 808.

najpovoljnije za Crnu Goru, koja je predviđala da Crna Gora zadrži status samostalne države pod uslovima najoštrije neutralnosti, do četvrt: da Crna Gora bude okupirana, ali da „narod i vojska ostanu na svojim domovima“.³³⁷ Crnogorska strana pristajala je na demobilizaciju vojske, koja

laganja oružja cjelokupne crnogorske oružane moći i izdavanja svih srpskih trupa, koje se još nalaze na crnogorskom zemljištu“.³³⁸ Prihvatanje ovih zahtjeva bilo je uslov za otpočinjanje pregovora o miru. Bez mogućnosti izbora, crnogorska vlada je u nastavku pregovora (čiji je tok dovolj-

no poznat u literaturi), uz odgovor da u pogledu srpskih trupa ne može ispuniti tražene zahtjeve, pristala na bezuslovno polaganje oružja.³³⁹

U to vrijeme, najvjerovatnije po nalogu Stjepana Sarkotića (*Stephan Freiherr Sarkotić von Lovćen*, 1858–1939),³⁴⁰ u Sarajevu je štampan proglašeno *Crnogorcima*, u kome je obećano da će *austrougarske čete miroljubive stanovnike zaštititi i spasiti*, ali pod uslovom *da sve oružje (puške, kubure, bodove, handžare i slično), pokupljeno po pojedinim mjestima, predaju najbližoj austro-ugarskoj četi. Po naročitoj milosti ostaviće (im se) pri tom ono oružje (bez municije), koje (im je) ostalo od starine, te ga štiju samo kao ures...*³⁴¹

No, komandant 47. pješadijske divizije, feldmaršallajtnant Viktor Veber (*Viktor Maria Willibald Weber Edler von Webenau*, 1861–1932) i načelnik štaba major Johan Šupić (*Johann Schuppich*) sastali su se sa crnogorskim predstavnicima 2/15. januara i predali joj zvanične austrijske uslove za otpočinjanje pregovora o miru, koji se nisu razlikovali od onih uručenih 11. januara: *Po najvišem nalogu Nj. V. cara i kralja C. Kr. Vrhovna komanda ostaje pri*

*zahtjevu bezuslovnog polaganja oružja cjelokupne crnogorske oružane moći i izdavanja svih srpskih trupa, koje se još nalaze na crnogorskom zemljištu.*³⁴²

Bez mogućnosti izbora, crnogorska vlada je u nastavku pregovora, uz odgovor da u pogledu srpskih trupa ne može ispuniti tražene zahtjeve (načelnik štaba crnogorske Vrhovne komande srpski pukovnik Petar Pešić je Crnu Goru napustio 4/17. januara), pristala na bezuslovno polaganje oružja. Način predaje tek je trebalo ugovoriti. Zahtjevi koje je u pogledu *potpune predaje oružja kraljevske crnogorske vojske* austrougarska vrhovna komanda izložila 6/18. januara 1916, bili su krajnje teški i ponižavajući.

Kralj Nikola je 19. januara napustio Crnu Goru i otišao u Skadar, gdje je ostao 20. januara 1916, a 21. je s pratnjom stigao u Medovu. U zemlji su, osim princa Mirka, kraljevog sina, ostala i tri ministra i načelnik Štaba Vrhovne komande. Vlada, koju su obrazovali preostali ministri, 21. januara donijela je odluku kojom je obustavljeno povlačenje crnogorske vojske. Zapravo, vlada je „riješila da se vojska razide sa položaja te prema

tome vojska i ne postoji nego samo narod“³⁴³ Radi izvršenja vladine odluke, načelnik Štaba crnogorske vojske Janko Vukotić „Naredbom cijeloj crnogorskoj vojsci br. 128“, od 21. januara, zapovijedio je komandantima „da gornje saopšte područnim jedinicama i vojsku odmah raspuste da ide svojim kućama“.³⁴⁴ Istim aktom dužnosti je razriješen i sâm načelnik Štaba Vrhovne komande.

Izvršenjem ove naredbe prestala je da postoji crnogorska vojska. Više nije postojala ni Vrhovna komanda, niti njoj potčinjene regularne jedinice. Maksimalno iscrpljeni i dezorganizovani, crnogorski su

Zaplijenjeni artiljerijski materijal skoncentrisan pred *Arsenalom* na Cetinju. OeStA, KA, BS, 256.

se vojnici vrlo brzo razišli kućama. Aktom „krunje vlade“, koja je pretendovala da na osnovu Ustava vrši vlast u zemlji, u odsustvu kralja Nikole, definitivno je obustavljen dalji organizovan oružani otpor. Smatrajući sebe ovlašćenom da nastavi započete pregovore o miru, vlada je, nakon što je raspustila vojne jedinice, nastavila aktivnosti u tom pravcu.

Austrougarska komanda najozbiljnije je zahtevala da crnogorska vlada što prije „uputi svoje vojne delegate za utvrđivanje načina polaganja oružja“.³⁴⁵ Radi toga je i odložen rok za početak vojnih operacija za još 24 časa, do 22. januara u 12 časova. Postupajući po zahtjevu austrougarske komande, koji je sada, s obzirom na Naredbu br. 128, bio više formalne prirode, s potrebnim punomoćjima, radi potpisivanja odredaba o polaganju oružja, na Cetinje su otputovali brigadir Jovo Bećir i komandir Petar Lompar. *Odredba o polaganju oružja crnogorske vojske*³⁴⁶ potpisana je 12/25. januara 1916. godine, u cetinjskom hotelu *Grand*, u prisustvu majora Gustava von Hubke (1873–1962) i Hanibala fon Praunsper-

Zaplijenjeni artiljerijski materijal skoncentrisan pred *Arsenalom* na Cetinju. OeStA, KA, BS, 255.

gera (*Hannibal von Praunsperger*),³⁴⁷ *Die k.u.k. Delegierten Weber*³⁴⁸ i *Schuppich* sa austrougarske, general (brigadir Jovo) Bećir i major (komandir Petar) Lompar sa crnogorske strane, potpisali su *Odredbe za polaganje oružja crnogorske vojske (Die Bestimmungen über die Waffenstreckung Montenegros)*. Prema ovom dokumentu, Crnogorci su bili dužni da *sve ratno naoružanje, municiju i pribor, uključujući topove, mitraljeze, ručne bombe, bombe itd.,... u privatnom ili državnom vlasništvu, predaju*

Zaplijenjeni topovi pred *Arsenalom*. U prvom planu je italijanski top 120 mm BR Mod. 1887. OeStA, KA, BS, 1.

Zaplijenjeni topovi pred *Arsenalom*. U prvom planu je italijanski merzer 15 cm GRC Mod. 1889. OeStA, KA, BS, 566.

c. i. k. vojnim komandama. Svaki Crnogorac je morao lično predati oružje u Podgorici, Nikšiću, Kolašinu, Danilovgradu, Šavniku, Andrijevići ili Goranskom ...

U vezi s Odredbama o polaganju oružja crnogorske vojske, može se postaviti pitanje: u kojoj mjeri one, kao akt o kapitulaciji, zaista proizvode dejstvo koje se pod tim podrazumijeva? To jest, u kojim granicama se njima zaista vrši predaja neprijatelju, odnosno obustava otpora cjelokupne oružane sile? Pitanje se vjerovatno ne bi postavljalo da naredbom br. 128 načelnik Štaba Vrhovne komande od 21. januara nije, kao što smo vidjeli, raspustio crnogorsku vojsku. Istom odlukom Štab Vrhovne komande poslije povlačenja srpskih oficira sveden je svega na načelnika Štaba, divizijara Janka Vukotića; njegovim razrješenjem s dužnosti praktično je rasformiran. Sprovedenjem te odluke crnogorska vojska, kao organizovana oružana sila, prestala je da postoji, a time je prestala i mogućnost pružanja organizovanog oružanog otpora neprijateljskoj vojsci. Ostao je jedino narod.³⁴⁹

Četiri dana nakon što je ova odluka donijeta, i vrlo brzo sprovedena, Odredbama o polaganju oružja utvrđeni su uslovi o predaji neprijateljskoj sili crnogorske vojske, iako ona u tom trenutku praktično više nije postojala kao oružana snaga na koju su se te odredbe mogle primijeniti.

Otpor neprijatelju faktički je već bio obustavljen, prije potpisivanja Odredaba o polaganju oružja. Ovim aktom samo su formalno utvrđene dimenzije potčinjavanja crnogorske vojske, odnosno vojna nadmoćnost austrougarske oružane sile. Odredbe su preizno sadržale i uslove koje je bilo neophodno poštovati, da bi se potpuno prestajanje neprijateljstva, koje se već desilo, održalo. Njima, dakle, nije promijenjen odnos snaga na ratištu, jedino je konstatovano stanje koje je u praksi već bilo stvoreno.³⁵⁰

U vrijeme potpisivanja Odredbi, austrougarske trupe već su bile okupirale sva veća mjesta u Crnoj Gori: Podgoricu 22. i 23. januara, Bar i Ulcinj 22. januara, Danilovgrad i Nikšić 23. januara, Kolašin i Andrijevicu 25. januara; Cetinje je bilo zauzeto ranije, nakon pada Lovćena 11. januara 1916. godine.

Do pregovora o miru, i pored potpisivanja *Odredbi o polaganju oružja*, nije došlo. Na to nije pristala austrougarska vlada, budući da članovi „krunje vlade“ nijesu imali ovlašćenje za vođenje pregovora. Traženja preko neutralnih sila da kralj Nikola izda punomoćja, ili se vrati u zemlju radi nastavka pregovora o miru, bila su odbijena. Zbog toga i zbog neispunjenja svih uslova traženih odredbama o polaganju oružja, pregovori s „krunjom vladom“ prekinuti su, a u zemlji je uvedena vojna uprava.

Rijacka artiljerijskog materijala

Prve dane okupacije obilježilo je prikupljanje vojnog i civilnog oružja. Austrougarska vrhovna komanda je pred početak operacija, a na osnovu detaljnog uzvještaja bivšeg vojnog atašea Gustava Hubke,³⁵¹ imala uvid u naoružanje u operativnoj upotrebi crnogorske vojske.³⁵² Zaplijenjena artiljerija je uglavnom skoncentrisana i čuvana pod stražom na Cetinju, ispred

Arsenala, manjim dijelom u Podgorici, Nikšiću, Kolašinu, Danilovgradu i Andrijevići, a teško oštećeni ili onesposobljeni topovi su i ostavljani na položajima, odakle su ih Austrijanci kasnije prevlačili u centralne depoe. Artiljerijski materijal prikupljan je po dva osnova: onaj koji se mogao operativno upotrebiti za sopstvene trupe i onaj od kulturno-istorijskog značaja.

Za odabir kulturnoistorijskog blaga na okupiranim teritorijama (*Generalgouvernement Lublin*, *Militär-Generalgouvernement in Serbien* i *Militär-General Gouvernement Montenegro*) Beč je formirao posebne vojno-civilne stručne komisije.

Nakon pada Beograda (26. septembar/9. oktobar 1915), u decembru 1915, po nalogu Vrhovne komande austrougarske vojske (*Armeeoberkommandos*), formirana je prva naučna komisija (*Wissenschaftlichen Kommission*) sa šefom Generalštaba Hugom Kerhnavom (*Hugo Kerchnawe*, 1872–1949) na čelu, i članovima geografom, majorom Jozefom Paldusom (*Joseph Paldus*, 1863–1937) u ime Ratnog arhiva (*Kriegsarchiv*), Alfredom Melom u ime Vojnog muzeja (*Heeresmuseum*) i oficirom ratnog prebiroa (*k. und k. Kriegspressequartier, Abteilung des Armeeoberkommando*) Dušanom Lončarevićem.³⁵³

Kustos-konzervator Vojnog muzeja, viši artiljerijski inženjer Alfred Mel (*K. u. k. Artillerie ingénieur, Alfred Mell*, 1880–1962) bio je jedan od važnih članova ovog tima. Mel je, inače, poslije Prvog svjetskog rata, do 1934, napredovao do mjesta glavnog kustosa bečkog Vojno-istorijskog muzeja i ovu dužnost je obavljao do 1949. godine. Tokom okupacije Jugoslavije 1941–1945, od nacističkih vlasti je bio zadužen da popiše i prenese u Rajh sve, po njegovoj procjeni istorijski vrijedne eksponate, iz zbirki Vojnog muzeja u Beogradu.

Komisija je u okupiranoj Srbiji boravila od 17/30. novembra do 3/20. decembra 1915. godine.³⁵⁴ Nakon okupacije Crne Gore, ovo tijelo je upućeno i na Cetinje. Sastav komisije se razlikovao utoliko što je sada na njeno čelo postavljen Alfred Mel. Mel je, u saradnji sa okupacionim upravnikom *Arsenala*, vojnim činovnikom artiljerijske službe (do rata na službi u bečkoj Fabrici artiljerijske opreme – *Artillerie zeugsoffiziale, Artilleriezeugsfabrik in Wien*),

Rudolfom Milom (*Rudolf Mühl*)³⁵⁵ i mjesnim komandantom (*Stadtskommandant*) majorom Martinom (Matom) Verkljanom,³⁵⁶ do 16/29. februara 1917, na 7 i po strana otkucanih na pisaćoj mašini, sastavio spisak od 160 predmeta koji su se uglavnom nalazili u cetinjskom *Arsenalu* (*Laboratoriji*). *Sravnjivanjem sa fondom sadašnjeg muzeja konstatovano je da su svi muzejski predmeti koji su navedeni u pomenutom spisku, oružje, zastave i odlikovanja, sačuvani i da se nalaze u Državnom muzeju na Cetinju.*³⁵⁷ No, u Melovom izvještaju se ne nalaze artefakti iz ostalih cetinjskih zbirki, kao i oni stari topovi, za koje je Risto Dragičević tvrdio da su također čuvani u Arsenalu, kao i topovi izloženi ispred Manastira.³⁵⁸

Ovdje treba imati u vidu politiku koju je Beč sprovodio tokom rata. Naime, Vojno-istorijski muzej (*Heeresmuseum Wien*), na čijem čelu se nalazio dugogodišnji direktor artiljerijski pukovnik inženjer Vilhelm Jon (*Direktor des Heeresmuseums Art-Ob-Ing Wilhelm John*, 1903–1934), 14/27. jula 1914. – dan prije objave rata Srbiji – zatvoren je za javnost. Međutim, Vilhelm Jon i Alfred Mel su uz podršku bečke vlade i Generalštaba razvili sistematsku *sakupljačku* aktivnost, navodno sa ciljem da se sveobuhvatno predstave zbivanja tokom rata. Cilj im je bio da značajno prošire kolekcije te da u fokus postave i *pozadinsku strukturu austrijske armije kao i socijalno-ekonomske i kulturne implikacije koje su proizilazile iz svjetskog sukoba*. U suštini, ovo je značilo izvlačenje istorijskog oružja i oruđa uz pomoć vojske iz okupiranih oblasti, uključujući i Crnu Goru, tako da je razumljiv boravak Alfreda Mela na Cetinju.

Beč je odavno gajio aspiracije i prema umjetničkom, arhivskom, književnom, etnološkom, entografskom i arheološkom blagu sa prostora Crne Gore, ali i cijelog Balkana. Ukazom cara Franca Jozefa iz 1850, osnovana je C.k. *Centralna komisija za proučavanje i re-*

Zaplijenjeni topovi pred Arsenalom.
OeStA, KA, BS, 789.

Zaplijenjeni topovi pred Arsenalom. U prvom planu je ruska poljska *mortira* 6 djujma (150 mm) M1885.
OeStA, KA, BS, 1125.

stauraciju arhitektonskog nasljeđa (K.k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale), koja je 1873. prerasla u C.k. Centralnu komisiju za proučavanje i zaštitu kulturno (umjetničko)-istorijskih spomenika (K.k. Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale). Mrežom svojih sekcija i saradnika ova komisija je već pokrivala najbliže okruženje Crne Gore.³⁵⁹

U duhu politike *Centralne komisije*, etnolozi odjeljenja za antropologiju i etnografiju bečkog C.k. prirodnjačkog muzeja (K.k. Naturhistorisches Hofmuseum), Mihael Haberlandt (Miczhael Haberlandt, 1860–1940) i Vilhelm Hajn (Wilhelm Hein, 1861–1903), 1894. godine su u ime Austrijskog društva za narodnu umjetnost (Verein für österreichische Volkskunde) inicirali formiranje istoimenog muzeja (Volkskundemuseum).

Muzej je otvoren 1897. i u početku se bavio prikupljanjem artefakata sa prostora Cislajtanijske (Cisleithanien, austrijski dio dualne monarhije). Politika se promijenila nakon aneksije Bosne i Hercegovine, kada su eksponati intenzivno počeli da se donose i sa ovih prostora, odnosno, postalo je očito da se sfera interesovanja širila i van granica Austrije. Carska akademija nauka (Kaiserliche Österreichische Akademie der Wissenschaften) je još 21. januara/3. februara 1897. formirala tzv. Komisiju za istorijsko-arheološka i filološka istraživanja Balkanskog poluostrva ili, skraćeno, Balkansku komisiju (Kommission für die historisch-archäologische und philologische Durchforschung der Balkanhalbinsel, Balkan-Kommission).

Očito je da su austrijski naučnici bili zainteresovani za multidisciplinarno proučavanje Balkanskog poluostrva kao, kako su smatrali, svoje sfere uticaja. U suštini, Austrougarska je gajila aspiracije da se ubraja u velike sile, ali je bila jedina koja nije imala svoje kolonije. Tako je multidisciplinarno proučavanje Balkanskog poluostrva predstavljalo pandan politici koju su Britanija, Francuska i Njemačka sprovodile u svojim afričkim i azijskim posjedima.

Nakon izbijanja Velikog rata i okupacije Srbije i Crne Gore, za austrijske balkanologe je polje rada bilo širom otvoreno. Osim toga, naučno-istraživački rad na okupiranim teritorijama mogao se iskoristiti i u propagandne svrhe. Nakon što je njemačka vojska u Belgiji i Fran-

cuskoj, zloupotrebljavajući nejasno definisane članove 23 i 27 IV Haške konferencije od 5/18. oktobra 1907, razorila niz kulturno-istorijskih objekata, snage Antante su pokrenule kampanju o *varvarizmu Centralnih sila (Barbarismus der Mittelmächte)*.³⁶⁰

Kako bi se prikazao u suprotnom svjetlu, Beč je pokrenuo akciju evidentiranja, proučavanja i zaštite istorijskih spomenika kulture i formirao novu *Carsku i kraljevsku komisiju za zaštitu spomenika (K.k. Zentral-Kommission für Denkmalpflege)*, čiji je rad, kada su u pitanju okupirane teritorije, bio usko povezan sa *Balkanskom komisijom i Društvom za narodnu umjetnost*. S ciljem rada na terenu, bečke institucije su, nezavisno od Vrhovne komande, formirale *Kulturno-istorijsko–arheološko–etnografsko–lingvističku ekspediciju (Kunsthistorisch–Archäologisch–Ethnographisch–Linguistischen Balkanexpedition)* ili, skraćeno, *Balkansku naučnu ekspediciju (wissenschaftlichen Balkanexpedition)*.

Za članove su odabrani relativno mladi ali priznati eksperti: slavista iz Dvorske biblioteke dr Franc Kidrič (*Franz Kidrič*, 1880–1950),³⁶¹ arheolozi bečke Akademije nauka dr Kamilo Prašniker (*Camillo Praschniker*, 1884–1949) i dr Arnold Šober (*Arnold Schober*, 1886–1959), lingvista i albanolog dr Maksimilijan Lamberc (*Maximilian Lambertz*, 1882–1963), etnograf dr Artur Haberlandt (*Arthur Haberlandt*, 1889–1964, sin dr Mihaela Haberlandta), kao i istoričar umjetnosti dr Ernst Bušbek (*Ernst Heinrich Buschbeck*, 1889–1963).

Ekspedicija je od 9/22. maja do 30 jula/12. avgusta 1916. obišla Srbiju, Crnu Goru i Albaniju. Čitav poduhvat je finansiralo Ministarstvo prosvjete i kulture i Akademija nauka, a punu logističku podršku pružale su okupacione trupe. Pri tome, Bušbek, Haberlandt i Prašniker su već bili oficiri, a ostatak grupe je bio u pseudo-vojnim uniformama i naoružan, što nije bilo u duhu *naučnih istraživanja*. Prema instrukci-

jama dobijenim u Beču, članovi *nisu smjeli* da odnose artefakte pronađene na terenu. Izuzetak su bile istorijski vrijedne knjige koje je, kao ratni plijen, trebalo uzeti iz Narodne biblioteke u Beogradu.

Osim toga, Kidrič je imao poseban zadatak da za Carsku biblioteku (*k.k. Hofbibliothek*) u Crnoj Gori prikupi publikacije koje su se odnosile na ratnu istoriju i vojsku, a Haberlandt – proizvode zanatske izrade, uključujući *grnčariju i djelove tradicionalne nošnje*. Tako je Haberlandt iz Crne Gore u Beč donio više od 120 eksponata. Šest mjeseci kasnije, 4/17. marta 1917, *Muzej narodne umjetnosti* stavljen pod direktan protektorat cara Karla I Habzburškog (1887–1922), promijenio je naziv u *Carski i kraljevski austrijski muzej za narodnu umjetnost cara Karla (k. k. Kaiser-Karl-Museum für österreichische Volkskunde)* i premješten je u adaptiranu baroknu palatu Šenborn (*Grafl. Sch Schönbornscher Gartenpalast*) u Laudonovom sokaku br. 17 (*Laudongasse Nr. 17, Wien VIII*).³⁶²

Osnovni cilj novog, proširenog, Karlovog muzeja, *de facto* je bilo prikupljanje predmeta primijenjene i narodne umjetnosti sa okupiranih prostora Balkana – prvenstveno Srbije, Crne Gore i Albanije. Već 14/27. septembra u *Cetinjskim novinama (Cetinjer Zeitung)* objavljen je poziv na sakupljanje artefakata narodne umjetnosti u Crnoj Gori, sa željom da se etnografsko blago iz oblasti Balkanskog poluostrva koje je okupirala austrougarska vojska prikaže bečkoj publici.³⁶³ Stručna istraživanja i niz etnoloških i etnografskih predmeta sa ovih terena koji su izloženi u Karlovom muzeju, opisani su od kapetana I klase inž. Ernsta Neveklowskog (*Oberleutnant Ing. Ernst Neweklowsky* 1882–1963), Ludviga fon Firera (*Ludwig v. Führer*, 1866–1937) i konjičkog pukovnika dr Riharda Kinelta (*Rittmeister Dr. Richard Kühnelt*) i objavljeni u *Časopisu za austrijsku narodnu umjetnost* već iste, 1917. godine.³⁶⁴

Prikaz Vojno-istorijskog muzeja (bivšeg Arsenala) u Beču, početak XX vijeka.

Austrougarska okupacija je imala tragične posljedice i na stanje arhivske građe. U periodu od 1916. do 1918, stradali su cetinjska Biblioteka i Muzej, odakle je odnesen dio vrednije arhivske građe. Uvidom u poslijeratno stanje, došlo se do zaključka da su Austrijanci građu odnosili nakon vrlo stručnog probiranja.³⁶⁵ Do-

kumentacija je izdvajana ne samo stručno nego i namjenski. Materijal koji se čuva u arhivama država nastalim na prostorima bivše Austrougarske monarhije ukazuje da su se organi Guvernmanta (*Militär-Generalgouvernement in Montenegro*) usredsrijedili uglavnom na dokumentaciju vezanu za naoružanje vojske i stanovništva, ali i oružja po muzejima, što im je omogućavalo ne samo izvlačenje istorijski važnih artefakata nego i sprovođenje drakonskih mjera protiv vlasnika neprijavljenih pušaka, revolvera i drugog ubojnog materijala. Upravo na osnovu uvida u arhivsku građu, okupacioni aparat je i mogao prikupiti tako velike količine oružja i dati procjenu koliko se još nalazi u narodu.

U vrijeme kada je Mel radio popis u Arsenalu, vojna pravila i knjige, zbirka Kadetskog korpusa iz Biljarde, kao i artiljerijski materijal, preneseni su u Beč. Ovo potvrđuje velika *Rat-*

Zaplijenjeni topovi preneti u Beč i postavljeni u krugu bečkog Vojnog muzeja koji je od 1914 do 1919 bio zatvoren za publiku.

na izložba (*Kriegsausstellung*), u bečkom Prateru (*K. k. Prater Kaisergarten, Wien*). Otvaranje izložbe bilo je predviđeno za maj 1916. godine. No, kako su radovi oko prikupljanja materijala i pripreme postavke bili obimni, ono je pomjerenjeno za 18. juni/1. juli (zatvorena u oktobru iste godine). Postavku je otvorio nadvojvoda Franc Salvador (*Franz Salvator, 1866–1939*) u prisustvu počasnog predsjednika general-pukovnika Krobotina, više ministara i vojnih izaslanika

Prusije, Bavarske, Turske i Bugarske. Od organizatora, tu se nalazio pukovnik Vilhelm Jon, po čijim uputstvima je radio Alfred Mel.³⁶⁶ Počasni predsjednik *Ratne izložbe* bio je ministar rata, general-pukovnik Aleksander fon Krobotin (*Alexander Freiherr von Krobotin, 1849–1933*). Funkciju predsjednika imao je član Senata, dvorski savjetnik Anton Vuković (*Anton Ritter Vuković, 1850–1930*) a jedan od potpredsjednika i savjetnik za vojna pitanja (*militärischen Beiräte*) bio je upravo Vilhelm Jon.

Ovdje se otvara pitanje u kom periodu su oruđa odnesena sa Cetinja.

Risto J. Dragičević je u radu *Državni muzej na Cetinju (1896–1956)* napisao da *neprijatelj... za vrijeme okupacije... nije poštedio, naravno, ni istorijske topove, koji su, kao ratni trofeji, decenijama bili poređani ispred cetinjskog manastira. Tu su bili i topovi koje su Crnogorci oteli sa turskih utvrđenja u Spužu i Žabljaku, na kojima su bili poznati Njegoševi stihovi, a pri kraju je bio, na lafetu, top kojim su opaljeni prvi meci na tursku teritoriju 26. septembra 1912.... Takođe su odnijeli desetine topova koje su Crnogorci zaplijenili u toku Balkanskog rata, a čuvani su u Laboratoriji.*³⁶⁷

U počasnoj *Hali ratnih trofeja (Ehrenhalle, Gruppe I: Trophäenhalle)* na izložbi 1916. već je bio izložen zaplijenjeni artiljerijski materijal i stare topovske cijevi, za koje se, u katalogu, navodi da su sada u vlasništvu bečkog c. k. Vojnog muzeja (*k. u. k. Heeresmuseum*).³⁶⁸ Pri tome,

Direktor Vojno-istorijskog muzeja u Beču Vilhelm Jon (*Wilhelm John, 1903–1934*).

Načelnik vojne Komisije za popis kulturno-istorijske građe na Cetinju, Alfred Mel (*Alfred Mell, 1880–1962*).

Član *Balkanske naučne ekspedicije*, Arthur Haberlandt (1889–1964).

Član *Balkanske naučne ekspedicije*, Franc Kidrič (1880–1950).

Carški i kraljevski austrijski muzej za narodnu umjetnost cara Karla, Beč, 1917.

u propratnom tekstu su za naoružavanje Crne Gore optuživane Rusija i Italija, ali se tvrdilo da ni jedan top nije izbjegao zarobljavanje: *Za trofeje zadobijene od crnogorskog protivnika karakteristična je provenijencija koja nam potvrđuje tok dugogodišnje zavjere usmjerene protiv (Austrougarske). Rusija je pripremala Crnu Goru za rat protiv (Beča). Ali, to je samo doprinijelo da se uveliča broj stečenih ratnih trofeja. Sve što je bivša crnogorska vojska posjedovala sada je u rukama (austrougarske) pobjedničke armije. Ni najmanji dio, kao i u slučaju srpske vojske, nije izbjegao zarobljavanje.*

Još jedan neprijatelj je Crnoj Gori pružao opsežnu pomoć i podršku, a istovremeno je glumio prijateljstvo sa (Austrougarskom). Prje više od godinu dana on je i otvoreno postao (austrijski) neprijatelj (Italija je 20. aprila/3. maja 1915 izašla iz Trojnog saveza i 10/23. maja objavila rat Austrougarskoj i Njemačkoj), a otkako je razotkriven, samo je doprinio uvećanju našeg ratnog plijena – prvo indirektno, preko ratnog materijala koji je čuvao u Crnoj Gori, a potom i direktno, kroz poraze u albanskim planinama. Materijal koji su (austrougarske) armije zaplijenile od Italijana tokom borbi u Albaniji je ne-

mjerljiv. Italijani su (Austrijancima) prepustili toliku količinu svog artiljerijskog naoružanja da prostorija deset puta veća od Trofejne hale ne bi bila dovoljna da se ono izloži.³⁶⁹ Da bi dokazali svoju teoriju, autori kataloga su od ogromnog broja zaplijenjenih topova posebno istakli:

Crnogorski 7,5 cm brdski top sistem Krup, proizveden 1886 (Montenegrinische 7,5 cm-Gebirgskanone, Krupp, 1886);

Crnogorski, izvorno italijanski 8 cm brdski top na drvenom lafetu, proizvodnja Torino, 1896 (Montenegrinische, ursprünglich italienische 8 cm-Gebirgskanone auf Holzlafete, Turin, 1896);

Crnogorski, izvorno italijanski 8 cm bronžani brdski top na starom ruskom krutom lafetu za sprijedpuneća oruđa (Montenegrinische, ursprünglich italienische 8 cm bronzene Gebirgskanone auf altartiger, zu russischen Vorderladerkanonen Gehöriger Blocklafete);

Crnogorski, izvorno italijanski 70 mm brdski top M77/84 sa rastavnim lafetom (Montenegrinische, ursprünglich italienische 70 mm -Gebirgskanone, M.77/84, mit zerlegbarem Lafettenkorper);

Plakat, osnova Počasne sale, plan eskterijera, izloženi predmeti i propagandni materijal za Ratnu izložbu u Beču 1916 godine.

Crnogorski, izvorno italijanski 8,7 cm poljski top, proizvodnja Fridrih Krup, Esen, zaplijenjen od 20. landšturm brdske brigade pukovnika fon Farkaša (*Montenegrinische, ursprünglich italienische 8,7 cm-Feldkanone, F. Krupp, Essen. Erbeutet von der 20. Landsturm-Gebirgsgrigade Oberst von Farkas*);³⁷⁰

Crnogorski, izvorno italijanski laki 37 mm brzometni top sa torpednih čamaca, pro-

izvodnja (*Arsenal*) Venecija, 1893 (*Montenegrinische, ursprünglich italienische lechte 37 mm-Schnellfeuerkanone der Torpedo-Artillerie, Venedig, 1893*);³⁷¹

Crnogorski 37 mm brzometni top – laki brodski top na obrtnom postolju – sa štitom. Proizvodnja američkih Betlem čeličana 1905. godine. Preuzet sa Cetinja (*Montenegrinische 37 mm-Schnellfeuerkanone -lechtes Marinege-*

schütz auf Pivotlafette- mit Schild. Erzeugt in den Bethlehem-Stahlwerken in Amerika. 1905. Aus Cetinje);³⁷²

Crnogorski, izvorno ruski 10,7 cm – 42 linije – opsadni top M1877. Istorijski top iz koga je princ Petar Crnogorski na početku Balkanskog rata 1912 ispalio prvi hitac. Zaplijenjen od 47 pješadijske divizije (*Montenegrinische, ursprünglich russische 10,7 cm -42 linien- Belagerungskanone Modell 1877. Erbeutet von der 47. Infant.-Trupp.-Div. Historisches Geschütz, mit welchem Prinz Peter von Montenegro im Jahre 1912 den Balkankrieg durch Abgabe des ersten Schusses einleitete*).³⁷³

Slični propagandni natpisi sretali su se i u austrijskoj štampi. Tako je bečki *Interesantni*

list prenio sliku oruđa 21 cm GRC Mod.1889 napuštenog na Lovćenu sa legendom: *Zarobljeni teški italijanski merzer na Lovćenu. Ove topove je Italija isporučila Crnoj Gori kako bi ugrožavali Kotor. U to vrijeme Italija je još bila članica Trojnog saveza (Austrougarske, Italije i Njemačke). Oruđa su imala nadimak 'Saveznički topovi'*.³⁷⁴

Iako u katalogu ima netačnih navoda (brodski topovi 37 mm nisu bili u naoružanju crnogorske vojske), njegov značaj je u tome što potvrđuje da su sa Cetinja odnijeti istorijski eksponati poput *dugačkog* topa 106 mm M1877 iz koga je 26. septembra/9. oktobra 1912. princ Petar Petrović Njegoš označio početak Balkanskog rata.

Ratna izložba u Budimpešti 1918 godine.

Grupa oficira sa ruskim vojnim agentom Nikolajem Potapovom, artiljerijskim poručnikom knjazom Petrom Petrovićem i brigadirom Mitrom Martinovićem ispred Manastira, Cetinje, 1909. godine. Zbirka M. Marković.

Jedna od prvih fotografija topova pred cetinjskim Manastirom – proslava pedesetogodišnjice bitke na Grahovcu, Spasov-dan, 4 juni 1908. Grothe Hugo, *Durch Albanien und Montenegro*, Minhen, 1913.

Komandir Petar Martinović, knjaz Petar Petrović-Njegoš, kapetan Petar Lekić i poručnik Mrgud Vujović ispred trofejnih topova, posle 1910.

Naredne godine, na *Ratnoj izložbi za 1917*, u Prateru su od *materijala zaplijenjenog od Crnogoraca (Montenegrinisches Beutemateriale)*, opet bili izloženi trofejni topovi, ali i *literatura, kako štampana u državnoj štampariji na Cetinju kao primitivni pokušaj uvođenja vojnih propisa, tako i ona dobijena iz Rusije.*³⁷⁵ Očito se radilo o materijalu koji je sa Cetinja izuzeo dr Franc Kidrič tokom *naučne ekspedicije* 1916. godine. Pri tome, eksponati popisani u katalozima izložbi iz 1916. i 1917, u potpunosti odgovaraju nalozima od 7/20. aprila 1912. o vr-

sti oružja koje je trebalo izdvojiti za *mali muzej Nikolajevskog kraljevskog kadetskog korpusa*. Ovo potvrđuje i poslijeratna izjava predsjednika cetinjske opštine Toma Miloševića da su *mobilje i sve stvari iz Korpusa opljačkane ulaskom austrougarskih trupa u Cetinje, 1916. g.*

Vrijeme kada su odnijeti topovi, uključujući i trofejne cijevi izložene ispred Manastira, može se utvrditi samo posrednim putem. Koliko je nama poznato, oruđa ispred Manastira, okružena veteranima, prvi put su fotografski zabilježena tokom proslave pedesetogodišnjice bitke na Grahovcu, na Spasovdan, 22. maja/4 juna 1908. godine. Nakon toga, do 1914, postoji još nekoliko fotografija crnogorskih oficira uz ove trofeje.

Dobro je poznata fotografija feldmaršal-lajtnanta Viktora Vebera i načelnika štaba majora Johana Šupića sa članovima štaba kako sjede na starim topovima ispred Manastira, snimljena nakon potpisivanja *Odredbi za polaganje oružja crnogorske vojske*, 12/25. januara 1916.³⁷⁶ U austrijskom državnom Ratnom arhivu čuva se još nekoliko fotografija topova pred Manastirom, snimljenih pod snijegom ali i po lijepom vremenu, sa proljećnom vegetacijom. No, već 19. jula/1. avgusta iste godine, ova oruđa su bila izložena u Beču.

Feldmaršallajtnant Viktor Veber sa štabom na trofejnim topovskim cijevima ispred cetinjskog Manastira, Cetinje, 25 januar 1916. AT, OeStA, KA, BS, 559.

Trofejne topovske cijevi ispred cetinjskog Manastira, januar-februar 1916. AT-OeStA, KA, BS, 308.

Austrijski vojnik na trofejnim topovima, februar-mart 1916.
OeStA, KA, BS, 13.

Jedina, nedatirana fotografija – *Transportovanja topova sa Cetinja (Abtransport von kanonen in Cetinje)* pomoću dizalica, snimljena po sunčanom vremenu, sa bujnom vegetacijom, objavljena je u *Ilustrovanim cetinjskim novinama* 16/29. aprila 1917. godine.³⁷⁷ Sve ovo ukazuje da su oruđa odnijeta između aprila i juna 1916. godine. Ostaje otvoreno pitanje i po čijem nalogu su oruđa prenijeta u Beč.

Do ovog zaključka možemo doći analizom sudbine starih topova iz Beograda, pošto u arhivskoj građi nisu sačuvani podaci o oruđima sa Cetinja. Nikola Zega (1863–1940), poznati istraživač i upravnik Etnografskog muzeja u Beogradu, koji se bavio povratkom opljačkanog blaga, tvrdi da su dva topa odnijeta u bečki vojni muzej 1916. godine, po nalogu generalnog vojnog guvernera za Srbiju. No, ovo je u suprotnosti sa činjenicom da je upravo Zega oba topa 1920. godine pronašao u Budimpešti i vratio ih u Beograd. Tokom okupacije Srbije, za prikupljanje, uskladištenje u Beogradu i čuvanje kulturno-istorijskog blaga prestoničkih muzeja bio je zadužen referent

školskog odjeljenja (*Referent des Schul-Abteilung*), kapetan Johann Kovačić (1871–?).³⁷⁸ Od 1917. godine brigu o sudbini ovog materijala preuzeo je načelnik političkog odjeljenja, kapetan van službe, Konstantin Herman (*Hptm. a. D., Hauptmann Außer Dienst, Hörmann, Konstantin*, 1850–1921).

Početakom 1918. godine, nadvojvoda Jozef (*Joseph August Viktor Klemens Maria von Österreich*, 1872–1962) je u Budimpešti, na ostrvu Margit (*Margitsziget*), organizovao jednu od *Ratnih izložbi (József Főherceg vezérezredes hadikiállitása)*. Prema pisanju tadašnje štampe, aktuelni Vojni glavni guverner Srbije general-pukovnik barun Rhemen Berensfeldski (*Adolf Freiherr von Rhemen zu Barensfeld*, 1855–1932) *uputio je general-pukovniku nadvojvodi Josipu molbu, da se u okviru ratne izložbe na budimpeštanskom ostrvu Margiti mogu izložiti kulturni i poljoprivredni radovi, koje je vojna glavna gubernija Srbije (General-Militärgeneralgouvernement Serbien) izvela u osvojenoj oblasti. Odobrenjem nadvojvode, potpukovnik u glavnom stožeru (budimpeštanske izložbe) Alois Barta vodio je brigu o tome. Zbirkom su rukovodili odjelni predstojnik (sektionschef, Leiter des Politische Abteilung Konstantin) Hörmann, pukovnik glavnog stožera (Generalstabschef des Gouvernements Serbien Hugo) Kerchnawe i (Magazinsoffizier) major Carl Nack.*³⁷⁹

Nakon dobijanja saglasnosti, fon Remen je u Budimpeštu, radi uređenja postavke, poslao Konstantina Hermana sa odabranim eksponatima, uključujući i dvije topovske cijevi iz Prvog srpskog ustanka. Pri tome od *delfina* jedne od njih bila je 1904. izlivena i kruna za Petra I Karađorđevića, tako da je predstavljala posebnu istorijsku vrijednost. Izložba Guvernera u Budimpešti svečano je otvorena 3/16. maja i trajala je sve do raspada Austrougarske. Tako su eksponati ostali u Budimpešti sve dok ih 1920. godine nije pronašao i vratio u Beograd Nikola Zega.³⁸⁰

Trofejne cijevi ispred Manastira.
Nedatirana fotografija, inv. br. 8627.

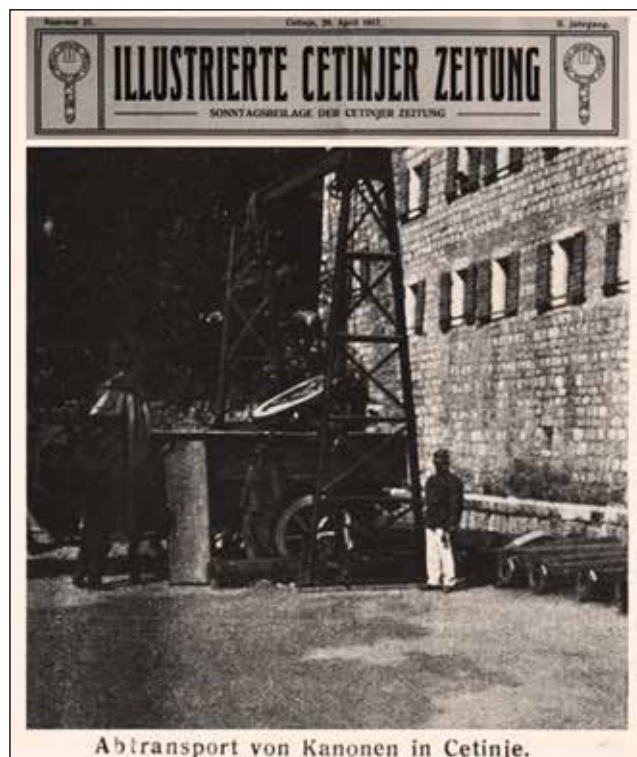
Trofejne cijevi ispred Manastira, proleće 1916.
OeStA, KA, BS, 873.

Pri tome, Zega je u Budimpeštu putovao po nalogu tadašnjeg Ministarstva prosvete Kraljevine SHS, a na osnovu saznanja dobijenih iz procesa vođenog neposredno nakon rata protiv Hermana i Kovačića.³⁸¹

Po analogiji, topovi sa Cetinja, posebno *Krnjo*, *Zelenko* i top iz koga je ispaljen prvi hitac u Balkanskom ratu, odnijeti su radi organizacije prve bečke *Ratne izložbe 1916*, ili po nalogu Alfreda Mela ili guvernera Generalnog vojnog guvermana Crna Gora, Viktora Vebera (*Viktor Weber Edler von Webenau*, 1861–1932).³⁸²

Po završetku Prvog svjetskog rata, na Preliminarnoj mirovnoj konferenciji u Parizu, u januaru 1919. godine, u okviru Komisije za utvrđivanje odgovornosti, formirana je *Treća potkomisija za utvrđivanje odgovornosti za povrede prava i običaja rata od strane Njemačke i Centralnih sila*. Na spisku ratnih zločina koji je sačinila ova potkomisija nalazilo se i *bezobzirno uništavanje vjerskih, dobrotvornih, obrazovnih i istorijskih zgrada i spomenika*, gdje se *bezobzirnim* smatralo ono *uništavanje koje ne zahtijeva imperativna vojna potreba*, kao i *pljačka umjetničkog i istorijskog blaga*. Potkomisija je radila u skladu sa paragrafom 56 Haške konferencije od 5/18. oktobra 1907. godine.³⁸³

Kraljevina SHS je odmah pristupila evaluaciji ratom pričinjene štete na cjelokupnom području nove države, premda su samo Srbija i Crna Gora dobile pravo na nadoknadu. Tokom 1919. godine bili su prikupljeni svi podaci od

Odošenje cijevi ispred Manastira (*Abtransport von Kanonen*).
Nedatirana fotografija, *Illustrierte Cetinje Zeitung*
br. 21, 29 avgust 1917.

pravnih i fizičkih lica o visini pričinjene ratne štete.

Problem su bili predmeti podložni restituciji, zato što pojedinci i državne ustanove nisu bili u mogućnosti da pribave sve potrebne informacije neophodne za pronalaženje i identifikaciju odnijetih predmeta, kao i materijalne dokaze da su ih uopšte posjedovali. Treba napomenuti da su svi mirovni ugovori, potpisani u Versaju, Sen Žermenu, Trijanonu i Neiju, sa zemljama članicama bivšeg Centralnog bloka predviđali obavezu restitucije nađenih predmeta. Međutim, ove obaveze prema Kraljevini SHS nisu ispunjene. Dio materijala je povraćen preko Direkcije plijena, a dio inicijativom pojedina, institucija i ministarstava, poput Zegine misije iz 1920. godine.³⁸⁴

Tako, u nedostatku dokumentacije, nije uspjela restitucija znatnog dijela eksponata odnijetih iz Vojnog muzeja u Beogradu, kao i privatnih zbirki. Najgore su prošli muzeji na Cetinju, koji, u nedostatku dokaznog materijala i nebrigom i/ili indolentnošću tadašnje vlasti, nisu povratili većinu istorijskih artefakata. U svom radu o Državnom muzeju, Risto Dragičević napominje *...da okupatorske vlasti nijesu poštedjele ni Državnu biblioteku, ni Narodni muzej, ni rijetke i važne knjige, časopise i listove stare Cetinjske čitaonice. Sav inventar ovih značajnih kulturnih i naučnih institucija odnijeli su sa Cetinja austro-ugarski vojni funkcioneri, i to zadnjih mjeseci vlasti u Crnoj Gori, a da bi zametnuli trag ovome svome varvarstvu, zapalili su zgradu Zetskoga doma*

Opis topa iz koga je ispaljen prvi hitac u Balkanskim ratovima. Oruđe je izloženo kao trofej na Ratnoj izložbi u Beču 1916 godine.

*prilikom napuštanja Cetinja, oktobra 1918. godine.*³⁸⁵

Dragičević dalje napominje da je *Izvršni narodni odbor naredio 4. decembra 1918. da se popiše pokretna i nepokretna imovina kralja Nikole i njegovih nasljednika*, te da je komisija, *po naređenju okružnog načelnika Ljuba Glomazića... počela rad 9. decembra...* Popis je počeo sa zakašnjenjem jer su oficiri Jadranskih trupa u međuvremenu već raznijeli dio dobara. Komisija je, između ostalog, popisala *oružje, staro i novo, ratne trofeje... u Dvoru Kralja Nikole i Kneza Danila na Cetinju i Kneza Mirka u Podgorici*, (a koje je) *predstavljalo i prošlost Crne Gore i njenu kulturu...*³⁸⁶

Na osnovu odluke Ministarskog savjeta od 7. maja 1923, 7. decembra 1926. je otvoren Državni muzej na Cetinju. Toga dana je *Ministarstvo prosvjete rešenjem P. Br. 3061 donijelo Pravila o uređenju Državnog muzeja na Cetinju*. No,

Dragičević nije spomenuo da je pokrenut postupak restitucije artefakata koje je opljačkao okupator, niti pitanje sudbine topova. Ovo je utoliko čudnije što su sami Austrijanci, u katalozima štampanim 1916. i 1917. godine, pružili dovoljno relevantnih podataka. Od artiljerijskog materijala velike kulturno-istorijske vrijednosti, Cetinju su tek poslije Drugog svjetskog rata, *razumijevanjem austrijske vlade*, vraćeni *Krnjo i Zelenko*.³⁸⁷ Tako je Crna Gora još tokom Velikog rata ostala bez najvećeg dijela materijala od istorijskog značaja, koji je ukazivao na vjekovni mukotrpan i uporan rad na izgradnji artiljerije.

- ³³² Isto, 516.
- ³³³ ПИРСГ, АЗ, Протокол рада краљевске владе од 29. 12. 1915. год. до 19. 2. 1916. г.
- ³³⁴ Др Новица Ракочевић, *Црна Гора у I свјетском рату 1914–1918*, 162.
- ³³⁵ ÖStA Wien, КА, NFA, АОК 1916, Оп.Нр. 20.478/1.
- ³³⁶ Isto, 176.
- ³³⁷ Isto.
- ³³⁸ Isto.
- ³³⁹ Др Новица Ракочевић, *Црна Гора у I свјетском рату 1914–1918*, 176.
- ³⁴⁰ Proglas је потписан са *Vrhovni zapovjednik с. и кр. četa, које оперишу преко Црне Горе*.
- ³⁴¹ На сачуваном прогласу налази се žig *Etappensstabskommando Boljanić* (Doboj) и руком дописан датум пријема, 2/15. јануар 1916. године (15/1, 16).
- ³⁴² Др Новица Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914–1918*, 176; ÖStA Wien, КА, NFA, 3. Armee, (Оп. АК. В. у. Ј), 1916, Оп.Нр. 512.
- ³⁴³ *Операције црногорске војске у првом свјетском рату*, 533.
- ³⁴⁴ Isto, 533.
- ³⁴⁵ Др Новица Ракочевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914–1918*, 203.
- ³⁴⁶ ПУСГ, АЗ, Протокол рада краљевске владе од 29. XII 1915. год. до 19. II 1916, проф. др Гавро Перазић, мр Радослав Распоповић, *Међународни уговори Црне Горе 1878–1918*, Подгорица 1992, 734–736
- ³⁴⁷ Hubka је до рата био војни аташе на Cetinju. Praunsperger је официр 2. bosansko-hercegovačkog пјешадјског пуга (*b.-h. Inf.-Rg. Nr. 2*), до рата на служби у Varaždinskom пјешадјском пугу бр. 16 (*Warasdiner Infanterieregiment Giesl v. Gieslingen Nr. 16*).
- ³⁴⁸ Feldmarsallajtnant *Viktor Maria Willibald Weber Edler von Webenau* је од 13/26. фебруара 1916 до 27. јуна/10. јула 1917. обављао дужност генералног војног гувернера (*Militär-Generalgouverneur*) Црне Горе. На тој дужности га је заменио генералмајор, политичар *Heinrich Karl Maria Graf Clam-Martinic* (1863–1932).
- ³⁴⁹ Dr Radosav Raspopović, *Istorija diplomatije Crne Gore 1711–1916*, 660.
- ³⁵⁰ Isto, 559.
- ³⁵¹ Hubka Gustav, *Eindrücke und Erfahrungen auf dem montenegrinisch-türkischen Kriegsschauplatz 1912/13*, Evidenzbureau des k.u.k. Generalstabes, Evb. Res. Nr. 683 v. 1913.
- ³⁵² *Österreich-Ungarns letzter krieg 1914-1918*, Dritter Band, Das Kriegsjahr 1915, Wien, 1932, 565.
- ³⁵³ Lončarević је до рата радио као дописник Korespondenc-biroa (*k. k. Telegraphen-Korrespondenz-Bureau*) из Београда. Након избјања рата, Korespondenc-biro (*k. k. Telegraphen-Korrespondenz-Bureau*) је укључен у састав *k. und k. Kriegspressequartier, Abteilung des Armeeoberkommando*. Bron Robert, Stortkuhl, *Apologeten vernichtung oder "Kunstschützer"?*, Köln, Weimar, Wien, 2017, 265.
- ³⁵⁴ Бранко Богдановић, *Артиљерија у Првом српском устанку, Весник Војног музеја* бр. 43, Београд, 2016, 96–98; Born Robert, Störtkuhl Beate, *Apologeten des Vernichtung oder "Kunstschützer"?*, Köln, Wimar, Wien, 2017, 256.
- ³⁵⁵ *Schematismus für das K. U. K. Heer und für die K.U.K. Kriegsmarine für 1914*, Wien, 1914, 930.
- ³⁵⁶ Официр *b.-h. Inf.-Rg. Nr. 2*, до рата заповједник Varaždinskog пјешадјског пуга бр. 16
- ³⁵⁷ Stanko Roganović, *Otuđivanje kulturnih dragocjenosti iz Crne Gore*, Montenegrina, digitalna biblioteka crnogorske-kulture,montenegrina.net/pages/pages1/istorija/predslovenski/otudjivanje_kulturnih_dragocjenosti_iz_cg_stano_roganovic.

- ³⁵⁸ Stanko Roganović, *isto; Otudivanje kulturnih dragocjenosti iz Crne Gore, Okupator odnio zvona i topove*, *Monitor online*, 21. avgust 2009.
- ³⁵⁹ Primjera radi, korespondent iz Dubrovnika bio je Vid Vuletić-Vukasović /1853-1933/, *Hauptlehrer an der Lehrenrinnen-Bildungsanstalt*), bavio se, između ostalog, proučavanjem zanatskog oružja na Balkanu.
- ³⁶⁰ *Section II, Chapter I, Means of Injuring the Enemy, Sieges, and bombardments, Article 23, Art. 27*; Njemačka vojska je 6/19. septembra 1914. djelimično uništila katedralu u Remsu (*Cathédrale Notre-Dame de Reims*, inače tada označena i kao bolnica); njemačke snage su 12/25. avgusta iste godine spalile Univerzitetu biblioteku u belgijskom Luvenu (*Bibliothèques universitaires de Louvain*). Austrougarska je od 1915. do 1918. izvela 42 vazдушna napada na Veneciju, izbacivši ukupno 1.029 bombi (300 samo tokom noći između 13/26. i 14/27. februara 1918), a oktobra 1914. bombardovala Beograd, pogodivši Stari dvor, Narodni muzej i zgradu univerziteta. Uništen je spomenik kralju Petru I na Kalemegdanu u Beogradu i razorena kapela Petra II Petrovića Njegoša na Lovčenu.
- ³⁶¹ Otac slovenačkog i jugoslovenskog političara Borisa Kidriča (1912-1953).
- ³⁶² Robert Born, Beate Störckuhl, *Apologeten der Vernichtung oder Kunstschützer? Kunsthistoriker der Mittelmächte im Ersten Weltkrieg*, 250-260; Christian Marchetti, *Zwischen Denkmalpflege und ethnographischem Interesse, Apologeten der Vernichtung oder »Kunstschützer«? Kunsthistoriker der Mittelmächte im Ersten Weltkrieg*, Köln Weimar Wien, 2017, 255-269; Born Robert, Störckuhl Beate, *Apologeten der Vernichtung oder Kunstschützer? Kunsthistoriker der Mittelmächte im Ersten Weltkrieg*, Köln Weimar Wien, 2017, 250-260.
- ³⁶³ *Cetinjer Zeitung* Nr. 117, Jhrg. II, Cetinje, 27 September 1917, 2.
- ³⁶⁴ *Zeitschrift für osterreichische Volkskunde* Nr. XXII, Jahrgang 1917.
- ³⁶⁵ Snežana Pejović, *Arhivska građa 20. vijeka i istoriografija u Crnoj Gori, Atlanti*, br. 19, Trst 2009, 291; *Državni arhiv Crne Gore – Austrougarska okupacija*.
- ³⁶⁶ *Die Neue Zeitung* Nr. 181, Jhrg. 9, 2 Juli 1916, 4; *Illustrierte Kronen-Zeitung* Nr. 5928, 2 Juli 1916, 1-3.
- ³⁶⁷ Dragičević napominje da se sačuvao Popis muzejskih objekata koji su nađeni u Arsenalu (Laboratoriji) na Cetinju, a izvršio ga je u ime Vojnog muzeja u Beču artiljerijski inženjer dr Alfred Mel (K. u. k. Art. Ing. Dr. Alf. Mell), konzervator vojnog muzeja (Konservator am k. u. k. Heeresmuseum), dok je komandant Arsenalu bio opet austrougarski oficir Rudolf Mühl. Spisak objekata ima 7 i po strana otkucanih na pisačkoj mašini, a potpisan je na Cetinju 29. februara 1916. godine. Ристо Ј. Драгићевић, *Државни музеј на Цетињу (1896-1916), Историјски Записи*, год. X, књига XIII, 1-2, Цетиње 1957, 79 напомена 45.
- ³⁶⁸ *Offizieller katalog der Kriegsausstellung Wien 1916, Mai-Oktober K.K. Prater Kaisergarten*, Wien, 1916, 23, 25, 27, 30-32. Kako je muzej bio zatvoren, nove kolekcije su izlagane na ratnim izložbama 1916. i 1917. godine.
- ³⁶⁹ *Montenegrinischen Gegner das Charakteristische der Siegestrophaen die Provenienz, die uns noch einmal den gang der seit vielen Jahren gegen unser Vaterland gerichteten Verschwörungen vor Augen fuhr. Russland hat auch das land der schwarzen Berge zum Krieg gegen uns gerustet. Aber es hat damit nur zur Vermehrung der Kriegstrophaen beigetragen. Alles, was die ehemalige montenegrinische Armee besass, ist heute in handen unserer siegreichen Armee. Auch nicht einmal ein Rest, wie bei der serbischen Heeresmacht, blieb übrig. ...Aber noch ein Feind hat sich in Montenegro mit ausgiebigster Hilfe und Unterstützung eingefunden, während er noch Freundschaft für uns heuchelte. Seit mehr als einem Jahre ist er offen unser Feind geworden, und durfte, da er die maske luftete, zur Vermehrung unserer Kriegsbeute beitragen. Vorläufig nur indirekt mit dem nach Montenegro geliegerten Kriegsmaterial, dann aber auch direkt durch seine Niederlagen in den Bergen Albaniens. Unermesslich ist die beute, die unsere Armeen dem italienischen Feind in den kappfen in Albanien abgenommen haben. Einen so grossen Teil seines Geschutzmaterialies musste er da zurucklassen, dass ein zehnfach grosserer Raum als die Trophaenhalle nicht hinreichen wurde, um alles zu fassen. Kriegsausstellung, Wien 1916, 23.*

- ³⁷⁰ *Vinzenz Farkas von Nagy-Joka*. Nađi Joka, opština slovačkog mjesta *Joka, Jelka*. 20. *Landusturm-Gebirgsrigade* (20 brdska brigada teritorijalne odbrane austrijskog dijela Monarhije), formirana na teritoriji priobalja u septembru 1915.
- ³⁷¹ Brzometni top 37 mm *Hotchkiss*, ugrađivan na italijanske torpedne čamce *Motoscafo armato silurante* – MAS.
- ³⁷² *Bethlehem Steel Corporation, Bethlehem Steel Works, Pennsylvania, 1-pounder 37mm Mark A Model 1 Bethlehem M1916*. Francuska je naručila 100 topova M1916 tek 1917 godine.
- ³⁷³ *Kriegsausstellung Wien 1916, 31-35. 47. Infanterietruppendivision* sa sedištem u Herceg-Novom (*Castelnuovo*), dio XVI korpusa.
- ³⁷⁴ *Erbeutete italienische schwerer Mörser am Lovcen – Diese Geschütze, welche Italien während seiner Zugehörigkeit zum Dreibund an Montenegro zur Bedrohung Kattaros lieferte, haben den Spitznamen Bundesgeschütze. Das Interessante Blatt* Nr. 6, XXXV Jhrg, 10. februar 1916, 11.
- ³⁷⁵ *...druckschriften zeigen das Entstehen einer eigenen militarischen Literatur in der Staatsdruckerei in Cetinje durch Uebersetzung und primitive Versuche zu Reglements: das meiste wurde aber von Russland aus bestritten... Provisorischer führer durch die Kriegs-ausstellung Wien 1917, Kaisergarten –K.K. Prater, Mai-Oktober 1917, Wien, 1917, 6.*
- ³⁷⁶ *Das Interessante Blatte* Nr. 6, Jhrg. XXXV, Wien, 10 februar 1916, 4; AT OeStA_KA_BS_I_WK_Fronten_Montenegro, 559.
- ³⁷⁷ *Illustrierte Cetinjer Zeitung* Nr. 21, Jhrg. II, Cetinje, 29 April 1917, 2.
- ³⁷⁸ Johan Kovačić je do 1914. bio pri nastavno-vaspitnom osoblju, kapetan u pješadijskom puku br. 5 *Freiher fon Klobučar*, bataljon u Višegradu (*Lehr- und Erziehungspersonal, Hptm. IR.5, Kovačić*).
- ³⁷⁹ Hugo Kerhnavé je bio predsjednik *Wissenschaftlichen Kommission* iz 1915. koja je posjetila Beograd, a 6. jula 1916. je primio dužnost šefa Generalštaba Vojnog generalnog guvernmama Srbija od Ota Gelineka.
- ³⁸⁰ *Personal-Liste des k. U. K. Militär-General-Gouvernement in Serbien*, 1916; *Pester Lloyd* Nr.116, Jhrg. 65, 17 Mai 1918,11; *Beogradske Novine* br.132, god. IV, Beograd, 18. maj 1918, 1-2; Nikola Zega, *Narodni muzej u Beogradu, Prosvetni glasnik*, službeni list Ministarstva prosvete br. 7. i 8, god. XL, Beograd, juli-avgust 1923, 518.
- ³⁸¹ Jovan Mitrović, *Kofferbesitzeri na privremenom radu u Vojnom generalnom guvernmamu u Srbiji – Konstantin-Kosta Herman i Ivan Kovačić, Vesnik Vohnog muzeja* br. 44, Beograd, 2017, 31-41.
- ³⁸² Viktor Veber fonVebenau je dužnost guvernera na Cetinju preuzeo 13/26. septembra 1916 godine.
- ³⁸³ *Section III, Military authority over the territory of the hostile state: Art. 56: The property of municipalities, that of institutions dedicated to religion, charity and education, the arts and sciences, even when State property, shall be treated as private property. All seizure of, destruction or wilful damage done to institutions of this character, historic monuments, works of art and science, is forbidden, and should be made the subject of legal proceedings.*
- ³⁸⁴ Љиљана Симић-Константиновић, *Историјска збирка о првом и Другом српском устанку*, 102.
- ³⁸⁵ Р. Драгичевић, *nav. djelo*, 79-80.
- ³⁸⁶ *Isto*, 83.
- ³⁸⁷ Dušanka Ćirović, *Na revers i na poklon - nosio je ko je htio, Serijal Pobjede: Pohara kulturno-istorijskog blaga Crne Gore*, montenegrina. net / pages1 / istorija / dokumenti / pohara_kulturno_istorijskog_blaga.

Sažetak

Monografija *Crnogorska artiljerija u XIX vijeku* obrađuje istorijski razvitak artiljerijskog naoružanja Knjaževine i Kraljevine Crne Gore od kraja XVIII vijeka do 1916 godine, odnosno, u vremenu modernizacije crnogorske vojske u skladu sa tadašnjim svjetskim trendovima. Artiljerija je u Crnoj Gori uživala specifičan status: planinski teren, neprijateljsko okruženje i nedostatak obučenog kadra kao i finansijskih sredstava, bez obzira što je značaj topova shvaćen u najranijem periodu, otežavao je intenzivan razvoj ovog roda. Još jednu od prepreka koju je trebalo savladati predstavljao je i sam mentalitet: vekovna tradicija uticala na stvaranje kulta heroja koji je čast sticao u direktnom sukobu, borbom prsta u prsa sa neprijateljem. Tako je nastao otpor prema opsluživanju topova koji su delovali sa distance, ne dozvoljavajući artiljercima da se u okruženju dokažu ličnim delom. Pod imperativnim uticajem razvoja nove strategije i taktike te ubrzane modernizacije neprijateljskih snaga, Crnogorci su, praktično tokom druge polovine XIX vijeka savladali navedene poteškoće, premostili tehnički jaz od spredpunećih glatkocijevnih do ostragpunećih brzometnih oruđa i, do Prvog svjetskog rata stvorili novi rod sa obučenim kadrovima. Ovo je zadivljujući uspjeh ako se uzme u obzir da su potencijalne protivnike činile evropske sile, u čijim armijama je artiljerija razvijana još od XIV vijeka. Upravo zbog ubrzanog razvoja ovog roda u Crnoj Gori, zgusnutog praktično u nekoliko decenija, monografija je podijeljena ne prema viševekovnom razvoju artiljerije nego prema značajnim periodima u ovim kratkim vremenskim granicama. Posebna pažnja je posvećena mukotrpnom načinu nabavke materijala, sistemima koji su sve bili u upotrebi, ali i ličnostima značajnim za razvoj ovog roda crnogorske vojske.

Rad se zasniva na materijalima iz domaćih institucija i arhiva ali i do sada malo poznatih izvora iz periodike i arhiva iz Crne Gore, Srbije, Austrije, Francuske, Italije i Rusije.

Ključne riječi:

Spredpuneći glatkocijevni topovi, *Lichtenstein*, *Gribeauval*, sprepuneći žlebljeni topovi, *La Hitte*, ostragpuneći topovi, *De Bange*, *Armstrong*, *Broadwell*, *Krupp*.

Summary

The monograph *Montenegrin Artillery in the XIX Century* deals with the historical development of artillery weapons of the Principality and the Kingdom of Montenegro from the end of the 18th century to 1916, that is, at the time of modernization of the Montenegrin army following world trends. Artillery enjoyed a specific status in Montenegro: mountainous terrain, hostile environment, and lack of trained personnel as well as financial resources, even though the importance of cannons was understood in the earliest period, hindered the intensive development of this genus. Another obstacle that had to be overcome was the mentality itself: the centuries-old tradition influenced the creation of the cult of the hero, which was acquired in direct conflict. This created resistance of cannons that operated from a distance, not allowing the artillerymen to prove themselves in the environment. Under the imperative influence of the development of a new strategy and tactics and the accelerated modernization of enemy forces, the Montenegrins practically overcame these difficulties during the second half of the XIX century, bridged the technical gap from pre-loaded smoothbore to sharp-edged rapid-fire weapons, and created a new generation of trained personnel. It is an astonishing success if we take into account that the potential opponents were European powers, in whose armies artillery was developed since the XIV century. Precisely because of the accelerated development of this genus in Montenegro, which has been concentrated practically in several decades, the monograph is divided not according to the centuries-old development of artillery but according to significant periods in these short time limits. Special attention is paid to the painstaking way of procuring materials, systems that were all in use, but also to personalities important for the development of this type of Montenegrin army.

Key words:

Smoothbore muzzle-loading guns, Lichtenstein, Gribeauval, muzzle loading rifled guns, La Hitte, breech-loading rifled guns, De Bange, Armstrong, Broadwell, Krupp.

Arhivska građa:

- Arhiv Istorijskog instituta Univerziteta Crne Gore (AIICG), Podgorica.
- Archives du ministere des Affaires etrangers (AMAE), Paris.
- Archives de la Société Schneider.
- Arhiv Srbije (AS), Beograd.
- Archiwum Głównie Akt Dawnych (Centralni arhiv starih akata, CASA), Warszawa.
- Архив Внешней Политики Российской Империи (АВП РИ МИД РФ), Москва.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Askeriye, Istanbul.
- Vojni arhiv Ministarstva odbrane Republike Srbije (VII), Beograd.
- Vojni muzej Beograd, arhiva.
- Vojenský historický ústav *Praha*, arhiva.
- Государственная публичная историческая библиотека России, Военное министерство, *Приказы военоого министра*, 1865, Москва.
- Государственная публичная историческая библиотека России, Военное министерство, *Приказы по военному ведомству* 1881, Москва.
- Državni arhiv Crne Gore (DACG), Podgorica.
- Devlet arşivleri, Bab-i Asafi Amedi Kalemi, Istanbul.
- Devlet arşivleri, Bab-i Asafi Mektubi Mühimme Kalemi, Istanbul.
- Državni arhiv Crne Gore Cetinje (DMC).
- Државен архив на Република Северна Македонија, Скопје.
- Österreichisches Staatsarchiv/Hof- und Staatsarchiv (AT-ÖStA/HHStA), Wien.
- Istorijasi arhiv Šumadije, Kragujevac.
- Haus-Hoff u. Staats-Archiv Wien (HNSAW), Wien.
- Российский государственный архив военно-морского флота (РГАВМФ), Санкт-Петербург.
- Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА, до 1992, Центральный государственный военно-исторический архив СССР, ЦГВИА), Москва.
- Historijski arhiv u Zadru (HAZ).
- Zbirka *Hadtörténeti Intézet és Múzeum*, Budapest.

Periodika:

- *Amts-Blatt Koniglichen Regierung zu Danzig*, Danzig, 1816–1918.
- *Anuario d'Italia, Calendario generale del Regno Italia*, Provinzia di Bari, Milano, 1896.
- *Београдске Новине* Београд, 1895–1913.
- *Berliner Tagblatt*, Berlin, 1872–1918.

- *Cetinjske novine/ Cetinjer Zeitung*, Cetinje, 1916–1918
- *Цетинњски Вјесник*, Цетиње, 1908–1915.
- *Црногорац*, Цетиње, 1871–1872.
- *Corriere Della Sera*, Milano, 1876–1918.
- *Courrier de la Rochelle*, La Rochelle, 1856–1918.
- *Die Presse*, Wien, 1848–1896.
- *Die Neue Zeitung*, Wien, 1907–1918.
- *Das Freie Blatt*, Wien, 1872–1873.
- *Das Interessante Blatt*, Wien, 1882–1918.
- *Глас Црногорца*, Цетиње, 1873–1915.
- *Fremden-Blatt*, Wien, 1847–1916.
- *Грлица*, календар црногорски са шематизмом, Цетиње, 1889–1897.
- *Illustrierte Cetinjer Zeitung* Cetinje, 1916–1918.
- *Il Secolo*, Milano, 1866–1918.
- *Календар за 1858 годину*, Београд, 1858.
- *Mercantile Navy List and Maritime Directory for 1914*, London 1914.
- *Militär-Zeitung*, Wien, 1855–1919.
- *Local-Anzeiger der Die Presse*, Wien, 1864–1896.
- *L'illustrazione Italiana*, Milano, 1897.
- *La Liberte*, Fribourg, 1871–1918.
- *La Presse*, Paris, 1836–1918.
- *La Revue Diplomatique* Paris, 1891–1918.
- *Le Constitutionnel*, Paris, 1815–1914.
- *Le Figaro*, Paris, 1826–1918.
- *Le Midi*, Paris, 1911–1915.
- *Le Temps* Paris, 1861–1918.
- *Le XIXe siecle*, Paris, 1871–1918.
- *Neue Freie Presse*, Wien, 1864–1916.
- *Neues Fremden-Blatt*, Wien, 1865–1876.
- *Neues Wiener Blatt*, Wien, 1867–1916.
- *Neueste Mittheilungen*, Berlin, 1880–1899.
- *Новине Србске*, Београд, 1834–1843.
- *Oesterreich-ungarische Wehr-Zeitung*, Wien, 1862–1896.
- *Orao, Veliki ilustrovani kalendar za godinu 1877*, Novi Sad, 1877.
- *Pester Lloyd*, Budapest, 1854–1918.
- *Ратник*, часопис за војне науке, новости и књижевност, Београд, 1879–1941.
- *Revalische Zeitung*, Reval (Tallin), 1860–1918.
- *Sarajevski list*, Sarajevo, 1881–1918.
- *Slovenski Narod*, Maribor, 1868–1916.
- *Службени војни лист*, Београд, 1881–1941.
- *Србске новине*, Београд, 1845–1865; *Српске новине*, Београд, 1870–1919.
- *Србски дневник*, Нови Сад, 1852–1864.

- *Wiener Abendpost*, Wien, 1863–1916.
- *Wiener Zeitung*, Wien, 1850–1916.
- *Welt-Neuigkeits-Blatt*, Wien, 1874–1918.
- *Zeitschrift für osterreichische Volkskunde*, Wien, 1895–1918.

Knjige, studije, članci:

- A, *Smrt Hajduk-Veljkovog topa*, *Politika* br. 1434, Beograd, 14 januar 1908.
- *Amtlicher Bericht über die Wiener Weltausstellung im Jahre 1873. Erstattet von der Centralcommissiion des Deutsches Reiches für die Wiener Ausstellung*, Drittes Band, Braunschweig 1874.
- Babić Branko, *Crnogorsko topništvo*, *Glasnik Cetinjskih Muzeja*, VII knjiga, Cetinje 1974,
- Babić dr Branko, *Crnogorsko barjaktarstvo*, Cetinje, 2010.
- Babić, Branko, *Crnogorska vojska – opšte karakteristike, organizacija i modernizacija*, Zbornik radova naučnog skupa: *Prošlost Crne Gore kao predmet naučnog istraživanja i obrade*, CANU, Titograd, 1987, 331.
- Babić, Branko, *Crnogorska vojska 1878–1912, Pobjeda*, 9. septembar 1979.
- Baldi Stefano, *Storia delle relazioni diplomatiche tra Italia e Bulgaria attraverso i documenti diplomatici italiani*, Sofia, 2019,
- Batričević Boban, *Crnogorska vojska uoči Bakanskih ratova*,
- Batričević dr Boban, *Pregled razvoja crnogorske vojske 1850–1910*, *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, knj. X, 2013.
- Belić Vladimir, brigadni đeneral, *Mitar Martinović*, Zagreb, 1928,
- Bennett Julian, *The Aynal Martini: The Ottoman Army's First Modern Rifle*, *Anatolica* XLIV, 2018.
- Beşirli Mehmet, *II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları*, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı/1*, 16 Yıl 2004,
- Biasoletto Bartolomeo, *Kilibarda Vesna, Viaggio in Montenegro di Federico Augusto di Sassonia*, Lecce, Pensa Multimedia, 2000.
- Bilby, Joseph G, *Civil War Firearms: their historical background, tactical use and modern collecting and shooting*, Combined Books. Pa. 1996.
- Boenheim Wandelin, *Handbuch der Waffenkunde*, Nachdr. d. Ausg. Leipzig 1890, Graz, 1966.
- Bogišić Valtazar, *Die slavisirten Zigeuner in Montenegro, Das Ausland – Ueberrschau der neuesten Forschungen auf dem Gebiete der Natur-, Erd – und Völkerkunde* N° 21, Jhrg. XXVII, Stuttgart, 1874.
- Born Robert, Störckuhl Beate, *Apologeten des Vernichtung oder "Kunstschützer"?*, Köln, Wimar, Wien, 2017.
- Boue Ami, *La Turquie d'Europe*, Tome deuxieme, Paris, 1840.
- Bruce, Robert V, *Lincoln and the tools of war*, University of Illinois Press, Chicago, Il. 1989.
- *Црна Гора, биљешке архимандрита Н. Дучића*, Београд, 1874.
- Четник Синиша, *Војена снага Турске, Србије и Црне Горе*, Нови Сад, 1872.
- Ćemalović Enver, *Mostarski bataljon*, Mostar, 1986.
- Ćirović Dušanka, *Na revers i na poklon – nosio je ko je htio*, Serijal *Pobjede: Pohara kulturno-istorijskog blaga Crne Gore*, montenegrina.net / pages1 /istorija/ dokumenti / pohara_kulturno_istorijskog_bлага.
- Денда Н, *Братство Денда из Мириловића*, Издање аутора, Земун 2003.
- Dollecsek, A, *Geschichte der Österreichischen Artillerie von den frühesten zeiten bis zur gegenwart*, Wien, 1887.
- Драгичевић Ристо Ј, *Неколико архивских података о црногорској народној ношњи и оружју*, *Гласник Етнографског музеја на Цетињу*, II, Цетиње, 1962.

- Драгичевић Ристо Ј, *Почеци савременог наоружања и организације црногорске војске*, Цетиње, Записи бр 5, год. XII, књ. XXII, Цетиње, 1939.
- Dragović M, *Ein Beitrag zur Geschichte von Montenegro aus der Zeit des Fürsten Danilo*, *Illustrierte Cetinjer Zeitung* Nr. 10, Jhrg. II, Cetinje, 4. Februar 1917.
- Ђорђевић, др Владан, *Исписи из бечких архива, документи за дело "Црна Гора и Аустрија"*, Београд, 1913.
- Dozić prof. dr Adib, *Izveštaj Husejn Ruhi Efendije (Đozića) o opsadi Nikšića 1877. godine*, *Historijski pogledi* br. 2, god. 2, Tuzla 2019.
- Edwards, William, *Civil War Guns*, Castle, Secaucus, N.J. 1982.
- *Ein Blick auf Montenegro im Spätjahr 1834, Das Ausland, Ein Tagblatt für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker* №. 365, 31. Dezember 1834.
- Evans, Arthur John, *Through Bosnia and The Herzegovina on foot during Insurrection, august and september 1875*, London, 1877.
- fleetphoto.ru/vessel/71343/.
- Franetović Dinko-Bure, kapetan, *Historija pomorstva i ribarsiva Crne Gore do 1918. godine*, Titograd 1960.
- Franić Dragutin, *S gjacima kroz Bosnu-Hercegovinu, Crnu Goru, Dalmaciju, Jadransko more, Istru (Trst, Mletke, Rijeku) i Hrvatsku*, Donja Tuzla, 1901.
- Frilley Gabriel, Wlahovitj Jovan, *Le Monténégro contemporain*, Paris, 1876.
- Gabriel Erich, *Die Hand – und Faustfeuerwaffen der habsburgischen Heere*, -Militarwissenschaftliches Insitut, Wien, 1990.
- Général de brigade (2s) Jean Boÿ, *Historique de la 46e promotion de l'École impériale spéciale militaire de Saint-Cyr (1861–1863), promotion du Mexique*, 1ère édition : février 2010, Paris, 20 avril 2011.
- [Geschichtewiki.wien.gv.at/Zum goldenen Lamm](http://Geschichtewiki.wien.gv.at/Zum_goldenen_Lamm).
- Gohlke W, *Geschichte der gesamten Feuerwaffen bis 1850*, Leipzig 1911.
- Goldsmith, L. Dolf, *The Devil's Paintbrush – Sie Hiram Maxim's Gun*, Cobourg, 2002.
- Gopčević Spiridon, *Montenegro und die Montenegriner*, Leipzig, 1877.
- Götz Hans Dieter, *Die deutschen Militärgewehre und Maschinenpistolen 1871–1945*, Stuttgart, 1981.
- Grémaux René, *Alone of All Her Sex? The Dutch Jeanne Merkus and the Hitherto Hidden Other Viragos in the Balkans during the Great Eastern Crisis (1875–1878)*, <http://www.balkanica.rs>.
- Грујић Коста, *Дневник из Херцеговачког устанка – 6-VIII-16-X-1875*, Београд, 1956.
- Група autora, *Osmanli Belgelerinde Bosna Heseke*, Istanbul 2009.
- Hatidže dr Oruč, *Crnogorska vojska u djelu Mehmeda Subhija Crna Gora i njena vojska*, (Subhî Mehmed, *Karadağ ve Ordusu*, Istanbul 1901), *Crna Gora i Osmansko carstvo*, Podgorica, 2017.
- Heuser Fritz, Şevket İlhamî, *Türkisch-deutsches Wörterbuch = Heuser-Şevket Türkçe-Almanca lugat*, Istanbul 1942.
- Хитрова, Н. И, *О русской помощи Черногории в период Восточного кризиса 1875–1878 гг*, Москва, 1970.
- Hoste, Sir William, captain, *Memoirs and Letters*, Vol.2, London, 1833.
- Hubka Gustav, *Eindrücke und Erfahrungen auf dem montenegrinisch-türkischen Kriegsschauplatz 1912/13*, Evidenzbureau des k.u.k. Generalstabes, Evb. Res. Nr. 683 v. 1913.
- Incognitus (Александар Протић), *Српска народна мисао и М. Пироћанац*, Београд, 1895.
- Irijart Šarl, *Bosna i Hercegovina – putopis iz vremena ustanka 1875–1876*, Sarajevo, 1981.
- *Istorijski leksikon Crne Gore, Daily Press-Vijesti*, Podgorica 2006.

- Izvod iz knjige *krštenih i miropomazanih, Srpske pravoslavne crkve*, knj. III, 13, br. 29.
- Izvod iz protokola *umrlih Srpsko - pravoslavne crkvene opštine Sv. Spiridona u Trstu*.
- J.M.B., *Прилог развића српске артиљерије, Ратник*, св. XI, год. I, Београд, новембар 1934.
- Kadri Hüseyin Kazım, *Türk Lügati*, İstanbul, 1928.
- *Kaić prof. Anđelka, Okupacija Livna, Kalendar Svetoga Ante za prestupnu 1936, Sarajevo, 1936.*
- *Klančić, L, Njegoševa misija u Beču 1850. godine, Istorijski zapisi, god. XIV, sv. XVIII, sv. 1, Titograd 1961.*
- Kreševljaković Hamdija, *Stari bosanski gradovi, Naše starine, Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti N. R. Bosne i Hercegovine, I, Sarajevo, 1953.*
- *Kriegsausstellung*, Wien 1916.
- *L'ADDETTO MILITARE A CETTIGNE E A SOFIA, RUBIN DE CERVIN, AL CAPO DI STATO MAGGIORE, R. Riservatissimo 10, 17–21 agosto 1906.*
- Лаинових Андрија, *Побједа на Граховцу 1858. године у списима савременика, Цетиње 1958.*
- *Lehmann's Allgemeiner Wohnungs =Anzeiger nebst Handels = und Gewerbe Adressbuch fur die k. k. Reichshaupt- und Residenzstadt Wien und Amgebung*, Wien.
- link:[*operacije crnogorske vojske 1914; kratak pregled istoriskog razvoja crnogorske vojske*](#)
- *Lloyd's Register of British and Foreign Shipping united with the Underwriters Registry for Iron Vessels in 1885, London, 1913.*
- Major J. E. Hicks, *French Military Weapons 1717–1938*, New Milford, Connecticut, USA, 1973.
- Marchetti Christian, *Zwischen Denkmalpflege und ethnographischem Interesse, Apologeten der Vernichtung oder »Kunstschützer«? Kunsthistoriker der Mittelmächte im Ersten Weltkrieg*, Köln Weimar Wien, 2017.
- Martinović Srđan, *Crnogorska vojska od knjaza Danila do osnivanja stajaće vojske, Matica, 2017.*
- Martinović Srđan, *Crnogorska vojska od 1854. do 1916, Cetinje, 2018.*
- Martinović Srđan, *Vojna manufaktura i barutane Crnogorske kraljevske vojske, Istorijski zapisi, god. XC, br. 3-4, Podgorica, 2017.*
- Медаковић Милорад Георгије, *Живот и обичаји Црногораца*, Нови Сад, 1860.
- Milenović Miomir, urednik Politike, *Jovan Martinović*, Zagreb, 1928.
- *Militär – Schematismus des Österreichischen Kaiserthums für 1865*, Wien, 1865.
- Миловановић Коста, *Артиљерија*, Београд, 1879.
- Министерство Воено, *Воени ватромет*, Београд, 1867.
- *Mirjana Detelić, Epski gradovi – leksikon*, Beograd 2007.
- Mitrović Jovan, *Kofferbesitzer-i na privremenom radu u Vojnom generalnom guvernamu u Srbiji – Konstantin-Kosta Herman i Ivan Kovačić, Vesnik Vojnog muzeja br. 44, Beograd, 2017.*
- *Montenegro und die Montenegriner*, Stuttgart und Lübingen 1837.
- *Njegoš i Hrvati, Povodom 200 godina rođenja Petra II Petrovića Njegoša*, Zagreb, 2011.
- Oates, Stephen B, *The Whirlwind of War*, Harpers Collins, N.Y., N.Y. 1999.
- *Offizieller katalog der Kriegsausstellung Wien 1916, Mai-Oktober K.K. Prater Kaisergarten*, Wien, 1916.
- *Operacije crnogorske vojske u prvom svjetskom ratu*, Vojno-istorijski institut, Beograd 1954.
- *Orešković Fridrih, Мемоари о исправљању границе између Далмације и Црне Горе, Njegoš i Hrvati, Povodom 200 godina rođenja Petra II Petrovića Njegoša*, Zagreb, 2011.
- *Österreich-Ungarns letzter krieg 1914–1918, Driter Band, Das Kriegsjahr 1915*, Wien, 1932.
- *Pavićević, B, Jedan zanimljiv članak o Njegošu iz 1851. godine (članak Montenegro und der Vladika*

- Pietro Petrovich II*, *Glasnik Cetinjskih muzeja* (GCM) VII, Cetinje 1974.
- Pavićević, B, *Knjaz Danilo*, Beograd, 1990.
  - Pederin Ivan, *Pokušaji prodora na zapad Crne Gore, Srbije i pravoslavlja u XIX stoljeću*, Izvorni znanstveni rad, UDK: 949.713:281.961, Zadar.
  - *Педесет година на престоу Црне Горе 1865–1905*, Цетиње, 1910.
  - Pejović Snežana, *Arhivska građa 20. vijeka i istoriografija u Crnoj Gori*, *Atlanti*, br. 19, Trst 2009.
  - Pellegrini Battista, *Verso la guerra. Il dissidio fra l'Italia e l'Austria*, Roma, 1906.
  - *Personal-Liste des k. U. K. Militär-General-Gouvernement in Serbien*, 1916.
  - *Petar II Petrović Njegoš, Izabrana pisma*, Cetinje-Beograd, 1974.
  - Petrović dr Đurđica, *Oružje iz zbirke kneza Danila Petrovića Njegoša u Vojnom muzeju u Beogradu*, *Vesnik Vojnog muzeja JNA* br. 13-14, Beograd, 1968.
  - Petrović dr Đurđica, *Prilog upoznavanja načina rada sa muzejskim zbirkama oružja i vrsta oružja izrađenog na Kosovu i Metohiji, Bosni i Hercegovini u XVIII i XIX veku*, Beograd, 1974.
  - Petrović dr Đurđica, *Trgovina proizvodima domaćih oružara u jugoslovenskim oblastima pod Turcima u XVIII i XIX veku*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, sv. 43/44, Sarajevo, 1989.
  - Петровић Никола, *Мемоари, Записи*, год. VIII, књ. XIII, 6, 331–341; књ. XIV, 1, Цетиње, 1935.
  - Phillby Harry, *Das geheimnisvolle Arabien Entdeckungen und Abenteuer*, Zurich, New York, 1985.
  - Pisarev J. A, *Neki aspekti odnosa Rusije sa Crnom Gorom i Srbijom početkom Prvog svetskog rata*, *Istorijski zapisi* 2, god. XX, knj. XXXIV, Titograd 1967.
  - Полексих Љубомир, *Кратак преглед историјског развоја црногорске војске*, *Ратник*, св. X, год. XLVII, Београд, октобар 1931.
  - Поповић Петар, *Односи Србије и Црне Горе у XIX веку 1804–1903*, Српска академија наука и уметности, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељење, Књига XXXV, Београд, 1987.
  - *Потапов, Н. М, руски војни агент у Црној Гори, Извештаји, рапорти, телеграми, писма 1902–1915.*, Том I, Подгорица-Москва 2003.
  - Proha Dino, *Vojna reforma u Bosni u 18. i 19. st.*, Sarajevo, 2014.
  - *Provisorischer führer durch die Kriegs-ausstellung Wien 1917, Kaisergarten –K.K. Prater, Mai-Oktober 1917*, Wien, 1917.
  - *Prvi balkanski rat 1912–1913. (operacije srpske vojske)* IIJNA, knj. I, Beograd 1959.
  - Radojević Danilo, *Izveštaj Mića Ljubibratića Matiji Banu*, *Matica* br. 73, god. 19, (2018).
  - Radonjić Velizar, *Graditelji u Crnoj Gori II, Pogled*, часопис Инженјерске коморе Црне Горе, br. 31, god. 20, Podgorica, januar 2020.
  - Rajković Ljubinka, *Zbirka jatagana Vojnog muzeja JNA, Vesnik Vojnog muzeja JNA*, I, Beograd, 1954.
  - Rakočević dr Novica, *Crna Gora u I svjetskom ratu 1914–1918*, fototipsko izdanje, Podgorica, 1973.
  - Rakočević dr Novica, *Lovčenski odred u Prvom svjetskom ratu 1914–1916 godine*, *Istorijski zapisi* 2, god. XIX, knj. XXIII, Titograd, 1966.
  - Ракочевих Новица, *Набавка оружја од стране Црне Горе у Балканском и Првом свјетском рату*, *Историјски записи* 1, год. XIV, књига XVIII, Титоград, 1961.
  - Rasch. Gustav, *Über Land und Meer*, Stuttgart, 1874.
  - Распоповић Радослав, *Црна Гора на почетку Првог балканског рата према дневничким биљешкама руског војног агента у Црној Гори Н. М. Потапова*, *Балкански ратови 1912/1913: нова виђења и тумачења*, Београд, 2013.
  - Ratković B, Đurišić M, Skoko S, *Srbija i Crna Gora u Balkanskim ratovima 1912-1913*, Beograd 1972.
  - retroflot.com/dobrovoljnij-flot.

- retroflot.com/r/tovaropassazhirskij_parohod_rostov.
- Roganović Stanko, *Otuđivanje kulturnih dragocjenosti iz Crne Gore, Okupator odnio zvona i topove, Monitor online*, 2009.
- Ровински Апостолович Павле, *Црна Гора у прошлости и данас*, том II, дио 2, глава XV, Ст. Петербург, 1901.
- Rudolf Agnster, Elmar Samsinger, *Österreich in Istanbul*, Wien 2010, 99.
- Ружић А. Јевто, потпуковник, *Црна Гора у ратовима 1912–1918. и у поратној историји*, Виндзор, Канада, 1955.
- S.K.M, *Smrt ajduk Veljkovog topa, Podunavka br. 31, god. I, Zemun, 4 oktobar 1856*,
- Сахаров А. Н., Распоповић Р. (редакциони одбор), *Н. М. Потапов, руски војни агент у Црној Гори*, Том I, *Извјештаји, рапорти, телеграм, писма 1902–1915.г.*, II дио, Подгорица-Москва 2003.
- *Schematismus für das K. U. K. Heer und für die K.U.K. Kriegsmarine für 1914*, Wien, 1914.
- *Schematismus für K.k. Landwehr und der K.k. Gendarmerie der in Reichsrathe vertretenen Königreiche und Lander für 1894*, Wien, 1894.
- Schön, Josef, *Montenegrinische Kriegführung und Taktik, Organ der militär-wissenschaftlichen Vereine*, Bd. 1, Wien 1898.
- Schwarz dr Bernhard, *Schiledurng einer Reise durch das Innere nebst Entwurf eine Geographie des Landes*, Lepzig, 1883.
- Seferović Mensur, *Istočno i zapadno od Neretve*, Beograd, 1981.
- Simić-Konstantinović Ljiljana, *Istorijska zbirka o prvom i Drugom srpskom ustanku*.
- *Spomenica povodom proslave četrdesetogodišnjice vladavine knjaza Nikole*, Arhivski zapisi br.1. god. XIX, Cetinje, 2012.
- Stanojević Stanoje, *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka II knjiga (I-M)*,
- Stefanović Vuk, *Montenegro und die Montenegriner*, Stuttgart und Tübingen, 1837.
- Стефановић Вук, *Српски рјечник истолкован њемачким и латинским ријечима*, Wien, 1818.
- Stiglitz, Heinrich, *Ein Besuch auf Montenegro*, Stuttgart/Tübingen, Gotta, 1841.
- Stillman William James, *The Autobiography of a Journalist*, Volume II, 1901.
- Subhi Mehmed, *Karadag ve Ordusu*, Carigrad, 1901, 169
- Щербак, А. В, *Черногория и ее война с турками в 1877–1878 гг.*, ч. 1, СПб., 1878—1879.
- Šoć, Đ. dr. Pero, *Prilozi za kulturnu istoriju Crne Gore sa 70 slika*, Beograd, sine anno.
- Temizer Abidin, *Karadag Ordusu (1876–1913)*, *History Studies* 2, 2010.
- Terić Ibrahim, *Osmanska vojska i policija u Bosanskom vilajetu od 50-ih do 70-ih godina XIX vijeka, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine br. XXXVII*, Sarajevo, 1988.
- Терзић В, Вујошевић Д, Јовановић И, Костић У, *Операције црногорске војске у Првом светском рату*, Београд, 1954.
- Thomazi Auguste, *La Marine française dans la Grande Guerre. La guerre navale dans l'Adriatique*, éd. Payot, *Collection de mémoires, études et do-cuments pour servir à l'histoire de la guerre mondiale*, Paris, 1925.
- Томас, Р, *Francuski Revolucionarni i Napoleonovi ratovi*, Beograd 1965.
- Томовић В. М, *Устројство и састав црногорске војске при ступању у Први балкански рат 1912. године*, *Ратник* св. IX, год. XLVI, Београд.
- *Treadise of the construction and manufacture of ordnance in the British Service*, London, 1877.
- Ugričić Miodrag, *Novčani sistem Jugoslavije*, Beograd.
- Ujvari Hedvig, *Zwischen Bazar und Weltpolitik*, Wien, 2004.

- Ünal Uğur, *Sultan Abdülaziz Devri Osmanlı Kara Ordusu (1861–1876)*, Ankara, 2006.
- *Uredba Uredba o ustrojstvu Ministarstva vojnog, Cetinje, 1910, Crnogorski zakoniци, књ. V.*
- *Uredba o formaciji цјелокупне војске Књажевине Црне Горе и дјелокругу надлежност и власти више војне управе, команда и старјешина у војсци, Цетиње, 1908.*
- *Válečná síla Černé Hory, Vlast, 30. července 1872.*
- Velimirovitch dr Nikola, *Französisch-slavische Kämpfe in der Bocca di Cattaro 1806–1814*, Bern, 1910.
- *Vojna Enciklopedija 2-10*, Beograd 1959–1967.
- *Vujačić Velimir, Veze Crnogoraca i Hrvata u doba Svetog Petra I Njegoša*, Matica (www.maticacrnogorska.me), 2013.
- Vuković, Miloje, *Crnogorska vojska 1878–1914*, feljton *Pobjeda*, 24. jul 1986,
- Wall P. & Topper D, *The Gatling Gun*, New York 1965.
- Wiley, Bell Irwin, *The life of Johnny Reb: the common soldier of the Confederacy*, Louisiana State University Press, Baton Rouge, La. 1996.
- Wilkinson, Sir John Gardner, *Dalmatia and Montenegro; with a Journey to Mostar in Herzegovina and remarks on the Slavonic nations*, Vol. I, London, 1848.
- Yriarte Carlo (Charles), *Il Montenegro*, Milano, 1878.
- Yriarte Charles, *Bosnie-et-Herzégovine, souvenirs de voyage pendant l'insurrection de 1875–1876*, Paris, 1876.
- *Закон о устројству војске за Књажевину Црну Гору, Цетиње, 29. април 1910.*
- *Записи, књ IV, Цетиње, 1929.*
- *Записи, књ. XVI, sv. 3, Цетиње, 1936.*
- *Zapiski Morskako Oficera R.I.N. St. Petersburg: 1836, 2nd ed.; Memoirs of a Naval Officer, during the Campaign in the Mediterranean, 1805–1810, under Admiral Siniavin. St. Petersburg. 1836. British and Foreign Review Vol. XI, No. XXI, London, 1840.*
- *Zovko Ivan, Zbirčica o oružju, Sarajevski list br. 17, god. XIX, Sarajevo, 9 februar 1896.*
- Живановић Милан, *О евакуацији српске војске из Албаније и њеној реорганизацији на Крфу (1915–1916) према француским документима, Историјски часопис, књ. XIV-XV, 1963–1965, Београд, 1965.*
- Živomir Spasić, *Kragujevačka vojna fabrika 1853–1953*, Beograd, 1973.

Glossar

Ктууе. okka – 2,7 funti ili 1226-1228,8 g.

kariş – 220 mm

pound (funta) – 453 g.

artiljerijska funta = 1,2 trgovačke funte = 490 g.

дюйм (palac, *inch*) – 2,54 cm

линия ($\frac{1}{10}$ djujma) – 2,54 mm

dirhem, dirham (*dirham-al-kayl*) – 3,086 g – 3,148 g. (400 *dirhem* = 1. *okka*)

unča, unca – kao težinska mera 35-40 g, kao dužinska mera – 26,3 mm

col, Zoll – 25,4 mm

çap – kalibar (u okama)

topu – top

havan – merzer

mortira – merzer

abus – haubica

tuç – bronzani

adi çelik – obični čelični

sürat topu – brzi, laki, poljski top francuskog dizajna

sahra topu – poljski top

sahil topu – obalski top

dağ, cebel topu – brdski top

tuliinde topu – dugi top

kisa topu – kratki top

ağır sahra topu – teški poljski top

şesaneli – žlijebljeni

çemberli – *hooped, Ringrohr*, top sa prstenovima za ojačanje cijevi

mantelli – *mantel, jacket, Mantelrohr*, top sa navlakom cijevi

đule (od turskog *gülle*, kugla) – *Kanonenkugel, solid shot (ball), ядро*, puni sferični projektil od kamena ili livenog gvožđa

granata – *top mermisi, Granate, shell, снаряд*, šuplji, sferični ili cilindrično-oživali šuplji projektil opremljen upaljačem i napunjen eksplozivnom smjesom. Sferične granate su korišćene kod glatkocijevih, sprijedpunećih oruđa. Sa uvođenjem žljebova, granata dobija izdužen oblik. Radi usijecanja u žljebove cijevi i dobijanja obrtnog kretanja, prve granate imale su olovnu oblogu. Kako je ovaj princip dovodio do brzog ovoljenja cijevi, obloga je zamijenjena vodećim bradavicama i, konačno, vodećim prstenom od bakra ili neke legure.

karteč – kutija sa olovnim ili čeličnim kuglicama (kod starih sprijedpunećih oruđa) ili granata sa istim punjenjem; koristi se u bliskoj borbi, za odbijanje napada pješadije.

top (poljski top) (naziv prema turskom *top* – lopta, obliku prvobitnih projektila, đuladi; u Evropi poznat pod nazivima *kanone, cannon, canon*, od francuske riječi *canna* – cijev) artiljerijsko oruđe koje obično djeluje direktnom putanjom, sa polaznim uglom projektila manjim od 45°. U zemaljskoj artiljeriji služe za podršku pješadije i rušenje objekata neposrednim i posrednim gađanjem.

brdski top – oruđe lakše i manjih dimenzija od poljskih topova, namijenjeno dejstvima na brdovitom i isprijecanom, teško prohodnom terenu. Često rasklopive konstrukcije, tako da se moglo prenositi na tovarnim grlima.

haubica – (od češke reči *houfnice*, gomila, borbena formacija u srednjem vijeku), u našim krajevima poznata i kao *kubuz* (od urskog *abus*), artiljerijsko oruđe cijevi kraće od topovske, sa većim polaznim uglovima, namijenjeno za ubacna i vertikalna gađanja, odnosno, za dejstvo protiv zaklonjenih ciljeva (utvrđenih, terenskih i poljskih zaklona).

merzer – od njemačke reči *Mörser*, avan, kod nas ranije i nazivan *havanom*. Oruđe najkraće cijevi, obično velikog kalibra, koje gađa malim početnim brzinama pod vrlo strmim uglovima. Namijenjeno za djelovanje protiv utvrđenih objekata i žive sile u dubokim zaklonima.

sprijedpuneće oruđe (top, merzer, haubica). Oruđe koje se puni sa usta; prvo se ubacuje barutno punjenje u svilenoj kesi, pa projektil i čep. Kroz falju na zadnjem dijelu cijevi se iglom probuši kesa, u vatrenik i falju sipa barut za potpaljivanje ili baci upaljačka cjevčica (upaljač; bakarna cijev ispunjena barutom koja se pali prinošenjem užarenog fitilja ili gvožđa) ili frikciona cjevčica (kod koje se, povlačenjem konopa ili žice sa trlom izazivaju varnice).

ostragpuneće oruđe – oruđe koje na zadnjoj strani cijevi ima klinasti ili obrtno-čepni zatvarač. Kod starijih oruđa, nakon otvaranja zatvarača, u barutnu komoru se ubacivao projektil i barutna svilena kesa sa pogonskim punjenjem. Zatvarač se zatvarao a opaljenje je vršeno kao i kod sprijedpunećih oruđa, najčešće frikcionom cjevčicom. Moderna oruđa se pune sjedinjenim metkom (sa metalnom čahuricom), a opaljenje se vrši mehanizmom koji aktivira udarnu iglu.

lafet kruti – lafeti do druge polovine XIX vijeka. U suštini, drvena ili gvozdena/čelična konstrukcija na koju je bila postavljena cijev i imala je točkove za manipulaciju oruđem. Nakon pucnja, usljed sile reakcije, lafet se trzao i odskakao zajedno sa cijevi, što je zahtijevalo postavljanje oruđa na prvobitni položaj i nišanje nakon svakog hica. Radi ublažavanja trzanja, paoci točkova su konopcima vezivani za stranice lafeta; topovi su opremani specijalnim metalnim podmetačima za točkove ili su korišćeni drveni klinovi podmetani pod točkove.

lafet elastični – lafet sa hidrauličnim kočnicama i povratnicima koji su omogućavali da se nakon pucnja trza samo cijev.

donji lafet – ima funkciju da bude oslonac obrtnih djelova oruđa i da pri gađanju obezbijedi vezu sa tлом na koje je oruđe postavljeno.

gornji lafet – ima funkciju nošenja cijevi i mjernih instrumenata. Donji lafet je preko osovine spojen sa gornjim lafetom.

kolijevka – Cijev oruđa treba u postupku navođenja na cilj da se okreće oko horizontalne ose u vertikalnoj ravni, a pri opaljenju da se trza oko svoje uzdužne ose.

Ova kretanja cijevi obezbjeđuje svojom konstrukcijom kolijevka. Okretanje cijevi po visini vrši se oko ramena kolijevke, koja su povezana sa ležištima na gornjem lafetu. Kretanje cijevi pri trzanju i vraćanju vrši se po specijalnim vođicama kolijevke. Kolijevka spaja oscilujuće djelove (djelove pokretne po visini) sa gornjim lafetom.

zatvarač – *civatas, breech block, Verschluss, zambop*. Mehanizam koji omogućava punjenje oruđa sa zadnje strane, opaljenje, zaptivanje (pomoću zaptivnog prstena) i izbacivanje ispaljene čahure (kod sjedinjene municije). U principu se dijele na klinaste i obrtno (navojno) -čepne. U Crnoj Gori su najviše bili zastupljeni Krupovi zatvarači – horizontalni klinasti zatvarači.

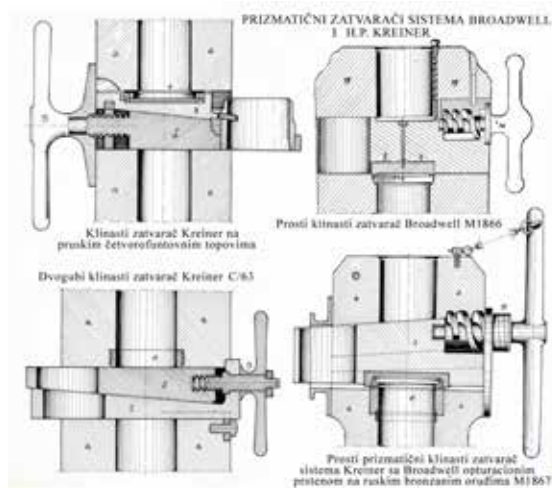
Zavarač klinasti (prečni), *Keilverschluss*

Prvi zatvarač, koji je predstavljao kombinaciju cilindričnog čepnog tijela sa poprečnim bravljenjem (*Kolbenverschluss*) nastao je na osnovu radova pjemontskog oficira Đovanija Kavalijsa (*Giovanni Cavalli*, 1808–1879) i Martina fon Varendorfa (*Martin von Warendorff*, 1789–1861), vlasnika topolivnice u švedskom gradu Akeru. Rad na usavršavanju ovih zatvarača (mane su se ogledale u komplikovanosti, lošem zaptivanju i potrebi za dva rukovaoca), nastavio je tehničar Hans Krajner (*Hans Peter Kreiner*, 1804–1882). Krajner je konstruisao prvi funkcionalni klinasti zatvarač za ostragpuneće topove (*Keilverschluss* i *Doppelkeilverschluss*). No, i njegovo rješenje je imalo poteškoća sa zaptivanjem (sprečavanjem prodora barutnih gasova kod čela zatvarača). Američki konstruktor Luis Brodvel (*Lewis Wells Broadwell*, 1820–1906) je 7/19. juna 1866. dobio američki patent No. 55.762 na elastični zaptivni prsten koji predstavljao rješenje problema zaptivanja. Brodvelov patent je obuhvatao i prosti (jednogubi) klinasti zatvarač (*Keilverschluss*). Tako je došlo do spora sa Krajnerom, koji je još 18/30. juna 1861. dobio njemački patent No. 230 za *Zaptivanje topova koji se pune sa zadnje strane* (*Dichtung für Geschütze, die von hinten geladen werden*), u kome je bio prikazan zatvarač skoro identičan sa Brodvelovim.³⁸⁸ Koncern *Krupp* iz Esena je prihvatio i Krajnerovo i Brodvelovo rješenje zatvarača i započeo proizvodnju ostragpunećih topova sa ovim sistemima (*Die Firma Friedrich Krupp in Essen započela proizvodnju gussstahlerne Gebirgseschütz – Hinterlader mit Broadwell-Verschluss... das Kaliber der Bohrung beträgt 75 mm*).³⁸⁹ Štaviše, Krup je 17/29. oktobra 1862. u Britaniji patentirao i sopstveni

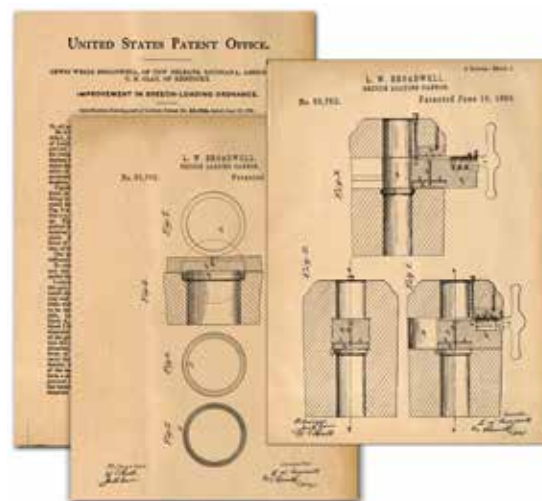

ravni klinasti zatvarač (*Flachkeilverschluss*) baziran na Krajnerovoj konstrukciji. U međuvremenu, Brodvel je prešao u Evropu i otvorio fabriku za proizvodnju topova *Maschinenbau Gesellschaft Broadwell & Co.* u Karlsrueru (*Carlsruhe*), kao i podružnicu u Beču (*Larenburger str. 8*) sa poznatim puškarom Eduardom Pagetom (*Eduard Alfred Paget*). Prvobitni Krupovi i Krajenrovi zatvarači su se zasnivali na klinu sa jednom kosom površinom i otvorom za punjenje, koji se

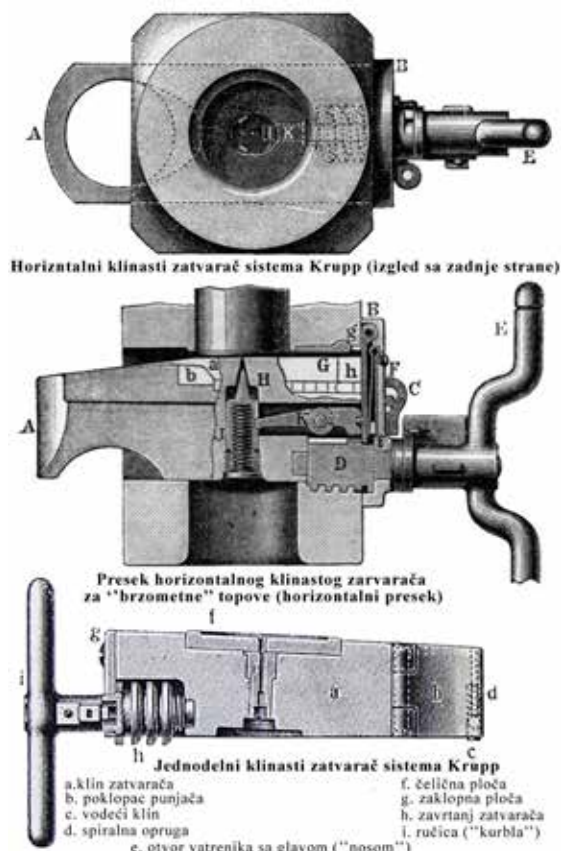
horizontalno pokretao kroz zadnjak cijevi, a od 1863. se uvodi Krajnerova verzija sa dva klina (dvogubi, *Doppelkeilverschluss*) da bi konačno rješenje predstavljao Krupov zatvarač sa zaobljenom zadnjom ravni (*Krupp'scher Rundkeil*) koji je podnosio velike pritiske. Tako su na Svjetskoj izložbi u Beču 1873. godine predstavljeni skoro identični klinasti zatvarači na oruđima iz proizvodnje Krupa iz Esena i Brodvela iz Karlsruera.

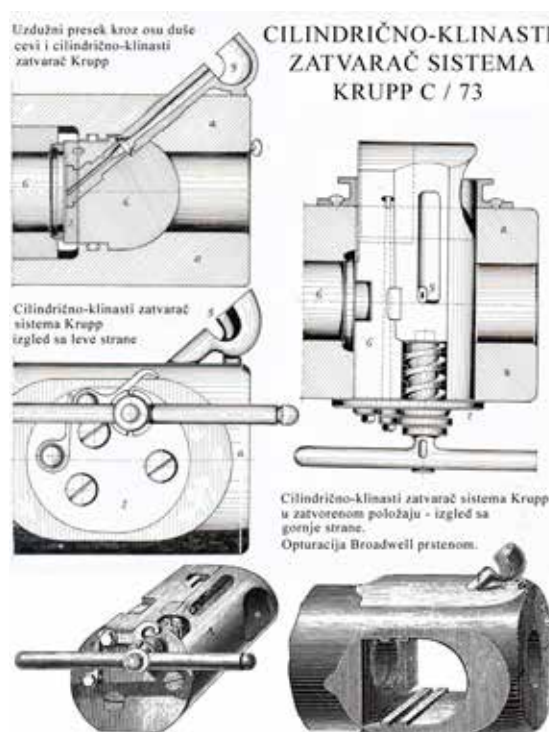
Klinasti zatvarači sistema *Broadwell* i *Kreiner*.

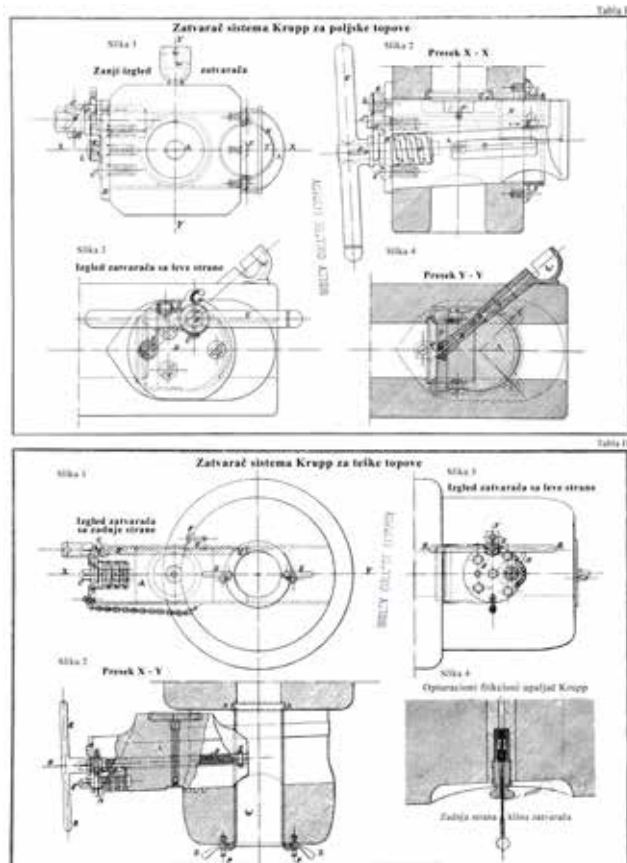
Američki patent br. 55.762 od 19 juna 1866 za zaptivni prsten i zatvarač *L. W. Broadwell*.

Klinasti zatvarači za topove *Krupp*.

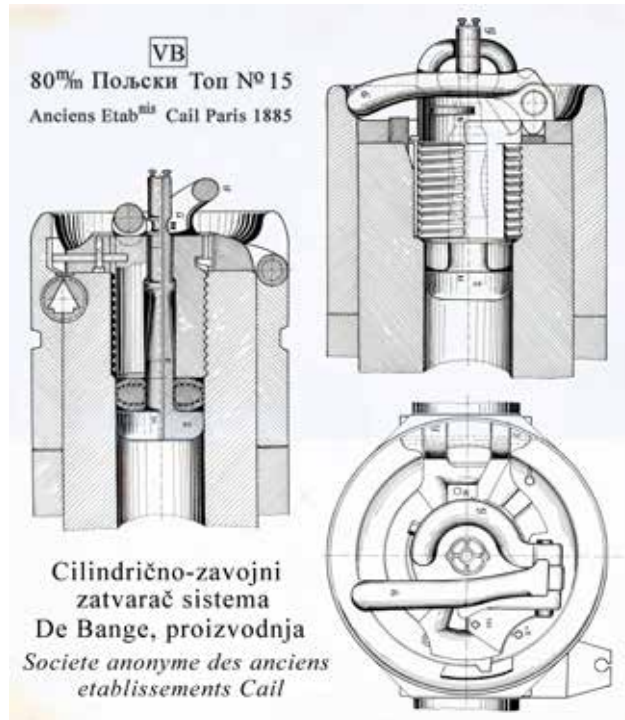
Cilindrično-klinasti zaobljeni zatvarač *Krupp C/73* sa zaptivnim prstenom *Broadwell*.

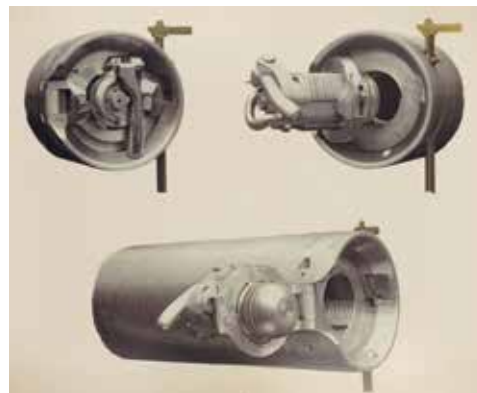
Cilindrično-klinasti zaobljeni zatvarači Krupp za poljske i teške topove.

Cilindrični čepni zatvarač sa sektornim navojem (Schraubverschluss)

Jedan od prvih čepnih, navojnih zatvarača patentirao je Viljem Armstrong (*William George Armstrong*, 1810–1900). Ovaj tip zatvarača najviše je razvijan u Francuskoj, preko rješenja Refija (*Jean-Baptiste Verchère de Reffye*, 1821–1880) i Lahitola (*Henry Périer de Lahitolle*, 1832–1879), do najzastupljenijeg, De Banža (*Charles Ragon de Bange*, 1833–1914). Zatvarač cilindričnog oblika imao je sektorne navoje, kao i ležište zatvarača. Navoji zatvarača su ulazili u prazna polja ležišta i, obrtanjem za određeni ugao, dolazilo je do međusobnog bravljenja. De Banž je razvio i posebnu konstrukciju zaptivanja, sa pečurkastim ispustom na glavi zatvarača. Nakon opaljenja, barutni gasovi su potiskivali glavu pečurke koja je vršila kompresiju i širenje elastičnog zaptivnog prstena.

Cilindrično-zavojni čepni zatvarač sistema De Bange.

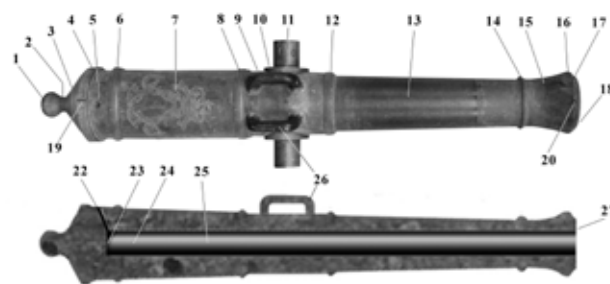

Cilindrično-zavojni čepni zatvarač sistema De Bange.

Djelovi sprijedpuneće cijevi:

- 1 = jabuka – *Knauf oder Traube – cascable – винград*
- 2 = vrat jabuke – *Traubenhals – neck – шея винграда*
- 3 = zadnjak – *Stoßboden – breech moulding – торель*
- 4 = vijenac zadnjaka – *Stoßplatte oder Bodengesims – base ring – торельный пояс*
- 5 = vatrenik sa faljom – *Zündsteg m. Zündpfanne – flash pan – трубка с запальной полкой*
- 6 = prvi prsten – *Erster Ring oder Kammerband – reinforce ring – пояс (фриз)*
- 7 = trup – *Erstes Feld – ствол*
- 8 = drugi prsten – *Zweiter Ring mit Friese am hinte-*

ren Bruch – reinforce ring – пояс (фриз)
 9 = pojas – *Zweites Feld oder Zapfenfeld* – ствол
 10 = doramak – *Zapfenschulter* – rimbaze
 11 = ramena – *Schildzapfen* – trunnion – цапфы
 12 = treći prsten – *Dritter Ring mit Friese am vorderen Bruch* – reinforce ring – пояс (фриз)
 13 = dušnik – *Langes Feld* – chase – ствол
 14 = prsten vrata – *Halsstreifen* – muzzle astragal – дульный обод
 15 = vrat glave – *Tulpenhals* – throat – дуло
 16 = vijenac glave – *Mündungskranz* – swell of Muzzle – дульное утолщение, дульный венчик
 17 = usnice – *Kranzgurt* – muzzle moulding – оправка дула
 18 = čelo usta – *Mündungsplatte* – дуло
 19 = zadnji nišan – *Kimme* – прицел
 20 = prednji nišan, mušica – *Korn* – мушка
 22 = vatrenik – *Zündkanal* – vent – запальное отверстие

Dijelovi spredpuneće topovske cijevi.

23 = zid komore – *Seelenboden* – bottom of the bore
 24 = barutna komora – *Pulverkammer* – chamber – комора
 25 = vodište – *Seele oder Glattrohrlauf* – bore – канал, ведущая часть ствола
 26 = ručice – *Henkel oder Delphine (optional)* – ручки
 27 = usta – *Mündungsschlund* – дульный срез

Endnote

³⁸⁸ *Amts-Blatt Koniglichen Regierung zu Danzig* No. 28, Danzig, 10 Juli 1861, 135.

³⁸⁹ *Schweizerisches Bundesblatt* Nr. 26, Jhrg. 29, Bern, 9. Juni 1877, 17.

Registar

mjesta i ličnih imena

A

- Abdulaziz (*I. Abdülaziz*, 1830-1876) 79
Adžić Joko 93
Agica Lakić, Barjaktar 49
Aleksandar II Romanov (*Aleksandr II*, 1818-1881). 69
Ansaldo & C 107
Argiropulo (Кимон Эммануилович Аргиropуло, 1842-1918) 93, 95
Atanacković Pavle Platon (1788-1867) 33
Austerlic (*Austerlitz, Slavkov u Brna*) 15

B

- Balordić-Ljubibratić Vule (*Vule Balordich*), 73
Ban Matija (1818-1903) 73, 87, 203
Banašević Milija 149
Bange, Charles Ragon de (1833-1914) 209
Baničević Miloš 133, 135, 139
Barancov Aleksandar Aleksejevič (*Aleksandar Aleksejevič Barancov*, 1810-1882) 67
Barbije (*Barbieux*) 73, 87
Bari Pjer (*Pierre Guillaume Manuel*, 1878-1956) 162, 163
Beč (*Wien*) 9, 19, 31, 32, 33, 35, 35, 37, 40, 41, 47, 50, 52, 60, 64, 65, 67, 69, 73, 75, 77, 78, 80, 84, 93, 94, 95, 106, 109, 110, 111, 112, 113, 120, 141, 142, 172, 174, 175, 177, 180, 181, 188, 201, 207
Bećir Jovo 144, 146, 170
Bek Fridrih (*Friedrich Freiherr von Beck-Rzikowsky*, 1830-1920) 110
Belkredi Rihard (*Richard Graf von Belcredi*, 1823-1902) 47
Belli Grigorij (**Григорий Григорьевич Белли**, 1756-1826) 20
Beograd 14, 37, 38, 45, 46, 47, 50, 51, 54, 72, 73, 75, 137, 138, 146, 147, 153, 172, 174, 181, 183
Berbenko Kiril (**Кирил Дмитриевич Бербенко**, 1866-1914) 108
Berlin 93, 94
Bisdorf Anri (*Henri Biesdorf*, 1890-1914) 161
Bizmark (*Otto von Bismark*, 1815-1898) 94
Bjazoletto Bartolomeo (*Bartolomeo Biasoletto*, 1793-1858) 27
Bjeladinović Stefan 31, 32
Blašković Dragutin 133, 139
Bochumer Verein für Guß-Stahlfabrikation 80
Bocis Dmitrije (Боцис Дмитрий Федосеевич) 17
Bogdanović Simeun, Simon (**četnik Siniša**, 1833-1909) 63
Bogoljubov Andrej (**Андрей Андреевич Боголюбов**, 1841-1909) 69, 83
Bohum (*Bochum*) 84
Boka Kotorska (*Boche de Càtaro*) 20, 21, 100, 112, 155
Boneval Klod (*Claude Alexandre Comte de Bonneval*) 14
Bop Ogist (*Jules Auguste Boppe*, 1862-1922) 165
Borisavljević Damjan 54
Bosna 86, 192
Bošković Bajo 60
Bošković Mijailo 49
Bošković Tomo 92
Bošković Vid 22
Božović Ilija 36, 37
Božović Mašan 99
Brijan Aristid (*Aristide Pierre Henri Briand*, 1862-1932) 162
Brodvel (*Lewis Wells Broadwell*, 1820-1906) 77, 198, 199
Budisavljević Mane (*Emanuel, Manojlo pl. Budisavljević*, 1836-1893) 54, 55
Bue de Laperer (*Augustin Boué de Lapeyrère*, 1852-1924) 153
Buol-Šauenštajn Karl (*Karl Ferdinand Graf von Buol-Schauenstein*, 1797-1865) 33
Bušatlija Paša (*Ibrahim paša Bušatli*, 1796-1810) 15
Bušbek Ernst (*Ernst Heinrich Buschbeck*, 1889-1963) 174

C

Cavtat (*Ragusavecchia*) 20
Cerović Novica (1805-1895) 37, 39
Cetinje (*Cettigne*) 9, 19, 21, 23, 26, 30, 35, 36, 38, 45,
46, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 67, 71, 83, 92, 94, 95, 107,
110, 118, 121, 130, 139, 152, 155, 158, 163, 170,
171, 172, 179, 180, 181
Ciklinski Vasilij (**Василий Петрович Циклинский**,
1847-?) 69, 79, 81, 85
Crnojević Ivan (1442-1490) 23, 96
Cukić Kosta – Konstantin (1826-1879) 38

Č

Čakić Đole 92
Čarikov Nikolaj (**Николай Валерьевич Чарыков**,
1855-1930) 120, 122
Čerčil Vinston (*Winston Leonard Spencer Churchill*,
1874-1965) 162
Čezari Čezare (*Cesare Cesari*) 72
Čolak-Antić Lazar (1939-1877) 52, 54

D

Dalmacija 15, 19, 31, 33, 35, 70, 73
Damjanović (*Damianovich*) 69
Danilo I Petrović (1851-1860) 31, 32, 141
Danilo Petrović-Njegoš, prestolonaslednik (1871-1939)
143
Davidović Matej Ilov 23
Davidović Tomo 37
De Bon Ferdinand (*Ferdinand-Jean-Jackues de Bon*,
1861-1923) 159
Delaroš Verne-Horas (*Horace Delaroche-Vernet*, 1866
-1931) 155, 159
Destrem Antoan (*Antoine Valentin Marcel Destrem*,
1883-1923) 159
Dimnicki (**Димницкий**) 69
Dodoši 29, 39
Dondukov-Korsakov (**Александр Михаайлович**
Дондуков-Корсаков, 1820-1893) 71
Dragov Boško 49
Dragović Živko 100
Drecun Risto 92
Dubrovnik (*Ragusa*) 17, 18, 19, 22, 46, 47, 64, 72, 73,
82, 154
Dučić Nićifor (1832-1900) 50, 51

Dž

Dževad-paša (*Ahmet Cevat Paša*, 1851-1900) 92

Đ

Đoliti Đovani (*Giovanni Giolitti*, 1842–1928) 104
Đorđević Aleksa 48, 49, 51
Đukanović Marko (1860-1930) 105
Đurašković Đoko 92
Đurašković Filip 23
Đuričić Miho 92
Đurović Marko 92
Đurović Mašo 60
Đuzo Vukotić 49

E

Esen (*Essen*) 77, 94, 95, 96, 178, 198, 199
Evert Aleksej (**Алексей Ермолаевич Эверт**, 1857-
1918) 121

F

Fadejev Rastislav Andrejević (**Ростислав Андрее-
вич Фадеев**, 1824-1883) 71
Fajela Karlo (*Carlo Faella*) 72
Ferliko Ežen (*Eugène Charles Olivier Ferlicot*, 1878-
1964) 157, 160
Fihauzer (*Sigmund Ritter von Fihauzer*) 72
Filipenko Ilja (*Илья Иванович Филиппенко*, 1836-
1905) 83, 84, 85
Filipović Josip (*Joseph Freiherr Philippovich von Phili-
ppsberg*, 1819-1889) 54
Firer Ludvig fon (*Ludwig v. Führer*, 1866-1937) 174
Fojerštajn Andreas (*Andreas Leopold Feuerstein von*
Feuersteinsberg, 1697-1774) 14
Fonton (**ФОНТОН АНТОН АНТОНОВИЧ**, 1780-1864)
34
Foskari Pjero (*Piero Foscari*, 1865-1923) 104
Franc Jozef (*Franz Joseph*, 1849-1916) 35
Franc Salvador (*Franz Salvator*, 1866-1939) 176
Francuska 8, 11, 13, 15, 40, 43, 93, 106, 137, 142,
144, 152, 153, 154, 155, 162, 163, 165, 173, 174,
186, 200
Frankel Anton (*Antoni Edward Fraenkel*, 1809-1883)
69
Frasine Anri (*Henry Frédéric Charles Fraissinet*, 1869
-1928) 156
Fridental Feliks (*Felix Pino Freiherr von Friedenthal*,
1826-1906) 65
Fridrich Wilhelm (1831-1888) 94
Fridrih Avgust II (*Friedrich August II*, 1797-1854) 27
Fridrih Leopold (*Joachim Karl Wilhelm Friedrich Le-
opold Prinz von Preußen*, 1865-1931) 92

Frile Gabriel (*Gabriel Frilley*) 55, 192,

G

Gagić Jeremija (1783-1859) 22, 29, 30
Garašanin Ilija (1812-1874) 38, 46, 47, 48, 50, 51, 53
Garibaldi Đuzepe (*Giuseppe Maria Garibaldi*, 1807-1882) 75
Gejsler Nikolaj (**Николай Давыдович Гейслер**, 1849-?) 69
Getaldić (Vlaho) Blažo (*Biagio Ghetaldi*, 1788-1872) 31
Girs Nikolaj Karlovič (**Николай Карлович Гирс**, 1820-1895) 64, 71
Gojnić Luka (1875-1953) 122
Golovkin Gavril (*Головкин Гавриил Иванович*, 1660-1734) 17
Goluhovski (*Agenor Maria Adam Graf Gotuchowski*, 1849-1921) 110
Gopčević Spiridon (1807-1861) 31, 32, 34, 40
Gopčević Spiridon (*Leo Brenner*, 1855-1928) 40, 53, 63
Gotje Žan-Žozef (*Jean-Joseph Gauthier*, 1765-1815) 21
Grac (*Graz*) 73
Grahovo 18, 34, 37, 38, 39, 63
Graovac Savo 49
Grelije Žan (*Jean Grellier*, 1867-1918) 157, 159, 161, 162, 163
Griboval (*Jean-Baptiste Vaquette de Gribeauval*, 1715-1789) 14

H

Haberlandt Mihael (*Miczhael Haberlandt*, 1860-1940) 173, 174
Hajduković Ilija (1858-1916) 9, 130, 148, 150
Hajn Vilhelm (*Wilhelm Hein*, 1861-1903) 173
Hamburg 94, 95, 96
Han Teokar Fedorovič (**Теокар Федорович Ган**, 1823-1880) 64
Harper Džon (*John Harper*, 1772-1855) 20
Hartvig Nikolaj (**Николай Генрихович Гартвиг**, 1855-1914) 64
Heberlandt Artur (*Arthur Haberlandt*, 1889-1964) 174
Heceg Novi (*Castelnuovo*) 21, 186
Herman Konstantin (*Hörmann, Konstantin*, 1850-1921) 181, 182, 193
Hetcendorf Konrad (*Freiherr Conrad von Hötendorf*, 1852-1925) 113

Hoste Vilijam (*William Hoste*, 1780-1828) 20, 21, 23, 40, 192

Hoven Aleksandar fon der (**Александр Иванович фон дер Ховен**, 1843-1901) 64

Hubka Gustav von (1873-1962) 170, 171, 184

Husein Ferik Paša 39

I

Ilić Vladimir 48

Iljuhin (**Илюхин**) 69

Irijat Šarl (*Charles Yriarte*, 1832-1898) 73, 74

Istanbul 192

Ivačić Gabrijel (*Gabriel Ivacich*, ? - 1854) 24

Ivanović Ljubomir (1836-1879) 45, 46, 51, 52, 56, 62

Ivanović Nastadin 92

Izvoljski Aleksandr (**Александр Петрович Извольский**, 1856-1919) 120

J

Janković Kenjo Stankov (1797-1861) 23, 32

Janković Miloš 23

Janjina (*Jagnina*) 15

Jaško (**Яшко**) 69

Jelačić Josip (*Joseph Graf Jelačić von Bužim*, 1801-1859) 32

Jelena Petrović-Njegoš (1873-1952) 103

Jergović Filip 100

Jon Vilhelm (*Wilhelm John*, 1903-1934) 172, 176

Jonin Aleksandar Semjonovič (**Александр Семенович Ионин**, 1837-1900) 64

Jovan Vukičević 92

Jovanović Milutin (1828-1888) 48, 49, 50, 51, 54

Jovanović Petar 92

Jovičević Joko Mališin 37

Jozef II (*Joseph II*, 1741-1790) 18

K

Kampo Formijo (*Campo Formio, Campoformido*) 20

Karadžić Joko 92

Karadžić Vuk Stefanović (1787-1864) 192

Karbonijer Teodor (*Théodore Marie Eugène Carbonnier*, 1878-1952) 165

Karl I Habzburški (1887-1922) 174

Kavali Đovani (*Giovanni Cavalli*, 1808-1879) 76, 198

Kelenstajn Fridrih Kelner fon (*Friedrich Kellner von Köllenstein*, 1802-1881) 33

Kerhnavo Hugo (*Hugo Kerchnawe*, 1872-1949) 172, 186

Kidrič Franc (*Franz Kidrič*, 1880-1950) 174, 176, 180
 Kinelt Rihard (*Richard Kühnelt*) 174
 Kirpičev (**Кирпичев**) 69
 Kojić Todor 49
 Kokovcov Vladimir (**Владимир Николаевич Ковцов**, 1853-1943) 121, 130
 Komstadius 36, 37
 Konfalonijeri Luidiji Kuzani (*Luigi Cusani Confalonieri*, 1881-1934) 104
 Kotor (*Čàtaro, Cattaro*) 19, 20, 21, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 45, 47, 51, 52, 65, 67, 74, 75, 94, 95, 109, 110, 154, 156, 158, 159, 161, 162, 179
 Kovačević Milo 100
 Kovačević Simo 92
 Kovačić Johann (1871-?) 181, 182
 Kovaljevski Jegor (**Егор Петрович Ковалевский**, 1809-1868) 25, 30
 Kragujevac 38, 47, 132, 189
 Krajner Hans (*Hans Peter Kreiner*, 1804-1882) 76, 77, 198, 199
 Krobotin Aleksander fon (*Alexander Freiherr von Krobotin*, **1849-1933**) 176
 Krupp 87
 Kule Anri (*Marius Charles Jacques Henri Coulais*, 1867-?) 155, 158, 160

L

Laci (*General Franz Moritz Graf von Lacy*, 1725-1801) 13
 Lahitolle, Henry Périer de (1832-1879) 200
 Lakić Agica 92
 Lamberc Maksimilijan (*Maximilian Lambertz*, 1882-1963) 174
 Lanolini 48
 Laszkary Julius 113
 Laudon (*Ernst Gideon Freiherr von Laudon*, 1717-1790) 14, 174
 Lesendro 22, 29, 30, 78
 Lešjanin S. Miloje (1830-1867) 50, 51
 Lihtenštajn (*Fürst Wenzel von Lichtenstein*, 1696-1772) 14
 Lilienberg Vencel Feter fon (*Wenzel Vetter von Lilienberg*, 1770-1840) 28
 Linc (*Linz*) 73
 List Karl Franc (*List Karl*) 64, 65
 Lompar Petar 170
 London 11, 31, 40, 113, 134, 135, 136, 137, 138, 139, 190, 192, 193, 195, 196

Loriston (*Jacques Alexandre Bernard Law, marquis de Lauriston*, 1768-1828) 19

Lj

Lješević Vuk 23
 Ljubibratić Mihailo-Mičo (1839-1889) 71, 72, 73, 75, 86, 194
 Ljubica-Zorka Petrović Njegoš (1864-1890) 45
 Ljubišić Ljubiša 133, 139

M

Maho Feliks (*Félix Mahot*, 1887-1915) 163
 Maksimilijan (*Ferdinand Maximilian Joseph Maria von Österreich*, 1832-1867) 34
 Mamula Lazar (*Lazarus von Mamula*, 1795-1878) 31, 33, 35
 Mantegaca Viko (*Vico Mantegazza*, 1856-1934) 105
 Marčenko Mitrofan (**Митрофан Константинович Марченко**, 1866-1932) 111, 112, 120
 Marmon (*Auguste Frédéric Louis Viesse de Marmont*, 1774-1852) 20
 Martinović Jovan (1850-1922) 59
 Martinović Jovan (Jovo) (1850-1922) 91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 100
 Martinović Milo 23, 90
 Martinović Mitar (1870-1954) 99, 106, 107, 108, 120, 122, 143
Maschinenbau Gesellschaft Broadwell & Co. 77, 199
 Matanović Đ. Nikola (1842-?) 93
 Matanović Đuro (1825-1900) 65
 Matanović Stevan 49, 61
 Matić Dimitrije (1821-1884) 49
 Matjak (**Матяк**) 69
 Medini 70
 Mejendorf Pjotr (**Пётр Казимирович Мейендорф**, 1796-1863) 36
 Mel Alfred (*Alfred Mell*, 1880-1962) 172, 176
 Mensdorf-Pulji Aleksander fon (*Alexander Graf von Mensdorff-Pouilly*, 1813-1871) 47
 Mer Šarl (*Charles Léon Maire*, 1894-1914) 161
 Merkus Peter (*Pieter Merkus*, 1787-1844) 71
 Merkus Žana (*Jeanne Merkus*, 1839-1816) 71, 72, 73, 75
 Mersije Ernest (*Ernest Frédéric Honorat Mercier*, 1878-1955) 159, 162
 Meternih (*Klemens Wenzel Lothar von Metternich*, 1773-1859) 28
 Mihailo Obrenović (1823-1868) 45, 46, 49

Mijušković Lazar (1867-1936) 120
 Mijušković Mirko 100
 Mil Rudolf (*Rudolf Mühl*) 172
 Milica Nikolajevna (1866-1951) 130
 Milinković Todor plemeniti (*Theodor Ritter von Milinkovic*, 1840-1903) 92
 Milinović Šimun (1886-1910) 104
 Miloradović Mihail (**Михаил Ильич Милорадович**, ?-1726) 17, 18
 Milošević Tomo 180
 Milovanović Đorđe (1813—1885) 45, 46, 50
 Miljutin Dimitrije Aleksejevič (**Дмитрий Алексеевич Милютин**, 1816-1912) 64
 Miljanov Marko 60
 Mirašević (Bulatović) Milosav 92
 Miskin Lako (*Lago Miskich*) 72
 Molitor Gabrijel (*Gabriel-Jean-Joseph, comte Mollitor*, 1770-1849) 19
 Moreti Luidi (*Luigi Sormani Moretti*, 1834-1908) 65
 Müller & Co, R. H. 94, 113
 Mustafa III (*Muṣṭafā-yi sālis*, 1717-1774) 15
 Mustafa Rešid Efendi (**Çelebi Mustafa Reşid Efendi**) 14

N

Napoleon Bonaparte (*Napoleon Bonaparte*, 1769-1821) 14, 15, 50
 Neseljrode Karl Vasiljevič (**Карл Васильевич Несельроде**, 1780—1862) 36
 Nešić T. Borivoje 146, 165
 Neveklovski Ernst (*Ernst Neweklowsky* 1882-1963) 174
 Nikola I Petrović-Njegoš (1841-1921) 47
 Nikolaj I Romanov (*Николай I*, 1796-1855) 36
 Nikolaj II Romanov 111, 121
 Nikolaj Nikolajevič (**Николай Николаевич Романов**, 1856-1929) 152
 Nikolajevič Pjotr (**Пётр Николаевич**, 1864-1931) 130
 Nikolić Milutin 99
 Nikšić (*Onogost*) 18, 83, 87, 19, 39, 70, 78, 79, 80, 92, 98, 99, 104, 124, 129, 159, 171, 192
 Norden Karl Norden (*Carl Harko Johannes Hermann von Noorden*, 1858-1944) 110
 Novi (*Castelnuovo*) 21, 186
 Novikov Jevgenij Petrovič (**Евгений Петрович Новиков**, 1826-1908) 65
 Nugent Artur fon (*Arthur von Nugent*, 1825-1897) 35

Nugent Laval von (*Laval Graf Nugent von Westmeath*, 1777-1862) 35

O

Obare (*Louis-Gabriel-Galdéric Aubaret*, 1825-1894) 54
 Obnorski Nikolaj (**Николай Александрович Обнорский**) 174
 Obrijer Rene (*Antonin René Aubrière*, 1883-1914) 161
 Oganjer Žan-Viktor (*Jean-Victor Augagneur*, 1855-1931) 153, 161, 163
 Omer Paša Latas (*Mihajlo Latas, Omar Paša Latas*, 1806-1871) 31, 33, 35, 36, 39
 Orešković Fridirih (*Friedrich Oreskovich*) 41, 42, 193
 Osman Paša Skopljak (*Osman Mazhar Pasha*, ?-1861) 176

P

Paget Eduard (*Eduard Alfred Paget*) 77, 199
 Paldus Jozef (*Joseph Paldus*, 1863-1937) 172
 Palicin Fedor (**Федор Федорович Палицын**, 1851—1923) 112, 122
 Paskevič Ivan Fjodorovič (**Иван Федорович Паскевич**, 1782-1856) 36
 Paštrovič Borislav 133
 Paulić Franc (*Franz Paulich*) 18, 19
 Pazvanoglu (*Osman Pazvantoglu*, 1758-1807) 15
 Pejović Panta 49
 Pelegriini Batista (*Battista Pellegrini*) 109
 Perast 21, 85
 Perazić Božidar 110
 Pero Tomov Petrović-Njegoš (1800-1854) 32
 Pešić Mirčeta 22
 Petar I Petrović-Njegoš (1791-1830) 8, 21, 22, 196
 Petar II Petrović-Njegoš (1830-1851) 25, 27, 28, 31, 40, 41, 42, 185, 194
 Petković Konstantin Dimitrijevič (**Дмитриев-Петкович**, 1824—1898) 46
 Petrović Blažo (1854-1917) 93
 Petrović Đordije Sava Markova (1800-1868) 34
 Petrović Đuro (*Georg Petrovich*) 72
 Petrović Hajduk Veljko (1780-1813) 24, 191
 Petrović Tomo (*Tomo Petrovich*) 32
 Petrović-Blaznavac Milivoje (1824-1873) 48, 54
 Petrović-Njegoš Božo (1846—1929) 49, 60, 78, 92, 94, 95, 97
 Piroćanac Milan (1837-1897) 51, 52

Plamenac Ilija (1821-1916) 64, 65, 69, 91, 92, 95, 97
Plamenac Jovo 92
Plamenac Tomo 49
Podgorica 18, 23, 36, 81, 92, 95, 124, 129, 156
Poleksić Ljubomir 22, 30, 43, 76, 145
Polivanov Aleksej (*Алексей Андреевич Поливанов*, 1855-1920) 121
Popov Aleksandar (**Александр Николаевич Попов**, 1820-1877) 25, 30
Popović Luka 92
Popović Spasoje 92
Požun (*Pressburg, Pozson, Bratislava*) 15, 20
Prašnikar Kamilo (*Camillo Praschniker*, 1884-1949) 174
Praunsperger Hanibal fon (*Hannibal von Praunsperger*) 170, 184
Prelević Jovan 92
Prokeš-Osten Anton fon (*Anton Graf von Prokesch-Osten*, 1795-1876) 47
Pulević Nikola 92

R

Radonić Nikola 49
Radonjić Ivov Stanko (1841-1889) 51, 56, 91
Radonjić Vukolaj Jovanov (1770-1832) 20
Radović Andrija (1872-1947) 104, 152
Radović Periša 23
Radulović Miloš 92
Rajačić Josif (1785-1861) 32
Rediger Aleksandr (**Александр Фёдорович Редигер**, 1854-1920) 121
Reffye, Jean-Baptiste Verchère de (1821-1880) 200
Rever Žorž (*Georges, Marie, Joseph Revers*, 1891-1974) 158
Rifar Luj (*Louis Félicien Riffard*, 1885-1914) 161
Roben Gustav od Sevena (*Gustavo Rubin de Cervin*, 1865-1917) 112
Rodić Gavriilo Jovan (*Gabriel Freiherr von Rodich*, 1812-1890) 73
Rose 20
Ruvri (*Johann Theodor Freiherr von Rouvray*, 1727-1789) 14
Rvaši 23

S

Saleta Tankredi (*Tancredi Saletta*, 1840-1909) 112
Sankt Peterburg (*Peterburg*) 31, 36, 39, 71, 93, 120, 122, 152

Sarkotić Stjepan (*Stephan Freiherr Sarkotić von Lovćen*, 1858–1939) 169
Sauervald Vilhelm (*Wilhelm Sauerwald, Ritter von Hochland*, 1839-1908) 70, 71, 76, 80
Savojski Eugen (*Eugen Franz, Prinz von Savoyen-Carignan*, 1663-1736) 14
Sazonov Sergej 131, 157
Sederl Tomas (*Thomas Sederl*, 1816–1896) 46, 47, 52, 75
Semenov (**Семенов**) 69
Sentre Alfred (*Alfred Louis Marie Cintré*, 1884-1977) 159
Senjavin Dmitrij (**Дмитрий Николаевич Сенявин**, 1763- 1831) 20
Skadar (*Iškodra, Shkodër, Scutari*)
Sočić Lazar 92
Spalajković Miroslav 149
Spuž (*Shpuza, Spux*) 18, 22, 23, 24, 25, 95, 99, 176
Stefanović Velimir 46, 47
Stjuart Dmitrij Fedorovič (**Дмитрий Федорович Стюарт**, 1838–1902) 71
Stojanović Miraš 92
Stojković Andrija 31, 32
Stratimirović Đorđe (1822-1908) 31, 33, 34, 35
Subhi Mehmed (*Mehmed Subhi*) 53, 62, 101, 192, 195
Sundečić Jovan 60

Š

Šaban Pjer (*Pierre Chabanne*, 1883-1914) 161
Šadurski (**Шадурский**) 69
Ščerbačev Mihail (**Михаил Николаевич Щербачев** 1848-1907) 71
Šidlovski V. Fedor (*Федор В. Шидловский*) 122
Širović (*Sirovich*) 69, 85
Šober Arnold (*Arnold Schober*, 1886-1959) 174
Štakeljberg Ernest (**Эрнест Густавович Штакельберг**, 1814–1870) 46
Štejn Jevgenij (*Евгений Федорович Штейн*, 1869–1961) 122
Štiglic Hajnrih (*Heinrich Wilhelm Stieglitz*, 1801–1849) 23, 27
Šupić Johan (*Johann Schuppich*) 169, 180
Šuvalov (**Павел Андреевич Шувалов**, 1830-1908) 94
Švajnic (*Hans Lothar von Schweinitz*, 1822-1901) 65
Švarcenberg Feliks (*Felix Fürst zu Schwarzenberg*, 1800-1852) 32

Švarc Bernard (*Bernhard Wilhelm Schwarz*, 1844-1901) 25, 26

T

Temel Gustav fon (*Gustav Freiherr von Thömel*, 1829-1902) 70, 74, 76

Tepedelenli Ali Paša (*Tepedelenli Ali Paşa*, 1744-1822) 15

Tilzit (*Tilsit*) 20

Tomanović Milutin 120

Tomanović Špiro 100

Tot de, Fransoa (*François Baron de Tott*, 1733 - 1793) 15

Travnik 15

Trebinje 18, 76

Trifković Lazar 47, 52, 53

Trst (*Trieste*) 31, 32, 34, 45, 46, 47, 65, 67, 69, 70, 73, 74, 84, 94, 120, 192, 193, 194

U

Uskoković Savo 92

V

Varendorf Martin fon (*Martin von Warendorff*, 1789-1861) 76, 98

Veber Viktor (*Viktor Maria Willibald Weber Edler von Webenau*, 1861-1932) 86, 169, 180, 182, 186

Venecija (*Venezia*) 8, 17, 18, 65, 67, 104, 105, 120, 178, 185

Verige 20

Verkljan Martin 172

Vesjolkin Mihail (*Михаил Михайлович Весёлкин*, 1871-1918) 148

Vešović Miljan Vukov (1820-1886) 39

Vid Jokašev Pejović 37

Vidin (**Видин**) 15

Vilhelm I (1797-1888) 94

Vitorio Emanuele (*Vittorio Emanuele III di Savoia*, 1869-1947) 103, 113, 114

Vitvort (*Joseph Whitworth*, 1803-1887) 78

Vlahović Jovan (1844-1908) 38, 54, 55, 58

Vojnović A. Lujo (1864-1951) 104

Volpi Đuzepe (*Giuseppe Volpi*, 1877-1947) 104, 105

Vot (*Martial Vaute*, 1892-1914) 159, 160, 161

Vranjina 29, 30

Vrbica Mašo (1833-1898) 36, 37, 45, 49, 50, 51, 52, 56, 60, 70, 79, 81, 82

Vrbica Savo 49, 91

Vrbica Stevo 92, 97

Vrmac 20, 21, 24, 158, 159, 160

Vučinić 31

Vujisić Mato 92

Vujović Milo 90

Vukotić Dušan (1874-1916) 105

Vukotić Janko (1866-1927) 99, 117, 120, 121, 127, 134, 141, 143, 169, 171

Vukotić Milutin 99

Vukotić Petar (1826-1907) 46, 51

Vukotić Stanko 60

Vuković Anton (*Anton Ritter Vuković*, 1850-1930) 176

Vuković Simo 92

Vurcelj (*П. Д. Вурцель*) 92, 99

Z

Zadar (*Zara*) 31, 32, 54, 73

Zagarač (*Zagarzi*) 22

Zega Mihailo (1833-1911) 45, 46, 51

Zega Nikola (1863-1940) 181, 182, 183

Zemun 195

Zovko Ivan 24, 41, 196

Ž

Žabljak (*Anovi*) 23, 25, 32, 37

Žardon Anri (*Henry Victor Chardon*, 1865-1956) 157, 158, 160

Željeznov (**Железнов**) 69

Žinjon Šarl (*Charles Hilaire Albert Ernest Gignon*, 1875-1920) 156, 162

Žugić Vasilije 147

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-86-7664-204-5
COBISS.CG-ID 19375876